

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулiс, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченонiс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшнiй, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофiль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.06.2018 року (протокол № 13)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

2(137)/2018

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наблизених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskiy (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskiy (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 13 of 21.06.2018)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

---

ЗМІСТ

Боровик М. "Наша Голгофа": трагедія Бабиного Яру в "Київських записках" Ірини Хорошунової	5
Капелюшний В. Польове духовенство Української Галицької армії в державотворчих процесах 1918–1920 років: стан і перспективи дослідження	8
Нагайко К. Київська українська громада та Університет святого Володимира: фабула національного самовияву	13
Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрями наукової діяльності Олександра Черняхівського	20
Озтюк Ю. Відносини між Турецькою імперією, козацтвом і Кримським ханством у першій половині XVII ст.	26
Пшеничний Т. Українська греко-католицька церква у другій половині XX століття: історіографічний аналіз.	34
Сидоренко А. Михайло Омелянович-Павленко та Українське військово-наукове товариство	39
Стичинський І. Житлові умови вояків російської армії на фронті в роки Першої світової війни за спогадами очевидців	44
Ціватий В. Інституціоналізація української державної та дипломатичної служби в період національного піднесення (1917–1920): політико-дипломатичний і зовнішньополітичний дискурси	46
Шевченко В. Лист головного отамана Симона Петлюри до військового міністра Миколи Юнаківа.	52

РЕЦЕНЗІЇ

Патриляк І. На невидимому фронті	57
--	----

CONTENTS

Borovyk M. "Our Golgotha": the Tragedy of Babi Yar in the "Kievan Notes" of Iryna Khoroshunova	5
Kapeliushnyi V. Field Priesthood of the Ukrainian Galician Army in the State-Building of 1918–1920: Developments and Perspectives of Research	8
Nahaiko K. Kyiv Ukrainian Community and St. Volodymyr University. The Plot of the National Self-fulfillment.....	13
Mohylnyi L. Social and Political Views and Scientific Activities of Olexander Cherniakhivskiy	20
Öztürk Y. Relations between the Turkish Empire, Zaporozhian Cossacks and Crimean Khanate in the first Half of the 17 th Century	26
Pshenychnyi T. Ukrainian Greek Catholic Church in the Second Half of the 20 th Century: the Analysis of Modern Historiography	34
Sydorenko A. M. Omelianovych-Pavlenko and the Ukrainian Military Scientific Society.....	39
Stychynskiy I. Living Conditions of Russian Army Soldiers on the Front-Line during Worlf War I Based on the Testimonials of the Witnesses	44
Tsivatyi V. Ukrainian Public and Diplomatic Services Institutionalization in the Period of the National Ascencion (1917–1920): the Discource of Diplomacy and External Politics.....	46
Shevchenko V. Symon Petliura's Letter to Minister of Defence Mykola Yunakiv.....	52

REVIEWS

Patryliak I. The Invisible Frontline	57
--	----

"НАША ГОЛГОФА": ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ В "КИЇВСЬКИХ ЗАПИСКАХ" ІРИНИ ХОРОШУНОВОЇ

Присвячено аналізу репрезентації історії Голокосту в "Київських записках" Ірини Хорошунової. Цей текст позиціонувався його автором як автентичний щоденник. Насправді, це є швидше автобіографічний твір, створений найімовіrnіше наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. на основі оригінального щоденника, який досі не знайдений. Із моменту написання, текст "Записок" був неодноразово змінений. В архівах і музеях Києва зберігається щонайменше чотири різні версії "Київських записок". Зосереджуючи головну увагу на темі Голокосту, я планую показати, як автор цього твору шукала можливу форму поєднання її власної пам'яті про війну з офіційним радянським нарративом.

Ключові слова: Ірина Хорошунова, "Київські записки", Київ, Україна, Друга світова війна, Голокост, Бабин Яр.

"Київські записки" Ірини Хорошунової є одним із найбільш цитованих джерел персонального походження про історію нацистської окупації в Україні. Уперше їх фрагменти були опубліковані в 1991 р. у Німеччині [20]. Згодом "Записки" публікувалися в Україні, хоча також не в повному обсязі [16; 17]. Нині цей текст широко цитується в наукових виданнях [18; 21], публікується у популярній пресі та є дуже впливовим у публічному дискурсі [15].

Йоген Гельбек справедливо зазначив, що щоденники є документами, які, можливо, як ніякі інші привертають увагу дослідників до нечіткого порогу, що відокремлює текст і життя, літературу й історію [22]. У випадку з "Київськими записками" ця межа виглядає тим більш розмитою. Твір від початку писався з розрахунком на публікацію, а той варіант тексту, який зрештою був опублікований, є результатом багатьох переробок.

Натепер в архівах і музеях Києва я зміг ідентифікувати чотири різні версії "Київських записок". Варіант, який, зрештою, і був опублікований, це найбільш пізня, скорочена копія початкової версії. Текст був опублікований ще за життя Хорошунової. Тож, очевидно, вона сама робила ці правки.

Наступна версія підготовлена десь між 1983 і 1986 рр. Це манускрипт обсягом 537 сторінок. На обкладинці рукою Хорошунової написано – "Київські записки (повний екземпляр)" [10]. Однак зберігся він не в повному обсязі. Нині цей примірник зберігається в Музеї однієї вулиці в Києві. Досі цей примірник ніколи не публікувався і не цитувався.

Ще існує рукопис (також не повний) на основі якого було зроблено цю копію. Він не дуже відрізняється за змістом, але містить суттєвий фрагмент, відсутній у попередньому варіанті. На полях цього рукопису присутні помітки, які вказують на те, що писався він у 1982–1983 рр. [7, арк. 63].

І нарешті, найстаріша версія – манускрипт обсягом 965 аркушів. На відміну від інших копій, він охоплює лише період життя Хорошунової в окупованому Києві [2; 3; 4; 5]. Цей документ найважче датувати. Єдине, що можна сказати напевно – він також не писався як щоденник. Там присутні плутанина в датах – коли записи за пізніші числа йдуть перед записами за більш ранні дати, а також дублювання записів. Фізичний стан сторінок, які, за словами самої Хорошунової, рік пролежали закопаними в землю, не відрізняється від решти манускрипту. Виглядає так, що документ, принаймні частково, переписувався з іншого, більш раннього тексту. Найімовіrnіше, його основою є якісь записки, які Хорошунова справді робила під час війни.

Коли саме було виконано цей рукопис, сказати складно. Деякі особливості тексту дозволяють припустити, що це було зроблено наприкінці 1960-х – на початку

1970-х рр. Люди, які близько знали Хорошунову, згадують, що вона писала його, мріючи надрукувати свої записки в журналі "Новий мір" і була "одержима" цією ідеєю [11; 12; 13].

Кілька слів про автора "Записок". Ірина Хорошунова походила із середовища колишньої імперської еліти (так званих "колишніх людей" в СРСР). Народилася 1913 р. у Могилеві (сучасна Білорусь), згодом її сім'я переїхала до Києва. Через своє дворянське походження вона не змогла після закінчення школи отримати вищу освіту. Крім того, у 1937 р. була заарештована і зникла її мати, що стало для Ірини Хорошунової одним із найсильніших потрясінь у житті [9]. Іншим поворотним пунктом, "epіphanу" в інтелектуальній теорії біографії, стала війна [19].

Схоже, що саме її військовий досвід допоміг Хорошуновій цілком вбудуватися до радянської спільноти. Хоча, від початку, її біографія під час війни виглядала для того не дуже сприятливо. Вона залишилася в окупованому Києві. Працювала в німецькій установі, причому була допущена до роботи, що вимагала особливої довіри й ідеологічної надійності, користувалася протекцією та підтримкою кількох німецьких офіцерів. Із наближенням Червоної армії Хорошунова виїхала з Києва, працювала деякий час у німецькому офіцерському казино. Однак зрештою, зустрівши Червону армію, влаштувалася на роботу до військового госпіталю, легалізувавши таким чином своє становище.

Ця робота дуже допомогла Хорошуновій. Після війни вона змогла вступити до інституту та працювала бібліотекарем і художником-дизайнером у музеї Леніна в Києві. Згодом вона оформлювала експозиції різних радянських музеїв, вступила до компартії. Судячи з особистої кореспонденції, історія війни тривалий час її не дуже цікавила. У 1950-х рр. вона вивчала історію свого дворянського роду, але вважала за краще не афішувати своє походження [8, арк. 6, 27–28].

Що ж підштовхнуло Хорошунову до ідеї публікації спогадів? Відомо, що кінець 1960-х – початок 1970-х рр. у СРСР – це період акселерації радянського героїчного культуру війни. Цей процес був ініційований і підтримуваний державою. Однак він також мав потужну низову складову. Багато з тих, хто були учасниками чи жертвами війни, прагнули власної участі в репрезентації пам'яті про неї. Як відзначив Джереми Хікс, нова соціальна роль ветеранів у комеморації війни відкрила ворота для хаотичного потоку конкурентних і суперечливих мемуарів [23]. "Київські записки", схоже, були частиною цієї хвилі.

Щодо її мотивів, припускаю, що Хорошунова, насамперед, прагнула реалізуватися як письменниця. Однак вона також хотіла донести до публіки свою правду про війну, розповісти про те, що ще не було сказане, представити голос людей, які досі про війну публічно не говорили. Намагання автора намацати можливі межі для цієї

правди в наявному політично підтримуваному дискурсі є найцікавішою особливістю її текстів. Цей випадок може довести, як такий дискурс функціонував.

Ми можемо бачити ці намагання в побудові кожного з окремих варіантів "Київських записок". Постійно підкреслюючи свою відданість радянським цінностям, вона вводить у текст повідомлення, які очевидно суперечать радянській лінії інтерпретації історії війни. Усупереч радянській пропаганді, вона, наприклад, послідовно виокремлює особливу долю євреїв у нацистських убивствах і говорить про те, що лише євреїв убивають за те, що вони євреї. Однак у той же час додає фрагменти, які звучать як відголоски радянської критики єврейської еміграції з СРСР. У дописі від 1 лютого 1943 р. вона пише про те, як живе Москва, про концерти, які дають видатні музиканти, багато з яких були євреями. Наголошує, що тут, в окупованому Києві, усі ці Гіллельси, Флієри і Заки були би вбиті: "Чи знають вони і чи зрозуміють вони колись у повній мірі, як треба їм дякувати радянській владі за те, що саме вона зробила їх людьми" [4, с. 173–174]. Виглядає так, що, слідуючи певним нормам, демонструючи відданість тому, що в термінології Джеймса Скотта можна визначити як "публічний транскрипт" [24], Хорошунова сподівається отримати право говорити те, що вона вважає за важливе сказати.

Однак найбільш помітним цей пошук меж є в еволюції цього тексту. І в цьому сенсі сюжет Голокосту є найцікавішим, але також найбільш заплутаним і складним для аналізу. Річ у тім, що Хорошунова вилучила з ранньої версії тексту майже всі фрагменти, у яких йшлося про Бабин Яр. Причому це стосувалася не взагалі теми вбивства євреїв, а саме цього місця, яке на той час уже було важливим символом жертвості у публічному дискурсі СРСР.

Чому цей сюжет привернув стільки уваги Хорошунової? Припускаю, через те, що він торкається основного смислового ядра та основного посилю цього тексту. Якщо спробувати визначити цей посил коротко – то це текст про страждання. Не просто про страждання, а про спокутну жертву. "Ясно одне, – пише Хорошунова, – багато хто, більшість з тих, хто зараз перебуває тут, тоді, коли повернуться наші, будуть найбільш вірними прибічниками нашого радянського ладу, тому що для того, хто не бачив на власні очі цих жахливих речей навколо, той ніколи не зрозуміє різниці в усьому" [2, арк. 156]. Цей фрагмент увійшов до всіх версій "Записок", крім останньої, яка писалася вже тоді, коли демонстрація відданості комунізму більше не була релевантна.

Навіть із тих фрагментів, які залишилися в початковій версії, можемо бачити, що вбивство євреїв у Києві, очевидним символом якого для Хорошунової є Бабин Яр, є одним із її найстрашніших, емоційно вражаючих досвідів за всю війну. У дописі за 3 лютого 1942 р. вона пише: "Мене не залишає думка про євреїв ніколи. Інколи мені здається, що йде хтось із знайомих... І страшні картини знущань над євреями не згладжуються в пам'яті, хоча час іде і вже багато його минуло з 29 вересня" [2, арк. 156]. Хоча радянський дискурс не вітав наголошення національності жертв, особливо коли йшлося про євреїв, Хорошунова знову і знову повертається до цієї теми в початковій версії свого тексту.

Порівняно з подальшими версіями "Записок", загальна картина страждань, принесених війною, видається в початковій версії найбільш "диверсифікованою". Поряд із трагедією євреїв розгортаються інші трагедії – червоноармійців, що гинуть на фронті, військовополонених, яких доводять до голодної смерті в таборах, цивільного населення Києва, що страждає від голоду й холоду, навіть цивільного населення Німеччини, що страждає від союзницьких бомбардувань. Кожна з

цих трагедій знаходить окреме місце в загальному вирі безглузкого насильства, яким постає у "Записках" Хорошунової війна. Ці трагедії можуть також порівнюватися. Описуючи своє жакливе становище, Хорошунова визнає, що воно починає здаватися не таким уже і поганим, коли вона починає думати про убитих у боях червоноармійців чи євреїв, у яких також забрали найдорожче, що є у людини – життя.

Хорошунова спробувала опублікувати цей текст у 1970-х рр. Цілком очікувано, рукопис був відхилений. Однак уже те, що вона сподівалася на його публікацію, показує, наскільки насправді нечіткими і неясними були межі офіційного дискурсу. Я не знаю, чи отримала Хорошунова якісь зауваження від редакції, чи подальша еволюція тексту була наслідком її власних міркувань щодо того, де знаходиться межа можливого в репрезентації історії війни й окупації. Можливо, на неї вплинули також якісь культурні чи політичні події. Хорошунова почала переписувати свій щоденник у 1982 р. Якраз напередодні, восени 1981 р. по центральному телебаченню було показано перший радянський документальний фільм про Бабин Яр. Імовірно, усі фактори працювали разом.

У наступному варіанті "Записок" ми бачимо цілком трансформоване значення цього символу: "Тенденція німців зараз очевидно спрямована на знищення народів. І зовсім не лише єврейського. – дописано у новому варіанті в записі від 11 листопада 1941 р. – Бабин Яр, у якому багато вже не лише євреїв, але і росіян, безмірна смертність у полоні, знищення тих, хто здається в полон – все це найяскравіше тому підтвердження" [10, арк. 118]. А в записі від 27 жовтня 1941 р. уперше з'являється цілком нова метафора – образ Голгофи. Тут ідеться про "лук'янівську голгофу" (Лук'янівка – район у Києві, де знаходиться Бабин Яр). Хорошунова повторить цю метафору в одному з наступних записів, підкреслюючи спільність цього символу для всіх жертв нацизму: "Там тепер концтабір, у якому тримають не кримінальників, як говорили, а політичних в'язнів. Тих, кого бере гестапо. Там їх убивають безнастанно. Там же, недалеко від табору – Бабин Яр. Це місце страти, наша Голгофа" [10, с. 241].

18 серпня 1942 р. Хорошунова вдруге сама відвідувала той район. Вона згадує, що зустріла там водія, який возив в'язнів Сирецького табору на роботу. Водій, яка вона відзначила, був "наш – росіянин". Він пожартував, що в Бабиному Яру "на головах у євреїв картопля росте". За чутками, у Бабиному Яру місцеві мешканці отримали ділянки під городи. "Не знає він, що в яру не тільки євреї, що це місце розстрілів впродовж усіх цих двох років", – пише Хорошунова [10, с. 407].

У цьому тексті Бабин Яр стає не лише спільним символом страждань усіх радянських людей. Хорошунова також використовує цей символ, аби надати більшої сакральності історії загибелі своєї сім'ї. Насправді, вона так ніколи і не дізналася, що сталося з її сестрою, тіткою і племінницею [1, арк. 122]. Хоча вона написала в дописі від 7 березня 1943 р., що їх убили в Бабиному Яру, потім весь час шукає їх, сподіваючись ще знайти живими. У пояснювальній записці до тексту, яка надавала розшифровку ініціалів і короткі біографічні дані основних дійових осіб, вона дописала до імен своїх рідних: "загинула в Бабиному Яру" [6, арк. 3].

Описуючи свої марення про вбивство рідних, вона використовує символіку, яка на той час стала вже звичною для репрезентації цієї трагедії. Пише про пісок Бабиного Яру, який засипає її ще живих рідних, землю, яка ворушиться, в іншому місці про гори паспортів. Вона вписувала таким чином смерть рідних у контекст піднесеного, у очевидну для всіх трагедію, яка стала символом смерті і страждання, надаючи таким чином сенсу їхній смерті.

Вибір метафори з християнської міфології для опису Бабиного Яру виглядає досить несподівано. Особливо, якщо взяти до уваги виразну антирелігійну спрямованість всього тексту. Однак Хорошунова, очевидно, просто не мала широкого вибору. Радянський дискурс не мав розвиненого словника для висловлення трагедії і страждання. Як відомо, радянська цензура взагалі не схвалювала наголошення страждання, якщо не йшлося про боротьбу, помсту і перемогу. Можливо, згодом Хорошунова відчула недоречність вживання цієї метафори та вилучила в останній версії "Записок" сюжет, де вона пише про Бабин Яр, як про "нашу Голгофу". Однак в основних рисах інтерпретація символу Бабиного Яру, як спільного місця смерті, залишилася там без змін.

Щодо специфіки фінального варіанту "Київських записок", коли йдеться про спосіб презентації Голокосту й теми Бабиного Яру, найбільш помітна тенденція – уникання проблеми провини і відповідальності місцевих мешканців. У першому тексті Хорошунова багато пише про вияви антисемітизму, переказує антисемітські чутки, пише про масове розграбування квартир, які звільнилися після вбивства євреїв, про манію переселення, що охопила киян після Бабиного Яру. Також з обуренням говорить про те, з якою байдужістю кияни поставилися до долі євреїв і про масову практику видачі євреїв, які переховувалися, німцям. Уже в перший допис "Записок" вона включила сцену, коли київські школярі, які "ще вчора носили піонерський галстук", допомагали німецькому солдату шукати старшу єврейську жінку, що намагалася від нього втекти [2, арк. 149–150].

У наступному варіанті щоденника ці теми ще присутні, але у значно пом'якшеному варіанті, а в останньому – вилучені майже скрізь. У деяких місцях вона, навпаки, додала певні слова чи фрази, що змінювали зміст. "Євреї все ведуть без кінця. Вони ховаються, але німці їх вилучують. І до цих пір чуно стрілянину в Бабиному Яру" [2, арк. 51]. Так це речення звучало в початковому варіанті. У подальшій версії це речення виглядало вже інакше: "Євреї все ведуть без кінця. Люди ховають їх, але німці їх знаходять і забирають" [10, арк. 100].

Щодо новацій фінального варіанту "Київських записок", можливо, найцікавіша з них, – поява ще одного символу страждання, про який не йшлося раніше. Текст писався наприкінці 1980-х рр. у період, коли тема голоду 1932–1933 рр. уперше з часів війни повернулася у публічний простір. Хорошунова, як згадують люди, які її близько знали, була свідком того голоду. Її разом з іншими містянами відправляли на польові роботи в село. І вона потім згадувала в колі сім'ї з обуренням про те, як їх годували, коли за огорожею стояли голодні селяни. Певні відголоски того шоку, а також наступного розчарування в радянській владі помітні в її довоєнних текстах [14]. Коли з'явилася можливість говорити про це відкрито, вона додала до своєї історії ще одну бачену трагедію. У записі від 27 жовтня 1941 р. в останній версії щоденника вона написала, що бачила, як групу євреїв вели вулицями міста на розстріл у Бабин Яр. "Страшне видовище. Такий вираз облич, – пише Хорошунова, – мені довелося бачити лиш під час колективізації у 1933 р. у розпухлих людей, що помирилися з голоду" [16, с. 69].

Таким чином, у випадку з "Київськими Записками" ми маємо справу з дуже цікавим і незвичним способом репрезентації пам'яті про війну. Незвичний він із кількох причин. По-перше, це один із небагатьох прикладів побудови радянської історії страждань. Ця спроба виявилася не дуже вдалою. Авторів так і не вдалося знайти місця для такої історії в радянському нарративі.

Ще цікавішим, і, мабуть, найбільш несподіваним, став підхід до репрезентації страждання, обраний Хорошуновою. Для неї пам'ять про страждання – це не гра з нульовою сумою. Ми можемо бачити тут рідкісний випадок того, як замість ієрархії жертв автор намагається знайти в своїй історії місце для страждань кожного. Тоді, коли писався цей текст, час для такої пам'яті про війну ще не настав.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 5, спр. 46829, 129 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5270, оп. 1, спр. 3, 167 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 4, 245 арк.
4. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 5, 219 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 6, 206 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 7, 220 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 8, 199 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 5270, оп. 1, спр. 11, 31 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 36232, т. 1–2.
10. Музей однієї вулиці, Київ, ВХ 6809, Воспоминания Ирины Хорошуновой (1941–1944).
11. Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інтерв'ю з Наталією Гозуловою, 2018, інтерв'юер – М. Боровик.
12. Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інтерв'ю з Неонілою Кузьміною, 2016 р., інтерв'юер – Н. Дробкова.
13. Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Телефонне інтерв'ю з Наталією Гозуловою, 2017, інтерв'юер – Н. Дробкова.
14. Боровик М. Добираючи інших слів: невідомі щоденники Ірини Хорошуновой / М. Боровик // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – № 4 (131). – С. 5–9.
15. Посканная Е. Дневник киевлянки Ирины Хорошуновой. Постскриптум [Электронный ресурс] / Е. Посканная. – Режим доступа: <http://gordonua.com/publications/dnevnik-kievlyanki-postskriptum-246404.html>
16. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / И. Хорошунова // "Сгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. – 2001. – № 9. – С. 5–110.
17. Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки / И. Хорошунова // "Сгупець": Художньо-публіцистичний альманах Інституту Юдаїки. – 2002. – № 10. – С. 10–73.
18. Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / K. Berkhoff. – Cambridge : Harvard University Press, 2004.
19. Denzin N. Interpretive biography / N. Denzin. – Newbury Park : Sage Publications, 1989.
20. Die Schoah von Babij Jar. Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken / R.W. Erhard (Hrsg.). – Konstanz : Hartung-Gorre, 1991.
21. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Bd. 8: Sowjetunion mit annektierten Gebieten II / B. Hoppe (Hrsg.). – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter GmbH, 2016.
22. Hellbeck J. The Diary between Literature and History: A Historian's Critical Response / J. Hellbeck // The Russian Review. – 2004. – N 63(4). – Pp. 621–629.
23. Hicks J. A Holy Relic of War: the Soviet Victory Banner as Artefact / J. Hicks // Remembering the Second World War / Ed. by P. Finney. – New York ; London : Routledge, 2018. – Pp. 197–216.
24. Scott J.C. Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts / J.C. Scott. – New Haven : Yale University Press, 1990.

References:

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine], fond 5, sprava 46829, 129 arkushiv.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine], fond 5270, opys 1, sprava 3, 167 arkushiv.
3. TsDAVO Ukrainy, fond 5270, opys 1, sprava 4, 245 arkushiv.
4. TsDAVO Ukrainy, fond 5270, opys 1, sprava 5, 219 arkushiv.
5. TsDAVO Ukrainy, fond 5270, opys 1, sprava 6, 206 arkushiv.
6. TsDAVO Ukrainy, fond 5270, opys 1, sprava 7, 220 arkushiv.
7. TsDAVO Ukrainy, fond 5270, opys 1, sprava 8, 199 arkushiv.
8. TsDAVO Ukrainy, fond 5270, opys 1, sprava 11, 31 arkush.
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine], fond 263, opys 1, sprava 36232, t. 1–2.
10. Muzei odniei vulytsi, Kyiv, VХ 6809, Vospomynaniya Iryny Khoroshunovoy (1941–1944).

11. Arkhiv Tsentru usnoi istorii Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Interviu z Nataliieiu Hozulovoiu, 2018, interv'iuer – M. Borovyk Shevchenka [Archive of the Center of Oral History of Taras Shevchenko University of Kyiv. Interview with Nataliia Hozulova, 2018. Interviewer – M. Borovyk].
12. Arkhiv Tsentru usnoi istorii Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Interviu z Neoniloiu Kuzminoiu, 2016, interv'iuer – N. Drobkova [Archive of the Center of Oral History of Taras Shevchenko University of Kyiv. Interview with Neonila Kuzmina, 2016. Interviewer – N. Drobkova].
13. Arkhiv Tsentru usnoi istorii Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Telefonne interv'iu z Nataliieiu Hozulovoiu, 2017, interv'iuer – N. Drobkova [Archive of the Center of Oral History of Taras Shevchenko University of Kyiv. Phone Interview with Nataliia Hozulova, 2017. Interviewer – N. Drobkova].
14. Borovyk M. (2016) Dobyraiuchy inshykh sliv: nevidomi shchodennyky Iryny Khoroshunovoi [Picking up the Other Words: Unknown Diaries of Iryna Khoroshunova]. Visn. Kyiv. nat. un-tu im. Tarasa Shevchenka. Istorii. 4 (131). – P. 5–9. [In Ukrainian].
15. Poskannaya E. (2018) *Dnevnik kievlyanki Iryny Xoroshunovoi. Postskriptum* [Diary of Kiev Citizen Iryna Xoroshunova. Postscriptum] [Online]. Available from: <http://gordonua.com/publications/dnevnik-kievlyanki-postskriptum-246404.html> [In Russian].

16. Xoroshunova I. (2001) Pervyi god voyny. Kievskie zapiski [The First Year of War. Kievan Notes]. *Yehupets: Hudozhnio-publitsystychnyi almanakh Instytutu Yudaiky*. 9. – P. 5–110. [In Russian].
17. Xoroshunova I. (2002) Pervyi god voyny. Kievskie zapiski [The First Year of War. Kievan Notes]. *Yehupets: Hudozhnio-publitsystychnyi almanakh Instytutu Yudaiky*. 10. – P. 10–73. [In Russian].
18. Berkhoff K. (2004) *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge : Harvard University Press.
19. Denzin N. (1989) *Interpretive Biography*. – Newbury Park : Sage Publications.
20. Erhard R.W. (Hrsg.) (1991) *Die Schoah von Babij Jar. Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken*. – Konstanz : Hartung-Gorre.
21. Hoppe B. (Hrsg.) (2016) *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Bd. 8: Sowjetunion mit annektierten Gebieten II*. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter GmbH.
22. Hellbeck J. (2004) The Diary between Literature and History: A Historian's Critical Response. *The Russian Review*. 63(4). – P. 621–629.
23. Hicks J. (2018) A Holy Relic of War: the Soviet Victory Banner as Artefact. In: P. Finney, ed. *Remembering the Second World War*. – New York ; London : Routledge. – P. 197–216.
24. Scott J.C. (1990) *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. – New Haven : Yale University Press.

Надійшла до редколегії 02.06.18

M. Borovyk, PhD in History, Associate prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"OUR GOLGOTHA": THE TRAGEDY OF BABI YAR IN THE "KIEVAN NOTES" OF IRYNA KHOROSHUNOVA

The paper is devoted to the representation of the Holocaust in the "Kievan Notes" (Kievskie zapiski) written by Iryna Khoroshunova. The text had been positioned by its author as her war diary. In fact, it is rather an autobiographical work that was written most likely in the late 1960s on the base of a real diary. From the moment of writing this text has been changed, supplemented and rewritten several times. There are currently at least four different versions of "Notes" in archives and museums of Kiev. Focusing on the theme of the Holocaust, I plan to show how the author was looking for a possible form of correlation of her own truth about the war with the official Soviet narrative.

Key words: Iryna Khoroshunova, "Kyiv Notes", Kyiv, Ukraine, World War II, Holocaust, Baby Yar.

УДК 63.3 (2 Ук)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.02>

В. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛЬОВЕ ДУХОВЕНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ 1918–1920 РОКІВ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Здійснено стислий аналіз наукового доробку істориків, присвяченого дослідженню ролі та значення польового духовенства Української Галицької Армії в національних державотворчих процесах 1918–1920 рр. Домінуюче місце займає історіографічний аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних дослідників, опублікованого після проголошення суверенітету й державної незалежності України, зокрема Я. Грицака, Д. Забзалюка, О. Красієського, М. Литвина, В. Марчука, О. Павлишина, В. Футулуйчука. Наголошено на впливі досвіду душпастирської служби Легіону Українських січових стрільців на її розгортання в лавах Української Галицької Армії. Зроблено висновок, що є всі підстави для порівняння державно-церковних відносин на західноукраїнських землях зі своєрідним тандемом, коли лідери Західно-Української Народної Республіки всебічно сприяли розбудові Української греко-католицької церкви, а її ієрархи та духовенство були активними будівниками української державності.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Українська Галицька Армія, ЗУНР, Греко-католицька церква, польове духовенство, національне державотворення, історіографія.

Вивчення й осмислення різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. триває вже понад 100 років. Особливо активно цей етап національного державотворення почали досліджувати з 1991 р. – в умовах державної незалежності України. За останній період до наукового обігу залучено сотні невідомих раніше документів, надруковано кілька тисяч публікацій, захищено понад чотириста дисертацій. Проте, на нашу думку, окремі аспекти проблеми Української революції 1917–1921 рр. ще й нині залишаються малодослідженими й дискусійними. До таких аспектів належить і вивчення ролі та значення польового духовенства Української Галицької Армії в революційних 1918–1920 рр.

Складовою Української революції 1917–1921 рр. була Листопадова національно-демократична революція, яка

розпочалася на західноукраїнських землях відразу ж після розвалу Австро-Угорської імперії. Активна участь греко-католицького духовенства в Листопадовій національно-демократичній революції отримала певне висвітлення в літературі. Окремі аспекти цієї проблеми стисло висвітлювалися ще в міжвоєнний період у науково-історичних публікаціях, спогадах воєначальників УГА та мемуарах учасників визвольних змагань, надрукованих у Західній Україні, Франції, Німеччині, Польщі, Канаді, США.

Зі створенням українською еміграцією після Другої світової війни ряду військово-історичних осередків у Німеччині, Канаді, США й інших країнах, інтерес до дослідження військово-революційної проблематики помітно активізувався, про що зокрема свідчить вихід у світ п'ятитомного видання матеріалів з історії УГА авторства Д. Микитюка, праць М. Островерхої, С. Ріпецького,

Л. Шанковського й ін. [19; 20; 23; 27]. Проте, варто зазначити, що про польове духовенство Української Галицької Армії та його роль у державотворчих процесах 1918–1920 рр. у цих виданнях вміщено лише фрагментарний матеріал, адже завдання авторів були дещо іншими.

Можна стверджувати, що перші публікації, безпосередньо призначені ґрунтовному дослідженню цієї важливої проблеми, вийшли також за межами України й належать представникам української діаспори. Це, зокрема, праці Г. Лужницького, І. Лебедовича, В. Лаби та ін. [12; 13; 15]. Так, про активність духовенства в державотворчих процесах на західноукраїнських теренах зазначав у своїх спогадах активний учасник Листопадової революції о. І. Лебедович: "1918 р. українське католицьке духовенство в Галичині стало шире в ряди будівництва "своєї хати", Української Держави. Перші наради, перші кур'єри до сіл, перша підготовка до перебрання влади на місцях проходили в безліч випадках у священничих домах" [13, с. 30–31]. "На цілому терені відродження української Галицької держави, – наголошував у своїй фундаментальній праці Г. Лужницький, – не було ні однієї повітової Української Національної Ради, у якій представник української католицької Церкви не займав би чільного місця" [15, с. 544].

Радянська історіографія спотворювала або ігнорувала висвітлення національних державотворчих процесів доби Української революції 1917–1921 рр. загалом і досліджуваної нами проблеми зокрема.

Сучасна історіографія проблеми започаткована відродженням незалежності України. Без сумніву до перших публікацій із досліджуваної нами проблеми варто віднести статтю В. Григоренка і В. Ягніцака "Українська греко-католицька церква як рушійна сила побудови держави в Галичині (1918–1921)", що побачила світ у 1993 р. [1]. Як стверджують автори, вище галицьке духовенство під керівництвом митрополита Андрея Шептицького першим стало на ґрунт побудови української державності. Так, ще у період Першої світової війни при створенні українського легіону в австро-угорській армії (Українських Січових Стрільців) він організував і військове духовенство, а при утворенні Української Галицької Армії українське греко-католицьке духовенство також взяло участь у цьому процесі, як і у створенні української державності в цілому [1, с. 244–245]. Дослідники наголошують, що "на всій території ЗУНР, у кожній повітовій Українській Національній Раді були представники УГКЦ" [1, с. 245].

Згодом окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення у працях львівського історика О. Красівського. Високо оцінюючи діяльність греко-католицького духовенства за доби Української революції 1917–1921 рр., учений наголошував: "У національно-визвольній боротьбі на початку ХХ ст. у Східній Галичині греко-католицьке духовенство стало провідним носієм ідей української державності, союзником народу у боротьбі за національні права" [10, с. 7]. В іншій своїй публікації вчений констатував, що "в національно-визвольній боротьбі 1918–1923 рр. у Східній Галичині Греко-Католицька Церква стала духовним носієм та опорою української державності, союзником народу в боротьбі за незалежність, справжньою національною церквою західних українців" [9, с. 194]. Різним аспектам цієї проблеми О. Красівський присвятив спеціальний розділ своєї монографії, назвавши його "Етнополітичні засади суспільної діяльності Греко-Католицької Церкви" [11]. Автор переконаний, що Українській греко-католицькій церкві належить велика заслуга у становленні й розвитку української національної ідеї, виробленні державницької ідеології та консолідації національно-патріотичних сил, адже як ідеологія і практика релігійного життя в Західній Україні ХХ ст.,

греко-католицизм повністю зливався із загальноукраїнським національно-визвольним рухом і відіграв важливу роль у культурно-національному захисті українського народу, розвитку християнства. Завдяки діяльності греко-католицької церкви широкі верстви українства активно залучалися до національно-визвольних змагань і процесу державотворення, тому, зважаючи на те, що більшість української галицької інтелігенції походила із священницького середовища, можна стверджувати, – наголошує О. Красівський, – що греко-католицьке духовенство стало провідним носієм ідеї української державності та натхненником пробудження Галичини з політичної сплячки [11, с. 280–281].

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує узагальнюючий висновок, якого дійшов при аналізі діяльності греко-католицького духовенства О. Красівський: "Отже, крім релігійної мети, українська Греко-Католицька Церква переслідувала і політичні цілі, перетворившись таким чином на центр національно-патріотичної діяльності, стала духовною основою національних домагань знедолених християн" [11, с. 305].

Серію публікацій присвятив ґрунтовному дослідженню зазначеної проблеми В. Марчук. В одній зі своїх статей автор наголошує, що "основою розбудови Української держави А. Шептицький вважав національну армію, європейську правову базу і національну Церкву" [18, с. 18]. В умовах Першої світової війни російська окупаційна влада намагалася ліквідувати греко-католицьку церкву, навести її вірних до російського православія, адже уніатів вважали духовною опорою українського сепаратизму.

Дослідник акцентує увагу на тому, що одразу після створення збройних формувань Галицької армії до її бойових груп, куренів, окружних військових команд добровільно прийшли або були запрошені **командантами десятків священників-патріотів, які стали польовими духовниками (капеланами), інші добровільно обслуговували фронтові частини й установи заплілля, насамперед шпиталі, вони займалися патріотичним вихованням і піднесенням морально-бойового стану старшин і стрільців.** На думку В. Марчука, **польові духовники Галицької армії перейняли і примножили традиції капеланів легіону українських січових стрільців та українських полків періоду світової війни, зрештою, більшість із них набула фронтового досвіду: майже 100 греко-католицьких священників служили в Галицькій армії, а понад 40 з них загинули на польському та денікінському фронтах або під час епідемії тифу восени 1919 р.** [18, с. 25]. До речі, такими ж статистичними даними оперує і О. Красівський, зазначаючи, що більшість духовенства брала участь у національно-визвольній боротьбі 1918–1919 рр. і співпрацювала з політичними партіями, і наголошуючи, що майже сотня священників стала в ряди Галицької армії [11, с. 307].

Як стверджує В. Марчук, із перших днів революції "греко-католицизм органічно влився в загальнонаціональний державно-соборний рух українства" [18, с. 23]. В іншій своїй публікації дослідник підкреслює, що участь греко-католицького духовенства у розбудові ЗУНР була цілком закономірною [16, с. 327]. Серед інших ґрунтовних публікацій В. Марчука з досліджуваної проблеми, варто звернути увагу на його статтю, у якій автор фактично підсумовує науковий доробок попередників [17]. Дослідник робить ґрунтовний висновок: "За весь період національно-визвольних змагань Греко-Католицька церква відіграла важливу роль у становленні органів законодавчої і виконавчої влади ЗУНР, виробленні державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність" [17, с. 217].

В. Марчук констатує також і такий промовистий факт, що підтверджує значну активність духовенства в державотворенні: "Кожен десятий член Національної Ради ЗУНР – також священик" [18, с. 24].

Ці факти підтверджуються й в інших публікаціях. Так, застосувавши при дослідженні соціального складу УНРади метод просопографії (колективної біографії), що полягає у виявленні характерних рис певних груп людей на підставі комплексної бази їхніх індивідуальних біографічних даних, О. Павлишин наводить такі дані: за соціальним статусом (заняттям) духовенство складало 14,2 % складу УНРади, а за іншою характеристикою – соціальним походженням депутатів – зі священницьких родин походило 57,1 % діячів УНРади [22, с. 188–189]. Високий відсоток духовенства у соціальному складі патріотичних груп підтверджує також у своїй статті Я. Грицак [2, с. 283–285].

Проте в літературі висловлюється й пропозиція, що не варто перебільшувати роль духовенства в державотворенні ЗУНР, чи наділяти його роллю рушійної сили цього процесу. Так, даючи високу оцінку загальної активності духовенства, О. Павлишин в іншій своїй публікації у розділі "Соціальна база західноукраїнської революції" зазначає, що у перебранні влади і формуванні нових органів адміністрації взяла участь "більшість українських провінційних правників, педагогів та урядовців разом з місцевими військовими Комітетами" [21, с. 154].

Вивчення діяльності польових духівників (капеланів) Української Галицької Армії приділили увагу у своїх працях й інші дослідники. Окремі аспекти проблеми розкриваються в дослідженнях М. Литвина, Л. Шанковського, Б. Якимовича й інших авторів, що досліджують історію українського війська взагалі та історію Української Галицької Армії зокрема [8; 14; 27; 28]. Різні аспекти цього питання розкриваються також в публікаціях В. Футулуйчука, Д. Забзялюка, О. Ігнатюк та інші, які ми охарактеризуємо нижче.

Вище нами вже зазначалось, що в літературі зустрічаються різні кількісні оцінки участі польових духовників у діяльності УГА, зокрема наводили думку В. Марчука та О. Красівського, що це 100 осіб. Таку ж думку знаходимо і в працях В. Футулуйчука: "майже 100 греко-католицьких священників служили в Галицькій армії" [25, с. 70–73]. Л. Шанковський конкретизує кількісний показник: "в УГА було польовими духовниками 79 священників" [27, с. 320], а також дає високу оцінку їхньої діяльності та моральним якостям: "Про польових духовників УГА можна говорити тільки в суперлативах. Це були справжні герої, вірні друзі своїх стрільців, які з'являлись всюди там, де треба було їм подати добре слово чи навіть особистий приклад. Стрільці любили своїх польових духовників і беззастережно вірили їм" [27, с. 320].

На думку М. Литвина, з усіх військових формувань доби визвольних змагань 1914–1923 рр. інститут польових духовників існував лише в Галицькій армії, яку сучасники вважали найбільш боєздатною. Її особовий склад відзначався високим моральним духом і дисципліною. Автор вважає, що цьому сприяли діяльність духовенства і християнська релігійність солдатів та офіцерів, причому діяльність духівництва була високоорганізованою: "В армії існувала чітка організаційна система польового духівництва, яке очолював преподобник військового міністерства, недавній капелан легіону УСС отець Микола Їжак. У штабах армії та корпусів створено референтури духівництва, яким підпорядковано відділи духівників бригад, що обслуговували стрілецькі курені та сотні, інші підрозділи" [14, с. 188–189].

Певне висвітлення ця проблема знайшла також і в кандидатській дисертації та ряді публікацій В. Футулуйчука [24; 25; 26]. Досліджуючи це питання, автор зазначає, що польові духовники Галицької армії перейняли і примножили традиції капеланів легіону українських січових стрільців та українських полків періоду світової війни. Важливою особливістю Галицької армії була наявність корпусу польових духовників (капеланів), відтак – керуючого органу: Преподобництва при Державному Секретаріаті Військових Справ і Начальній Команді. Автор наголошує, що греко-католицьке духовенство взяло участь у Першолистопадовому зриві 1918 р. у Галичині; державному та військовому будівництві молодого республіки; що вже в перші тижні війни до бойових куренів, груп, Окружних військових команд добровільно прийшли десятки священників, які стали першими польовими духовниками, а у процесі становлення армії твориться служба військового духовенства – зарядче Преподобництво при ДСВС, Польове Преподобництво при НКГА, референтури духівництва у корпусах і відділи духовників бригад, які обслуговували стрілецькі курені й сотні [24; 25; 26].

В. Футулуйчук констатує, що польові духовники суттєво відрізнялися від капеланів австрійської армії (фелькуратів), які обмежували свою діяльність виключно релігійними відправами. Вони втручалися у всі ділянки військової служби і побуту стрільців, а крім того, усвідомлюючи виховне значення ритуалів поховання – будівництва пам'ятників на честь героїв, полеглих у боях за Батьківщину – командування поклало на польових духовників ведення обліку полеглих вояків, організацію їх поховань, влаштування стрілецьких цвинтарів [24, с. 10–11].

Значну увагу В. Футулуйчук приділив також й історії військового духовенства УГА в останні місяці її існування. Зокрема він зазначає, що після переходу в липні 1919 р. за Збруч і об'єднання з Дієвою армією УНР, структура військового духівництва в УГА зберігалася до весни 1920 р., а в період тимчасового перебування у складі Червоної армії радянське командування наважилося лише на ліквідацію Преподобництва. Остаточою службою військового духовенства Галицької армії була розв'язана 20 квітня 1920 р. за кілька днів до загибелі УГА [24, с. 11].

Дослідження багатьох аспектів, піднятих у дисертації та публікаціях В. Футулуйчука, знайшло своє продовження в науковому доробку Д. Забзялюка, зокрема в дисертації "Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст." [4] і серії публікацій [3; 5; 6].

Так, у четвертому розділі його дисертації, названому "Польове духовенство Галицької Армії", проаналізовано роль і діяльність греко-католицьких капеланів Галицької армії в роки українсько-польської 1918–1919 рр. та українсько-більшовицької 1919–1920 рр. війн. Автор зазначає, що духовенство УГКЦ на чолі з митрополитом А. Шептицьким відіграло активну роль у Першолистопадовому 1918 р. зриві у Львові й Галичині, окремі місцеві парохі були організаторами перевороту й очолювали новостворені органи української влади, брали участь у створенні військових частин і підрозділів молодого Галицької армії і разом з ними рушали на фронт відстоювати незалежність республіки від агресії з боку Польщі. Отже, з перших днів до війська прийшло чимало священників – добровільно або на запрошення командирів частин і бойових груп [4, с. 11].

Дисертант наголошує, що уряд ЗУНР і державний військовий секретаріат, усвідомлюючи значимість духовної опіки вояків армії, утворили чітку структуру служби польового духівництва. Її організаційну схему визначено наказами Військового секретаріату та Начальної Ко-

манди Галицької армії (НКГА), причому в основу покладено схему австрійської армії, оскільки більшість капеланів прийшла з австрійського війська і мала фронтовий досвід. Преподобником військового секретаріату став капелан легіону УСС о. М. Їжак, який очолив Зарядче Преподобництво Галицької армії. Вищий орган призначав і звільняв капеланів, визначав їхні права і статус, а також обов'язки, форми й методи діяльності. При Начальній Команді було створено Польове Преподобництво на чолі з А. Калятою, якому підлягали польові духівники бойових груп, згодом корпусів, бригад, полків та інших частин армії. За підрахунками о. І. Лебедовича, в УГА служили водночас 96 військових священиків Греко-католицької церкви. Їх зрівняно в правах зі старшинами, впроваджено ранги для капеланів. Серед найважливіших обов'язків, разом зі загальноприйнятими в церкві традиціями, на капеланів було покладено організацію поховань полеглих воїнів, облаштування стрілецьких цвинтарів, могил із написами та їхній ретельний облік. Для цієї мети залучалися місцеві церкви, де в книгах фіксувалися дані про полеглих [4, с. 11].

У дисертації Д. Забзалюка охарактеризовано структуру організації польового духовенства Галицької армії, подано інформацію про кожний корпус, бригаду і полк, а також про Окружні військові команди, військові шпитали та інші запліні служби, досліджено діяльність у них капеланів протягом війни 1918–1920 рр. Проаналізовані дисертантом історичні джерела свідчать про високу національну свідомість духовників і їхню готовність до самопожертви задля української справи. Не випадково частка полеглих капеланів у бойових діях була значною: у війнах загинуло 40 польових духівників – близько половини штатної кількості. У роботі наведено приклади самовідданої праці капеланів. Відзначено, що українські капелани Галицької армії втручалися у всі ділянки військової служби і побуту вояків, піклувалися про матеріальне забезпечення стрільців і командирів, підтримували тісні зв'язки з місцевим населенням, часто задовольняли його релігійні потреби, чим завойовували авторитет і повагу, особливо під час бойових дій на Правобережній Україні. Загальним подвигом галицьких капеланів Д. Забзалюк називає їхню діяльність під час страшною епідемії тифу восени 1919 р. на Наддніпрянщині, коли померло більше 15 тисяч вояків, серед них чимало польових священиків, які надавали допомогу хворим [4, с. 11–12].

Щодо завершального періоду діяльності УГА, то дисертант зазначає, що інститут польових духівників Галицької армії ліквідовано у квітні 1920 р. під час перебування УГА у складі Червоної армії, щоправда, частина священиків залишалася деякий час на посадах учителів, а капелани згодом розділили драматичну долю стрільців і старшин армії, які навесні 1920 р. потрапили у концтабори Польщі й більшовицької Росії. Незначна їх частина повернулася на батьківщину і продовжувала діяльність у своїх парафіях, серед них був батько Степана Бандери о. Андрій, Начальний духівник УГА о. Василь Лаба та інші; загалом – 42 колишні капелани у міжвоєнні роки були парохами [4, с. 12].

Д. Забзалюк переконалий, що особисті якості галицьких капеланів, вірність церковним і національним ідеалам, а також чітка організація служби польового духовенства забезпечили їм помітну роль у підтримці високого морального бойового духу Галицької армії [4, с. 12].

Серед найновіших публікацій, які стосуються досліджуваної проблеми, варто назвати статтю О. Ігнатюк про душпастирську діяльність у Легіоні Українських січових стрільців під час Першої світової війни [7], де дослідниця подає також і матеріал про УГА. На думку О. Ігнатюк, "війна – дуже дивна й непередбачувана справа, бо під час затишшя до капеланів УГА (напр., о. Порфирія Боднара, ЧСВВ) зверталися і військовослужбовці царської

армії, тобто з протилежно воюючої сторони, із проханням про сповідь перед боями. Позиція капелана в цій ситуації збігалася із позицією лікаря: надавати допомогу хворому чи пораненому незалежно від національності чи військового статусу" [7, с. 31].

Дослідниця наголошує, що у своїй щоденній капеланській діяльності священики використовували різні форми діяльності: а) колективні – богослужіння, причастя; допомога чи душпастирство й для місцевого населення, б) **індивідуальні**: сповідь, догляд за хворими й пораненими, опіка військовополоненими чи полоненими з цивільних; перша медична допомога пораненим на полі бою тощо. Так, один із капеланів згадував, що після переходу через австрійсько-російський кордон, коли капелани домовилися з місцевими священиками про спільні богослужіння, змогли досягнути порозуміння з місцевим українським населенням, адже підготовлені капелани були досить добре: більшість із них мали не лише духовну (теологічну), але й університетську освіту [7, с. 31].

Отже, аналіз літератури з цього аспекту проблеми дає нам підстави для висновку, що державно-церковні відносини на західноукраїнських землях можна порівняти зі своєрідним тандемом: лідери ЗУНР сприяли розбудові УГКЦ, а її ієрархи й духовенство були активними будівниками української державності. Багато аспектів цієї проблеми ще очікують своїх дослідників для більш ґрунтовної розробки, а безцінний досвід діяльності польового духовенства Української Галицької Армії в національних державотворчих процесах доби Української революції 1917–1921 рр. заслуговує творчого застосування та примноження в сучасних складних умовах розбудови молодого незалежного Української держави.

Список використаних джерел:

1. Григоренко В. Т. Українська греко-католицька церква як рушійна сила побудови держави в Галичині (1918–1921 рр.) / В. Т. Григоренко, В. М. Ягніцак // Українська державність: історія і сучасність. – 1993. – С. 244–246.
2. Грицак Я. Українське національне відродження в Галичині ХІХ – початку ХХ ст.: порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп / Я. Грицак // Краківські Українознавчі Зошити. – 1997. – Т. V–VI. – С. 283–285.
3. Забзалюк Д. Є. Діяльність Преподобництва Державного секретаріату військових справ ЗУНР / Д. Є. Забзалюк // Наукові записки Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 4. – С. 123–126.
4. Забзалюк Д. Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія / Д. Є. Забзалюк; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2007.
5. Забзалюк Д. Є. Служба капеланства в Галицькій Армії (1918–1919 рр.) / Д. Є. Забзалюк // Вісн. нац. ун-ту "Львівська політехніка". – 2006. – Вип. 571. – С. 276–279.
6. Забзалюк Д. Є. Проблема капеланства в українських військових формаціях першої половини ХХ ст. / Д. Є. Забзалюк // Наукові записки Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 1. – С. 71–76.
7. Ігнатюк О. Душпастирська діяльність у Легіоні УСС під час Першої світової війни / О. Ігнатюк // Східноєвропейський історичний вісник. – Луцьк, 2017. – Спецвипуск II. – С. 26–34.
8. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. – Львів: Світ, 1992.
9. Красівський О. Греко-Католицька Церква і боротьба за державну незалежність Східної Галичини (1918–1923 рр.) / О. Красівський // Тези та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців: Історія. – Х.: Око, 1996. – Ч. II. – С. 193–197.
10. Красівський О. За українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрія Шептицького в 1918–1923 рр. / О. Красівський. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996.
11. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Л.: Вид-во ЛФУАДУ, 2000.
12. Лаба В. Заслужена роль польового духівництва / В. Лаба // Українська Галицька армія. Матеріали по історії. / Д. Микитюк. – Вінніпег: Д. Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 310–311.
13. Лебедович І. Полеві духівники Української Галицької Армії / І. Лебедович. – Вінніпег: О. Лебедович, 1963.
14. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Л.: Інститут українознавства НАНУ, 1998.
15. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом / Г. Лужницький. – Філадельфія: Провидіння, 1954.

16. Марчук В. Українська революція 1917–1920 рр. і греко-католицька Церква / В. Марчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки. – 2001. – Т. 5(7). – С. 324–333.
17. Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.) / В. Марчук // Україна – Польща: історія і сучасність. – 2003. – Ч. 1. – С. 215–220.
18. Марчук В. Греко-Католицька Церква у 1914–1923 рр. / В. Марчук // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 16–29.
19. Микитюк Д. Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у Визвольних змаганнях: Матеріали до історії / У 5 т. – Вінніпег: Вид-во "Українського Фармара", 1958–1976.
20. Островерха М. Блиски і темряви, 1918–1919–1920. / М. Островерха. – Нью-Йорк: М. Островерха, 1966.
21. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Число 2–3. – С. 132–193.
22. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років / О. Павлишин // Україна модерна. – 2000. – Число 4–5. – С. 187–245.
23. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956.
24. Футулуйчук В. М. Військово-патріотичне виховання у Галицькій армії (1918–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія / В. М. Футулуйчук; Державний університет "Львівська Політехніка". – Л., 1999.
25. Футулуйчук В. М. Служба преподавництва УГА / В. М. Футулуйчук // Українські варіанти. – 1999. – № 1–2. – С. 70–76.
26. Футулуйчук В. М. Традиції військово-патріотичного виховання Української Галицької Армії ЗУНР (1918–1920 рр.) / В. М. Футулуйчук // Схід. – 1999. – № 4. – С. 52–55.
27. Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999.
28. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії / Б. Якимович. – Л.: Просвіта, 1996.

References:

1. Hryhorenko V. T. (1993) *Ukrainska hreko-katolytska tserkva yak rushiina syla pobudovy derzhavy v Halychyni (1918–1921)* / V. T. Hryhorenko., V. M. Yahnishchak [Ukrainian Greek Catholic Church as the Driving Force in the State Construction in Galicia (1918–1921)]. In: *Ukrainska derzhavnist: istoriia i suchasnist*. Kyiv. Pp. 244–246. [In Ukrainian].
2. Hrytsak Ya. (1997) *Ukrainske natsionalne vidrodzhennia v Halychyni XIX – pochatku XX st.: porivnialnyi analiz sotsialnoho skladu patriotychnykh hrup [Ukrainian National Revival in Galicia, 19–20th centuries: A Comparative Analysis of Patriotic Groups' Social Structure] / Ya. Hrytsak. Krakivski Ukrainoznavchi Zoshyty. Vols. V–VI, pp. 283–285. [In Ukrainian].*
3. Zabzaliuk D. Ye. (2006) *Diialnist Prepodobnystva Derzhavnogo sekretariatu viiskovykh sprav ZUNR / D. Ye. Zabzaliuk [The Activity of Reverend of the West Ukrainian People's Republic State Military Secretariat] Naukovi zapysky Ternopiiskoho Natsionalnoho Pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii. 4. – P. 123–126. [In Ukrainian].*
4. Zabzaliuk D. Ye. (2007) *Dushpastyrska sluzhba ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX st. / D. Ye. Zabzaliuk [Pastor's Service of Ukrainian Military Formations of the First Part of the 20th Century] Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Lviv State University of Internal Affairs. [In Ukrainian].*
5. Zabzaliuk D. Ye. (2006) *Sluzhba kapelanstva v Halytskii Armii (1918–1919) [Chaplain Service in Galician Army (1918–1919)] / D. Ye. Zabzaliuk // Visnyk natsionalnoho universytetu 'Lvivska Politehnika'. 571. – P. 276–279. [In Ukrainian].*
6. Zabzaliuk D. Ye. (2006) *Problema kapelanstva v ukrainskykh viiskovykh formatsiakh pershoi polovyny XX st. [The Chaplain Problem in Ukrainian Military Formations of the First Part of the 20th Century] / D. Ye. Zabzaliuk. Naukovi zapysky Ternopiiskoho Natsionalnoho Pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii. 1. – P. 71–76. [In Ukrainian].*
7. Ihnatiuk O. (2017) *Dushpastyrska diialnist u Lehioni USS pid chas Pershoi svitovoi viiny [Pastoral Service in the Legion of Ukrainian Sich Riflemen during the World War I] / O. Ihnatiuk. Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk. Spetsvyypusk 2. – P. 26–34. [In Ukrainian].*
8. Krypiakievych I. (1992) *Istoria ukrainskoho viiska [The History of Ukrainian Army] / I. Krypiakievych, B. Gnatevych, Z. Stefaniv. – Lviv : Svit. [In Ukrainian].*

9. Krasivskiy O. (1996) *Hreko-Katolytska Tserkva i borotba za derzhavnu nezalezhnist Skhidnoi Halychyny (1918–1923) [Greek Catholic Church and the Struggle for the Independence of the Eastern Galicia (1918–1923)] / O. Krasivskiy. Tretii Mizhnarodnyi kongres ukrainistiv: Proceedings and Reports. August, 1996. – Kharkiv : Oko., part 2. – P. 193–197. [In Ukrainian].*
10. Krasivskiy O. (1996) *Za ukrainsku derzhavu i tserkvu. Hromadska ta suspilno-politychna diialnist Mytropolita Andreia Sheptytskoho v 1918–1923 rr. / O. Krasivskiy [For the Ukrainian State and Church. Public, Social and Political Activity of Metropolitan Andrey Sheptytsky in 1918–1923]. – L. : Instytut Ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha. [In Ukrainian].*
11. Krasivskiy O. (2000) *Halychyna u pershii chverti XX st.: Problemy polsko-ukrainskykh stosunkiv / O. Krasivskiy [Galicia in the first quarter of the XXth Century: The Problems of the Polish-Ukrainian Relations]. – L. : LFUADU. [In Ukrainian].*
12. Laba V. (1958) *Zasluzhena rol poliovoho dukhivnystva [Honored Role of the Field Clergy]. In: Mykytiuk, D., ed. Ukrainska Halytska armii. Materialy po istorii. – Winnipeg : D. Mykytiuk. – Vol. 1. – P. 310–311. [In Ukrainian].*
13. Lebedovich I. (1963) *Polevi dukhovnyky Ukrainkoi Halytskoi Armii / I. Lebedovich [Field Confessors of the Ukrainian Galician Army]. – Winnipeg : O. Lebedovich. [In Ukrainian].*
14. Lytvyn M. (1998) *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr. [Ukrainian-Polish War 1918–1919] / M. Lytvyn. – L. : Instytut Ukrainoznavstva NANU. [In Ukrainian].*
15. Luzhnytskyi H. (1954) *Ukrainska Tserkva mizh Skhodom i Zakhodom / H. Luzhnytskyi [Ukrainian Church between East and West]. Philadelphia: Providence. [In Ukrainian].*
16. Marchuk V. (2001) *Ukrainska revoliutsiia 1917–1920 rr. i hreko-katolytska Tserkva / V. Marchuk [Ukrainian Revolution 1917–1920 and Greek Catholic Church]. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky. 5(7). – P. 324–333. [In Ukrainian].*
17. Marchuk V. (2003) *Tserkovno-relihiine zhyttia v Zakhidno-Ukrainskii Narodni Respublitsi (1918–1919) / V. Marchuk [Church and Religious Life in West Ukrainian People's Republic (1918–1919)]. Ukraina – Polshcha: istoriia ta suchasnist. – Vol. 1. – P. 215–220. [In Ukrainian].*
18. Marchuk V. (2000) *Hreko-Katolytska Tserkva u 1914–1923 rr. / V. Marchuk [Greek Catholic Church in 1914–1923]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 6. – P. 16–29. [In Ukrainian].*
19. Mykytiuk D. (1958–1976) *Ukrainska Halytska armii. Materialy po istorii / D. Mykytiuk [Ukrainian Galician Army. The Materials on History]. In 5 vols. – Winnipeg : D. Mykytiuk. [In Ukrainian].*
20. Ostroverkha M. (1966) *Blysky i Temriavy, 1918–1919–1920 / M. Ostroverkha [Dazzlement and Gloom, 1918–1919–1920]. – New York : M. Ostroverkha. [In Ukrainian].*
21. Pavlyshyn O. (1999) *Orhanizatsiia tsyvilnoi vlady ZUNR u povitakh Galychyny (lystopad – hruden 1918 roku) / O. Pavlyshyn [Civil Power Organization of West Ukrainian People's Republic in the Districts of Galicia (November–December, 1918)]. Ukraina moderna. 2–3. – P. 132–193. [In Ukrainian].*
22. Pavlyshyn O. (2000) *Sotsialno-politychnyi portret ukrainskoho provodu Halychyny ta Bukovyny v revoliutsii 1918–1919 rokiv [Sociopolitical Portrait of the Ukrainian Guidance of Galicia and Bukovina in the Revolution of 1918–1919] / O. Pavlyshyn. Ukraina moderna. 4–5. – P. 187–245. [In Ukrainian].*
23. Ripetskyi S. (1956) *Ukrainske Sichove Strilectvo: Vyzvolna ideia i zbroinyi chyn / S. Ripetskyi [The Ukrainian Sich Riflemen: Liberation Idea and Armed Struggle]. – New York : Chervona Kalyna. [In Ukrainian].*
24. Futuluichuk V. M. (1999) *Viiskovo-patriotychno vykhovannia u Halytskii armii (1918–1920 rr.) / V. M. Futuluichuk [Military-Patriotic Upbringing in the Galician Army (1918–1920)] Abstract of unpublished thesis (PhD in History). The State University 'Lvivska Politehnika'. [In Ukrainian].*
25. Futuluichuk V. M. (1999) *Sluzhba prepodobnystva UHA / V. M. Futuluichuk [Pastoral Service of the Ukrainian Galician Army]. Ukrainski varyanty. 1–2. – P. 70–76. [In Ukrainian].*
26. Futuluichuk V. M. (1999) *Tradytii viiskovo-patriotychno vykhovannia Ukrainkoi Halytskoi Armii ZUNR (1918–1920 rr.) / V. M. Futuluichuk [The Traditions of the Military-Patriotic Upbringing in the Ukrainian Galician Army of the West Ukrainian People's Republic]. Skhid. 4. – P. 52–55. [In Ukrainian].*
27. Shankovskiy L. (1999) *Ukrainska Halytska Armii / L. Shankovskiy [The Ukrainian Galician Army]. – L. : Naukove Tovarystvo im. Shevchenka. [In Ukrainian].*
28. Yakymovych B. (1996) *Zbroini Syly Ukrainy. Narys istorii / B. Yakymovych [Armed Forces of Ukraine. Historical Essay]. – L. : Prosvita. [In Ukrainian].*

Надійшла до редколегії 05.04.18

V. Kapeliushnyi, Dr. habil. (History), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FIELD PRIESTHOOD OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN THE STATE-BUILDING OF 1918-1920: DEVELOPMENTS AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

The author provides a short analysis of the scientific researches, related with the role and meaning of the field priesthood of the Galician Army in 1918-1920. Main attention is paid to the studies of modern native scholars, that were published after the independence of Ukraine had been declared, for example – Ya. Hrytsak, D. Zabzaliuk, O. Krasivskiy, M. Lytvyn, V. Marchuk, O. Pavlyshyn, V. Futuluichuk. A significance role of the experience of pastoral service in the Legion of Ukrainian Sich Riflemen and its deployment in Ukrainian Galician Army are considered in the article. The author came to the conclusion that the relations between state and church in West Ukraine should be scrutinized as a so-called tandem. In this alliance the leaders of the West Ukrainian People's Republic supported the development of Ukrainian Greek Catholic Church and whereas clergy assisted in Ukrainian state-building.

Key words: Ukrainian Revolution 1917–1921, Ukrainian Galician Army, West Ukrainian People's Republic, Greek Catholic Church, field clergy, national state-building, historiography.

УДК 323.39+[378.4](477-25) "186/189"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.03>

К. Нагайко, асп.
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди", Переяслав-Хмельницький, Україна

КИЇВСЬКА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА ТА УНІВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА: ФАБУЛА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЯВУ

Розглянуто взаємозв'язок між Київською Українською Громадою, як основним рушієм формування національного руху в Україні у другій половині XIX ст. та об'єднавчим центром для українофільської науково-освітньої еліти – університетом св. Володимира. В умовах становлення буржуазного суспільства в Європі, університети виділилися, як важливі осередки, що впливали на формування національної самосвідомості громадян. Вони стали найбільшими центрами розвитку прогресивних ідей у Південно-Західній частині Російської імперії, що справили відчутний вплив на її суспільно-політичне життя. За західноєвропейським зразком, ці заклади перетворилися у форпости становлення національної думки. Завдяки потужному інтелектуальному потенціалу у їхньому середовищі було сформовано ідеї, що стимулювали самовияв окремих народів, які проживали в межах імперії. Їхнє практичне втілення відбувалося як у культурній, так і в політичній сферах. Надважливе значення в цих процесах відігравав Київський університет св. Володимира. А саме: із-поміж прогресивного науково-культурного середовища просувалася думка про політичну окремішність українців як одного з самодостатніх європейських народів. Діяльність громадівців-українофілів уразила національні прагнення й заклала ідеї державності у формі автономії, а згодом і незалежної української республіки.

Ключові слова: Київська Українська Громада, університет св. Володимира, національна ідея, недільні школи, наукова діяльність, культурно-політичне середовище.

Період вітчизняної історії другої половини XIX ст. позначений значним піднесенням національного руху. У цей час відбувся помітний суспільний культурно-просвітницький розвиток, який забезпечували представники українофільської інтелігенції, у тому числі професори, викладачі, студенти, випускники університетів (учителі навчальних закладів), які усвідомлювали практичну важливість ідеї національного самовияву. Завдяки їхній діяльності з-поміж різних верств населення сформувалася значна кількість прихильників українства, світоглядні засади якого спиралися на історичну спадщину, культурну й державотворчу традицію, сформовану на етнічних територіях українського народу.

Київський університет св. Володимира виступав середовищем, у якому народжувалась вітчизняна наукова думка, виховувались визначні вчені та дослідники, які значною мірою вплинули на становлення української національної ідентичності. Саме в ньому зародилася Київська Українська Громада, що продовжила традицію демократичного поступу українства в умовах імперської дійсності. Власне її історія й діяльність найактивніше висвітлювалася вітчизняними науковцями впродовж 20–30-х рр. XX ст. (Г. Житецький, Г. Жураківський, В. Міяковський, О. Назаревський, О. Рябінін-Склярєвський), а також сучасними дослідниками (Л. Іванова, Р. Іванченко, А. Катренко, Я. Катренко, І. Клер, К. Нагайко (Грицик), Н. Побірченко, С. Світленка, Н. Чирикало та ін.) [11; 12; 29; 32; 46; 14; 23; 25; 31; 38; 48; 58]. Утім, аналіз наявної наукової літератури, здійснений нами в попередніх публікаціях, демонструє брак предметних досліджень, які б конкретно простежували її діяльність в умовах університетського середовища [8]. Окремі сегменти цієї теми розкрито у працях вітчизняних дослідників: І. Гирича, С. Іваницької (Чмир), В. Сарбея та ін. [6; 13; 47]. Проте предметом їхньої уваги здебільшого виступає комплексна проблематика формування державотворчих процесів у контексті національного відродження другої половини XIX ст.

На початку розгляду теми варто наголосити на наукових оцінках значення Київської Української Громади, як одного з ключових осередків українофільського руху. Так, у статті С. Світленка "Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності)" (1998) автор вказує, що "з початку 1860-х рр. діячі українських громад були справжніми народолюбцями, вважали себе прихильниками "народної ідеї", "народної справи", "друзями народу". <...> Діячі українських

громад розглядали демократизм як фундаментальний підмурівок свого світогляду" [48, с. 10–11]. В. Сарбей у дослідженні "Україна крізь віки. Національне відродження України" (1999) зауважує, що "спільною для всіх громад України була національна українська ідея на демократичному ґрунті" [47, с. 193]. А. Катренко в монографії "Український національний рух XIX ст. Частина II. 60–90-ті роки XIX ст." (1999) зазначає: "громадівці діяли згуртовано, тому що їх <...> об'єднувала ідея здобуття національних прав своєму народу, відродження української культури, просвіти, пробудження національної самосвідомості населення" [24, с. 7]. Л. Іванова та Р. Іванченко у своїй праці "Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія" (1999) говорять, що основним середовищем українофільської інтелігенції були Громади, утворені в середині XIX ст. На їхню думку, "це були сходи односторонні, пройняті спільною ідеєю і спільною працею в ім'я відродження свого народу – культурного і політичного" [14, с. 5]. За словами дослідниць, "найвагомішою діяльністю в 60-ті рр. XIX ст. відзначалась Київська Громада, що створилась із ряду українських гуртків у Київському університеті" [14, с. 19]. Дослідниця С. Іваницька у статті "Громадівські традиції українського національного руху в границях Російської імперії (1860–1890-е гг.)" (2011) називає громади найжиттєздатнішими осередками українського національного відродження. Вона визнає за ними організаційну та генеруючу роль для втілення нових ідей, а також "прихистку" для тих небагатьох українських інтелектуалів, які не бажали остаточно розчинитися в загальноросійському політичному русі [13, с. 87]. І. Гирич в монографії "Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.)" (2014) висловлює думку про те, що громади, зокрема й Київська, були утворені силами прогресивної інтелігенції. Саме вони, за твердженням вченого, "творили новий міф української нації, працюючи над культивуванням спільної колективної пам'яті українського народу" [6, с. 292].

Саме університет св. Володимира у Києві став місцем, де українофільська інтелігенція формувала ідею національного відродження впродовж другої пол. XIX ст. Дослідниками відмічено його провідну роль у становленні національного самовизначення українського народу. Проблема розвитку українського національного руху у стінах університету, зокрема й громадівства, розкривається в ряді досліджень, присвячених його історії.

Зокрема, у них вказуються біографічні відомості стосовно членів Київської Громади, які працювали в цьому закладі [3; 20; 28]. Г. Казьмирчук і М. Казьмирчук у монографії "Університет Св. Володимира і Тарас Шевченко", зауважують, що цей науково-освітній заклад "впливав на формування соціальної й національної свідомості не тільки студентів, а й усіх, хто мав безпосередні зв'язки з ним" [21, с. 3]. У "Нарисах з історії Київського університету" за редакцією І. Патриляка, зазначено, що "активна просвітницька робота громадівців, яка проводилась у стінах Київського університету впродовж 70–80-х рр. XIX ст., сприяла національному відродженню в середовищі молодшої української інтелігенції" [36, с. 24].

Про національний фактор у житті Київського університету св. Володимира вказується й у дослідженнях зарубіжних учених. У праці польського дослідника Я. Табіша "Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834–1863" (1974) аналізується громадсько-політичний рух польської молоді, основним середовищем розвитку якого були напівлегальні гміни, із яких з часом виокремились групи "київських українолюбів", зацікавлених у практичному вивченні фольклору, етнографії та історії українського народу [60]. У книзі фінського дослідника Й. Ремі "Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863" (2000) аналізуються польсько-українські взаємини в студентському середовищі, зокрема розглядається польський національний рух в стінах університету. Автор виділяє такі його етапи: 1836–1838 рр., 1841–1854 рр. і 1856–1860 рр. Останній із них характеризується виокремленням українофільських гуртків, що склали основу для виникнення Київської Української Громади [59].

На середину XIX ст. університет об'єднував студентів різних національностей, які створювали організації, що мали своєю ціллю національну самоідентифікацію. Саме у стінах цього закладу зароджувалась, формувалась і розвивалась національна ідея, втілення якої відбувалось шляхом впровадження народної освіти, пропагуванням рідної мови, вивчення історичного минулого свого народу. На думку І. Колесника, упродовж тривалого часу "витворювався та культивувався міф про українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості українського народу" [26, с. 66]. Так, протягом 1845–1847 рр. тут провадило свою діяльність Кирило-Мефодіївське братство, утворення якого можна вважати предтечею українського національного відродження другої половини XIX ст. Представники цього товариства – професор Київського університету М. Костомаров, студент Київського університету В. Білозерський, викладач малювання Т. Шевченко, колишній слухач П. Куліш, а також суспільний діяч М. Гулак – створили програму цієї організації "Закон Божий. (Книга буття українського народу)", яка включала ідею єдності всіх слов'янських народів. "Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина" [27, с. 30]. Дослідник В. Скуратівський зазначав, що це "перший могутній крик народження нації" [33]. У 1847 р. відбувся арешт "братчиків", яких без суду було вислано у віддалені столиці губерній Росії [7, с. 10].

Ідея окремішності українців, що пропагувалась членами Кирило-Мефодіївського братства, вплинула на подальшу діяльність українофільських осередків, у тому числі й Київської Української Громади, яка утворилась у стінах університету в період кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. На початку 1860-х рр. члени польських студентських гуртків – гмін, розпочали активну боротьбу за ви-

знання власних національних інтересів. В. Антонович зазначав: "з р. 1860 почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготувляла повстання" [11, с. 91]. До них приєднувались і студенти-українці, захоплені ідеями демократизму. В "Австро-руських спогадах" М. Драгоманов, який став членом Київської Громади в 1863 р., зауважував: "відповідні столичні гуртки ставали безоглядно на боці поляків" [9, с. 119].

На думку дослідниць Л. Іванової та Р. Іванченко, посилення польського руху в середині XIX ст., у свою чергу, спричинило наростання "всеросійського і українського національних визвольних рухів" [14, с. 22]. Спільним ворогом для них виступало російське самодержавство, що не визнавало права народів на самовизначення. Утім, можна говорити про те, що кожна національна течія виступала окремою незалежною одиницею загального демократичного руху, що мала свої власні прагнення. Зокрема, учасниця Київської Української Громади О. Пчілка у спогадах про М. Лисенка зазначала, що в період його навчання в Київському університеті (1860-ті р. – К. Н.) мали місце політичні змагання між студентами поляками та українцями "на ґрунті народницькому – крайовому" [43, с. 77]. Вона вказує: "у поляків-патріотів були свої пожадання, свої пристрасті, свої історичні традиції, в українців – свої. Українці були ніби й настроєні більш демократично ... а коли й поляки хотіли бути демократами, то той "демос", народ, був для тих і для сих – інший..." [42, с. 46]. Зокрема, у її спогадах підкреслюється саме політична складова українського громадівського руху в стінах університету: "говорилося, що в сьому краї народ – український, що він має й свої політичні права, своє вікове право й на вищу культуру" [43, с. 75].

Розглядаючи питання народницьких рухів у період національного відродження та становлення української національної ідеї в умовах територіальної та політичної роз'єднаності, І. Гирич зазначає: "Формування української національної ідеї в розумінні вироблення структурної концепції історичного буття нації відбувалося в умовах змагання з одночасно оформлюваними польською й російською національними ідеями, які, на жаль, розглядали українську проблему як обов'язкову складову польського ("історична Польща" "від можа до можа") й російського ("Москва – спадкоємиця княжого Києва") питань" [6, с. 216].

На межі 50–60-х рр. саме університетське середовище виступило основою для формування українських громад, що діяли з позицій культурницького та просвітницького руху. За підрахунком Г. Житецького, до складу Київської Української Громади на початку їх створення ввійшли 15 вихідців із польських гмін, зокрема й такі, що мали польське коріння, а саме: В. Антонович, Б. Познанський, К. Михальчук, Т. Рильський, К. Баковецький та ін. [11, с. 92]. З огляду на цей зв'язок, український національний рух сприймався царатом, як прояв "польської інтриги".

Член Київської Громади П. Єфіменко в автобіографічних записах зазначав, згадуючи про своє навчання в Харківському університеті, про наявність там українського гуртка, який мав свою українську бібліотеку і займався збиранням етнографії та історичних матеріалів. Уже в Києві, з серпня 1859 р., Єфіменко познайомився з В. Антоновичем, Т. Рильським, які "тогда еще признавали себя за поляков", і входили в "студентське товариство" [16, арк. 3-зв.].

М. Старицький у спогадах про М. Лисенка, згадуючи навчання в Київському університеті після їхнього переведення туди з Полтави у 1860 р., так говорить про тогочасну атмосферу: "Киев в этом отношении был далеко впереди: здесь было задумано Кирилло-Мефодиевское братство, здесь и Максимович, и Костомаров, и Кулиш

будили прежде интересы к изучению народа, здесь, наконец, и политические брожения поддерживали почин народного чувства, обострявшегося в борьбе <...> национальная борьба, разгоравшаяся в храме науки, будила многие вопросы, спавшие до того времени в нашем мозгу, а в сердце поднимала новую, неведомую до того страсть" [49, с. 26].

Університетське середовище студентської молоді, яке знаходилося під впливом ідей, порушених Кирило-Мефодіївським товариством, на тлі суспільних змін, виступило сприятливим ґрунтом для зародження ідеї самовизначення українців у формі так званого "малоросійського кружка", який привертав до себе увагу влади протягом усього свого існування. Безумовно, значний вплив на формування ідеологічної основи Київської Української Громади, що постала у стінах університету, здійснив Т. Шевченко. Будучи дієвим членом Петербурзької Громади, він товаришував із тамтешніми майбутніми київськими громадівцями – П. Кулішем, В. Білозерським, М. Костомаровим [30]. Діаспорний дослідник, М. Антонович, у своїй праці "З історії громад на рубежі 1850–1860-х років", зазначаючи про перебування Т. Шевченка в Києві влітку 1859 р., вказує: "...він мав багато зустрічей з студентською молоддю і обговорював з нею справи, які входили в засяг діяльності громад". Зокрема, відзначає й його зустріч із засновником першої недільної школи в Києві, членом Київської громади, студентом Ф. Вороним [1, с. 34].

Про непересічну роль Т. Шевченка в українофільському русі початку 1860-х рр. говорять документальні джерела тієї доби. Так, у анонімному листі генерал-ад'ютанту князю В. Долгорукому (1863 р.) зазначалося, що "из праха Шевченко выродилась целая шайка самых рьяных сеператистов и ненавистников России" [52, арк. 2]. В іншому листі – реакції на попередній анонімний донос, адресант вказав на політичний контекст впливу постаті поета на свідомість української молоді: "Шевченко имеет здесь, в особенности между малорусскою молодежью, многих горячих поклонников и, как кажется, не столько за поэтический талант, которым он был одарен, сколько за революционное направление своих сочинений" [53, арк. 1].

Про те, що вже на початку 1861 рр. Київський університет виступав помітним осередком українофільського руху, свідчить кореспонденція тогочасних посадових осіб, до компетенції яких входив нагляд за діяльністю українофільських осередків. Зокрема, у листі від 23 липня 1861 р. цивільного губернатора П. Гессе до генерал-губернатора І. Васильчикова зазначається наступне: "З моїх розслідувань, тут у Каневі, приходжу до переконання, що дії Честаховського (член Київської Громади – К. Н.) хилились до (того, щоб) оживити в народі українську національність і що він такий же хлопоман як ті, яких ми знаємо в київському університеті" [2, с. 129].

Про діяльність Громади на початку 1860-х рр. відомо з показань В. Антоновича, відібраних 23 березня 1866 р. слідчим комітетом у справі В. Синегуба, братів Потоцьких та інших, зафіксованих в доповіді генерал-лейтенанта В. Новицького: "криме изучения края занимались изданием учебников для народа: на собраниях так называемой "громады" разсматривались, читались и поправлялись рукописи разных лиц, подготавливались для печати". Крім того громадівці працювали над виданням збірника малоросійських пісень, складанням "руського малоросійського словаря"; укладанням підручників із географії та ін. Сам В. Антонович уперше взяв участь у спільній роботі з підготовки до друку підручника студента Ф. Горячовського під час складання "Таблицы для первоначального чтения". За його словами, у цьому були задіяні 5–6 осіб. В. Антонович у своїх свідченнях

зазначив: "это было первым известным мне проявлением "громады", случившимся в исходе 1860 или в начале 1861 года" [54, арк. 275–275-зв.]. У зазначеному документі провідний член Громади не акцентує на національному аспекті діяльності організації, натомість в умовах допиту в політичній справі він вказує на таке: "На сходках кроме вопросов научных, литературных и педагогических, никаких других вопросов не поднимали. <...> большая часть людей была уверена в пользе общественной народной образования и считала своею обязанностью способствовать этому" [54, арк. 276-зв.].

Вагоме значення в діяльності Громади мала організація роботи недільних шкіл. Її дослідник А. Катренко наголошував, що праця в цих навчальних закладах "стала тією справою, яка у 1859–1860 рр. об'єднала демократично настроєну київську молодь і сприяла сформуванню громади" [23, с. 50]. Власне ідею створення недільних шкіл приписують згаданому вище студенту-громадівцю Ф. Вороному. Її підтримав професор університету П. Павлов. За його сприяння попечитель Київського освітнього округу М. Пирогов дав дозвіл на відкриття недільних шкіл у Києві [39, с. 15]. Так, перша з них з'явилася 11 жовтня 1859 р. на Подолі, друга – "новостроєнська" – у жовтні того ж року на вул. Жилианській. Упродовж 1860 р., у січні та листопаді, було відкрито три жіночі недільні школи, а наприкінці жовтня – печерська недільна школа [11, с. 93]. У вхідній кореспонденції князя І. Васильчикова міститься список студентів Київського університету. Із-поміж них 17 осіб були членами Громади та працювали у двох із цих закладів. А саме, у Новостроєнській недільній школі провадили свою педагогічну діяльність: М. Булюбаш, В. Беренштам, Д. Божовский, О. Головачевский, П. Левицкий, О. Стоянов, А. Стефанович, П. Стефанович, А. Свидницкий (за І. Житецьким, студент духовної Академії – К. Н. [11, с. 93]); у Подільській: Ф. Вороний, К. Шейковский, М. Драгоманов, М. Волчанецкий, О. Милорадович, С. Кулябка, К. Буртович, Л. Патлаевский, [?] Визель [55, арк. 22-22-зв.]. Ці навчальні заклади перебували під постійним контролем влади. У вхідному листі від 19 лютого 1860 р. до князя І. Васильчикова, адресант (прізвище не встановлене – К. Н.) просить дозволу на здійснення нагляду за Новостроєнською і Подільською недільними школами з метою "оградити эти школы от посторонних их назначению видов" [55, арк. 21-зв.].

Варто наголосити й на школах, що діяли власне в аудиторіях університету св. Володимира. Зокрема, у 1861 р. було відкрито недільну школу імені Пирогова та щоденну дитячу школу, організовану студентами університету [11, с. 93].

З початком діяльності вищезгаданих навчальних закладів постала потреба у забезпеченні їх відповідною літературою. Увага студентів і викладачів університету була спрямована на видання необхідних праць – грамастик, букварів, словників, просвітницьких видань тощо.

У травні 1860 р. студентами-громадівцями К. Шейковським і П. Левицьким було подано прохання у "Цензурний комітет" про видання у Києві щотижневої "літературної, політичної, економічної" газети "Голос", у якій планувалось публікувати розвідки, що мали б стосуватися історії та побуту українського народу. Також на її сторінках планувалося видання белетристичних праць російською мовою та "южноруским языком" [56, арк. 1]. У листі (авторство не встановлено – К. Н.) на ім'я міністра народної освіти Є. Ковалевського міститься прохання заборонити видання згаданої газети – "вследствии национальных пробуждений и стремлений происходящих как в обществе, так и между университетскими студентами". Можливість такого видання була

вкрай небажаною саме через те, що в ньому вбачався інструмент для самовияву української ідентичності: "газета в руках студентів, – может придавать газете характер какой то местной исключительности" [56, арк. 6-6-зв.].

У 1861 р. було видано: "Азбуку по методе Золотова для южнорусского края" О. Строніна, "Українську граматику" І. Деркача, "Граматику" П. Куліша, "Українську абетку" М. Гатцука, "Таблиці для початкового навчання грамоти", "Домашню науку" К. Шейковського та ін. [11, с. 93]. Важливе місце серед праць, що використовувалися для навчання, належить виданням, створеним Т. Шевченком – "Букварь южнорусский" та "Кобзар". На початку діяльності Київською громадою було засновано "Комітет видання популярних книг" (діяв до 1863 р.), у якому працювали громадівці: М. Драгоманов, В. Антонович, П. Левицький, П. Житецький та ін. Завдяки їхній організаційній роботі побачили світ україномовні видання К. Шейковського, Л. Глібова, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, П. Гулак-Артемівського, М. Гоголя [37, с. 213]. Ця робота університетських громадівців стала важливим елементом творення підґрунтя українського національного руху. За словами члена Громади П. Житецького, "такі видання сприяли прискоренню формування національної самосвідомості" [24, с. 76]. Дослідниця освітньої діяльності українських громад Н. Побірченко зауважує наступну думку їхніх представників: "шлях до повноцінного життя нації полягає через поширення освіти" [40, с. 39].

Значний вплив на формування національного самовизначення українців на початку 1860-х рр. здійснили просвітницькі й наукові праці членів Громади, які публікувалися на сторінках існуючих у той час періодичних видань. Упродовж 1861–1862 рр. у Петербурзі громадівцем В. Білозерським здійснювалося видання журналу "Основа". У ньому друкувалися вихідці Київського університету, учасники Київської Української Громади: П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський. Щодо значення цього видання в контексті національного самовияву українців М. Попович зауважував: "Незважаючи на короткочасність життя, часопис справляв величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом" [41, с. 434].

У зазначений період педагогічно-просвітницька й наукова діяльність університетських "громадян" супроводжувалась реакцією з боку влади. На думку Л. Іванової, "Київський університет стає в центрі особливої уваги місцевої і центральної адміністрації, яка в період наростання селянських хвилювань у зв'язку з проведенням аграрної реформи боялась, щоб не з'єдналось дві потужні течії – селянської боротьби і визвольного руху національно-демократичних сил" [15, с. 29].

У листі, адресованому М. Пирогову від І. Васильчикова від 5 березня 1860 р., ідеться про те, що "...студенти університета св. Владимира, под видом бесплатного обучения в воскресных школах простого народа, скрывают цель – распространять либеральные понятия в массе этого народа. <...> покорнейше прося обратит особое внимание на лица занимающиеся преподаванием в воскресных школах и на учебники и принять зависящие от вас меры к предупреждению тех вредных последствий, каких можно ожидать от внушения студентами простому народу убеждений и понятий, тревожащих легковверные умы и нарушающие общественное спокойствие" [55, арк. 31–31-зв].

Активна просвітницька діяльність Київської Громади спровокувала попереджене ставлення до університетів, що вважалися осередками політичного українофільсь-

кого руху. Так, дослідник історії Київської громади В. Міяковський у своїй праці ""Киевская громада" (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.)" наводить розлогу цитату з рапорта Канівського справника Котлярова і чиновника особливих доручень Скрипцова від 12 травня 1861 р., у якій зазначається: "существует особое общество малороссов, пропитанных духом какого-то патриотизма, общество это имеет повсеместно своих последователей, и университеты, Киевский и Харьковский, служат главными проводниками и распространителями идей о возможности восстановления Малороссии" [29, с. 137].

Просвітництво на національному ґрунті, яке здійснювалося "громадянами" викликало неабияке занепокоєння імперської влади. У вищезгаданому рапорті про мету освітньої діяльності студентів Київського університету зазначається: "дабы в последствии, когда умы простого народа покорятся их влиянию, действовать во вред монархии. С этою-то целью, сколько известно, издается малороссийский журнал "Основа", рассылаются пропаганды (!) на малороссийском языке, пишется история Украины, и существует в Киевском Университете ежедневная народная школа, и с этою же целью выезжают молодые люди в разные местности Малороссии и Украины" [29, с. 137].

У 1862 р. в Циркулярі міністра внутрішніх справ П. Валуєва київському губернаторові П. Гессе про закриття недільних шкіл і читалень зазначалось: "В последнее время обнаружено, что под благовидным предлогом распространения в народе грамотности, люди злоумышленные покушались в некоторых воскресных школах развивать вредные учения, возмутительные идеи, превратные понятия о праве собственности и безверие. В отношении к читальням, равным образом, обнаружено стремление пользоваться этими учреждениями не для распространения полезных знаний, а для проведения того же вредного социалистического учения" [51, с. 52].

Особливе занепокоєння влади викликала ідея громадівців перекласти Святе Письмо українською. Такі наміри "хохломанів" вважалися "політичною затією". Про цей факт зазначається в листі (автора не встановлено – К. Н.) до князя В. Долгорукого від 14 березня 1863 р.: "...нельзя не думать, что это предприятие имеет характер политический. <...> добившись же перевода на малороссийское наречие священного писания, сторонники малороссийской партии достигнут так сказать признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда конечно отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии" [53, арк. 3].

Окрім стін університету, схожі українофільські настрої відмічалися й у інших освітніх закладах. У повідомленні київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. Анненкова начальникові Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. Долгорукову від 15 серпня 1863 р. зазначається: "От одного из воспитанников Киевской духовной академии доставлены мне прилагаемые у сего обращающиеся между воспитанниками академии стихи на малороссийском языке, в которых выражается сочувствие Украины к Польше. Указание это я считаю весьма важным, так как в распространении между воспитанниками духовной академии подобных сочинений вижу новую проделку крайней малороссийской партии, которая стремится к сепаратизму разными путями <...> и, между прочим, обособлением языка и изданием на этом языке Евангелия" [51, с. 86].

В умовах зростаючої загрози національних рухів, легальна просвітницька діяльність громадівців не могла бути продовжена. Видання підручників українською мо-

вою було заборонено (Валуєвський циркуляр), а недільні школи припинили свою діяльність. Практика прийнятого тоді "ходження в народ" чи навіть використання студентами українського національного одягу костюма ставали приводом для встановлення особливого нагляду та обов'язкової перевірки на політичну благонадійність [44]. В. Антонович у своїх свідченнях, що стосуються початкового періоду діяльності Київської Української Громади, зазначав: "В начале 1863 года сходы совершенно прекратились, потому: 1) цензура объявила, что не имеет права пропустить учебников, писанных на малороссийском языке; 2) для народных школ ученики эти были признаны несостоятельными; 3) воскресные школы были закрыты" [54, арк. 276-277].

Отже, із наведеного вище констатуємо, що в умовах зростаючої урядової реакції будь-яка активність, спрямована на утвердження українства, вважалася владою за злочин, а особи, які її здійснювали, підозрювались в підбурюванні до "урядових непорядків". Ураховуючи прагнення та практичні кроки поляків у здобутті політичної незалежності від Російської імперії, в діяльності проукраїнських гуртків владні представники вбачали прояви сепаратизму.

А. Катренко та Я. Катренко у монографії "Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті рр. XIX ст.)", посилаючись на працю К. Студинського "Епізоди боротьби за українство в 1863 р.", щодо наслідків діяльності українофілів початку 1860-х рр., характеризуючи цей час, говорять: "жорстких утисків зазнають національно свідомі українські інтелігенти: за ними встановлюють нагляд поліції, ув'язнюють, без суду відправляють на заслання" [23, с. 71]. Зокрема, ці дослідники та інші вітчизняні вчені (С. Буда, М. Возняк, Л. Іванова) зауважують про таку долю університетських громадівців: О. Строніна, В. Лободи, О. Кониського, П. Чубинського, В. Синегуба, М. Ковалевського, П. Єфименка, А. Красовського [4; 5; 15; 23].

Політичне переслідування членів Громади призупинило їхню активну діяльність. У чернетці статті дослідника Громади Г. Житецького "До останньої подорожі М. П. Драгоманова за кордон. (З нарисів і фрагментів про Київську громаду)" знаходимо наступну характеристику діяльності цієї українофільської організації: "Три роки 1865–1867 рр. – в громадському житті минули не виразно і дрімотно; велася поволи лише етнографічна і словарна праця. З 1868 р., коли організація громадська стала міцніше, зібрання громади почали відбуватись систематично, спершу в помешканні М.В. Лисенка та П.Г. Житецького..." [18, арк. 2]. Для діяльності громадівців у цей період зберігалось прогресивне значення Київського університету. За визначенням вченого, "університет з кінця 60-х і на початку 70-х років поновлявся ученими дослідниками і готувався до нового життя в нових обставинах пореформеного краю" [17, арк. 1]. Один із провідних українських істориків Я. Калакура, аналізуючи роль університету як наукового осередку, зазначав: "наростає національно-визвольний рух, а разом з тим підвищувався інтерес до української історії, активізувалися наукові історичні студії, відчутною ставала потреба суспільства у вірогідному історичному знанні" [22, с. 247].

Втілення прагнень Київської Української Громади було продовжено через участь її членів у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, що розпочало свою діяльність 13 лютого 1873 р. Серед 15 членів-оноволожників, дев'ять з них були учасниками Громади: В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Константинович, М. Левченко, М. Лисенко, О. Русов, Ю. Цвітківський, П. Чубинський [19, арк. 3]. У подальшому до його складу приєдналися: В. Антонович, О. Класовський,

К. Михальчук, В. Рубінштейн, Є. Трегубов та ін. У листопаді 1873 р. Відділ присвятив своє урочисте засідання "поминкам" за першим ректором університету М. Максимовичем, де було вирішено заснувати премію його імені – "За українознавчі наукові праці", а також видати твори вченого [19, арк. 12]. С. Русова у своїх спогадах зазначає: "цей відділ відіграв величезну роль; він розбухав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості" [45, арк. 155].

Того ж 1873 р. при університеті розпочало свою діяльність Історичне товариство преподобного Нестора Літописця. До його складу входили члени Громади: О. Левицький, П. Житецький, О. Лазаревський, Д. Багалій, О. Лашкевич, І. Лучицький та ін. [50, с. 168]. Зусиллями товариства з 1879 р. видавався університетський науковий часопис "Чтения Общества Нестора Летописца". Із 1886 р. його очолив В. Антонович, під керівництвом якого воно було реформоване в "Учене товариство при Університеті" [50, с. 168]. Член Київської Громади та його учасник М. Стороженко так характеризував діяльність цього наукового осередку: "то корисна праця для історичної науки взагалі, та для української особливо" [50, с. 168-169].

Зауважимо, що в 1875 р. університетські громадівці М. Драгоманов, Ф. Вовк, Ю. Цвітківський, М. Зібер, С. Подолинський та інші сформували "редакционный кружок" газети "Киевский Телеграф", яка, на думку М. Палієнко, "на недовгий час стала своєрідним рупором українського руху" [34, с. 63].

Така активна позиція представників українофільської інтелігенції знову спровокувала негативну реакцію влади. У травні 1876 р. з'явився Емський указ, що офіційно заборонив використання української мови. Разом із цим посилювалася увага й до студентського середовища, що продовжувало свою суспільну діяльність. У щотижневій записці Київського Губернатора від 27 грудня 1876 р., адресованій Міністру Внутрішніх справ О. Тімашеву, повідомляється про два факти студентських зібрань у квартирі по Жилианській вулиці в будинку Домбровського. Зокрема вказано прізвища: Дубов, Фень, Зібор, Крикливий, Залевський. Перші три особи дослідники зараховують до Київської громади. Після виявлення поліцією згаданого факту, "сходи" почали відбуватись "в газетній лекторії і сборной зале" університету. "При этом явилась будто-бы нелепая мысль собирать известную сумму денег для образования стипендии в честь бывшего профессора Драгоманова" [57, арк. 3-зв]. У листі генерал-майора [?] Павлова від 31 грудня 1876 р. до київського Генерал-Губернатора О. Дондукова-Корсакова йдеться про зібрання, що відбулося в будинку Домбровського 6 грудня; зокрема зазначалося, що про нього було повідомлено "особливою" афішею, розміщеною в одному з корпусів університету [57, арк. 5-зв]. На цьому зібранні, де "відбулась підписка на стипендію імені Драгоманова", були присутні члени Київської громади: П. Житецький, З. Фень, Ю. Цвітківський, В. Беренштам та К. Михальчук [57, арк. 11-зв-13-зв].

Значущою сторінкою для формування світоглядних засад українства варто назвати період, позначений виходом часопису "Киевская Старина" (1882-1907 рр.), що був заснований вихідцями з університетського середовища, членами Київської Української Громади – Ф. Лебе-

динцевим, В. Атоновичем, О. Лазаревським, П. Житецьким, О. Кістяківським, О. Левицьким та ін. Дослідниця цього видання М. Палієнко вказує: "незважаючи на те, що в умовах жорстокої русифікаційної політики "Киевская старина" друкувалась російською мовою, національні симпатії та переконання її авторів були очевидними. Володимир Павлович (Науменко – К. Н.) дивився на "Киевскую старину" <...> як на "прапор життєздатності українських національних інтересів" [34, с. 74].

Період другої половини XIX ст. значною мірою сприяв національному самовизначенню українців. Відкриття університетів, заснування недільних шкіл, створення часописів, на сторінках яких друкували свої праці представники тогочасної творчої та наукової еліти – усе це стало важливим підготовчим етапом до змін у суспільно-політичному житті населення Південно-Західного краю Російської імперії. Поширення так званого "хлопоманства", "хохломанства", "народництва" створило базисну основу для формування українофільського руху та підґрунтя для відродження національної свідомості народу.

Київський університет св. Володимира став тим осередком, де створювалась і розвивалась ідея національної ідентичності. Породжена українофільською інтелекцією, вона еволюціонувала від культурного просвітництва до політичного самовияву українства. Київська Українська Громада – прогресивна студентсько-викладацька когорта, що через культурно-просвітницькі, наукові та суспільно-політичні проекти прагнула до національного самовизначення. Вона стала одним із ефективних осередків формування національної свідомості українського народу. Її учасники через власну українофільську позицію наštтовхнулися на владні переслідування й заборони. Пройшовши кілька етапів у досягненні національних інтересів, саме вони заклали потужний інтелектуальний базис для подальшого формування державотворчої моделі у формі культурної національної автономії, а згодом і незалежної української республіки.

Список використаних джерел:

1. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
2. Антонович М. Коли постали Громади? / М. Антонович // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобина. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук в США, 1977. – С. 127–137.
3. Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського університету Св. Володимира (1834–1884) / Під ред. В.С. Іконникова. – Київ, 1884.
4. Буда С. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М.В. Ковалевського) / С. Буда // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 200–223.
5. Возняк М. З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) / М. Возняк // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 111–121.
6. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): монографія / І. Гирич. – К.: Укр. письменник, 2014.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд.: І. Глизи, І. Бутич, О. Франко, В. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1.
8. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60–90-х рр. XIX століття: погляд на проблему / К. Грицик // Мандрівець: Журнал гуманітарних студій. – 2014. – № 6. – С. 22–28.
9. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Драгоманов Михайло Петрович. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 151–288.
10. Драгоманов М. Автобіографія / М. Драгоманов // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX століття. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук в США, 1989. – С. 115–146.
11. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна: науковий двохмісячник українознавства. Кн. 1 / Ред. М. Грушевський. – Київ: [б.в.], 1928. – С. 91–125.
12. Жураківський Г. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади / Г. Жураківський // Записки КІНО. – 1930. – № 6. – С. 125–136.
13. Іваницька С. Громадовские традиции украинского национального движения в границах Российской империи (1860–1890-е гг.) // Українська ліберально-демократична партійна еліта: "колективний портрет" (кінець XIX – XX ст.) / С. Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 80–109.

14. Іванова Л. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Іванова, Р. Іванченко. – К.: МІЛП, 1999.
15. Іванова Л. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст.: монографічне дослідження / Л. Іванова. – К.: Дніпро, 2008.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 302, 132 арк.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 46886, 22 арк.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 46801, 16 арк.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 46887, 30 арк.
20. Казьмирчук Г. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004) / Г.Д. Казьмирчук. – К.: Вид-во "Прайм-М", 2004.
21. Казьмирчук Г. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Г. Казьмирчук, М. Казьмирчук. – К.: УкрСІЧ, 2014.
22. Калакура Я. Археографічна школа Університету Св. Володимира / Я. Калакура // Український археографічний щорічник. – 2012. – Вип. 16/17. – С. 240–255.
23. Катренко А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. Катренко, Я. Катренко. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003.
24. Катренко А. Український національний рух XIX ст. (60–90-ті рр. XIX ст.): навч. посіб. / А. Катренко. – К., 1999. – Ч. II.
25. Клер І. Діяльність Старої Київської громади. Історіографічний огляд проблеми в працях сучасних дослідників / І. Клер // Глея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 101(10). – С. 178–182.
26. Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. XIX століття / І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193.
27. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1991.
28. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: незабутні постаті / Упоряд.: О. Матвійчук, Н. Струк. – К.: Світ успіху, 2005.
29. Мияковский В. "Киевская громада": Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.
30. Нагайко К. "Батько української нації": Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні / К. Нагайко // Наукові записки з української історії. – 2016. – Вип. 40 (Спецвипуск). – С. 130–138.
31. Нагайко К. Персональний склад Київської Української Громади 60–90-х рр. XIX ст. / К. Нагайко // Українська біографістика. – 2016. – Вип. 14. – С. 207–232.
32. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років / О. Назаревський // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 5 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1930. – С. 208–212.
33. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Знання, 1999. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavu/94054-4-kirilo-mefodvskebratstvo.html>
34. Палієнко М. "Киевская старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005.
35. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
36. Патриляк І. Нариси з історії Київського університету: навч. посіб. / І. Патриляк, М. Боровик, О. Ляліна. – К.: [б. в.], 2009.
37. Побірченко Н. Життя задля просвіти українського народу / Н. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2002. – № 1. – С. 211–217.
38. Побірченко Н. Київська громада: Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства у Києві (70-ті роки XIX століття) / Н. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2002. – № 3. – С. 245–249.
39. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2-х кн. / Н. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2000. – Кн. I.
40. Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): монографія / Н. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2002.
41. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: "АртЕк", 1996.
42. Пчілка О. Микола Лисенко (Спогади і думки) // Микола Лисенко у спогадах сучасників / О. Пчілка / Упоряд. Р. Пилипчук. – К.: Муз. Україна, 2003. – Т. 1.
43. Пчілка О. Микола Лисенко: життя і праця (Спогади і думки) // Микола Лисенко у спогадах сучасників. / Упоряд. Р. Пилипчук. – К.: Муз. Україна, 2003. – Т. 1.
44. Рудницький Є. "Дело о ношении хлопоманского костюма" (Справа Амова Свидницького, Анатолієвого брата) / Є. Рудницький // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 122–134.
45. Русова С. Мої спомини (рр. 1861–1870) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 135–176.
46. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1879-х р. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.

47. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999.
48. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
49. Старицький М. К. Біографія Н. В. Лысенка // Микола Лисенко у спогадах сучасників / М. Старицький / Упоряд. Р. Пилипчук. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1.
50. Стороженко М. З мого життя / М. Стороженко / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 2005.
51. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013.
52. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАІАК України), ф. 442, оп. 813, спр. 672, 8 арк.
53. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 637, 16 арк.
54. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 541, 332 арк.
55. ЦДАІАК України, ф. 707, оп. 261 (1860), спр. 2, 105 арк.
56. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 810, спр. 187, 6 арк.
57. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 826, спр. 141, 12 арк.
58. Чирикало Н. Київська громада 1861–1864 рр. / Н. Чирикало // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка : Історія. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – № 59/60. – С. 10–13.
59. Remy J. Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863 / J. Remy. – Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000.
60. Tabis J. Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863 / J. Tabis. – Krakow : Wyd. Lit., 1974.

References:

1. Antonovych M. (1998) Z istorii hromad na rubezhi 1850–1860-kh rokiv / M. Antonovych [From the History of Communities at the Turn of 1850–1860]. *Kyivska starovyna*. 2. – P. 49–84. [In Ukrainian].
2. Antonovych M. (1977) Koly postaly Hromady? / M. Antonovych [When the Communities Arisen?] *Zbirnyk na poshanu prof. d-ra Olexandra Ohloblyna*. – P. 127–137. [In Ukrainian].
3. *Biohrafichnyi slovnyk profesoriv i vykladachiv Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra (1834–1884)*. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
4. Buda S. (1928) Zaslannya Myk. Vas. Kovalevskoho (Nenadrukovana stattia i lysty M.V. Kovalevskoho) / S. Buda [The Exile of M.V. Kovalevskiy (Unpublished Article and Letters of M.V. Kovalevskiy)]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochativ XX st.* 2. – P. 200–223. [In Ukrainian].
5. Vozniak M. (1928) Z rokiv zaslannia Petra Yefymenka na Arkanhelshchynu (Lystuvannia z Olexsandrom Konyskym 1863–1867) / M. Vozniak [From the Years of Exile of P. Yefymenko to Arkanhelshchyn Region (Correspondence with O. Konyskij)]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochativ XX st.* 2. – P. 111–121. [In Ukrainian].
6. Hyrych I. (2014) *Ukrayinski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.) : monograph* / I. Hyrych [Ukrainian Intellectuals and Political Detachment (mid. of 19th – start of 20th Centuries)]. – K. : Vydavnytstvo Ukr. Pysmennyk. [In Ukrainian].
7. *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo. Vol. 1.* [The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius]. – K. : Nauk. dumka. [In Ukrainian].
8. Hrytsyk K. (2014) Stara Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu rusi u 60-90-kh rokakh XIX stolittia: pohliad na problemu / K. Hrytsyk [The Old Kievan Community in the Ukrainian National Movement of 60–90's of 19th Century: A Look at the Issue]. *Mandrivets: zhurnal humanitarnykh studii*. 6. – P. 22–28. [In Ukrainian].
9. Drahomanov M. (1970) Avstro-ruski spomyny (1867–1877) [Austrian and Russian Memories]. In: M. Drahomanov. *Literaturno-publitsystychni pratsi*. Vol. 2. – Pp. 151–288. [In Ukrainian].
10. Drahomanov M. (1989) Avtobiohrafia [Autobiography]. In: Yu. Lutskiy, ed. *Sami pro sebe. Avtobiohrafii vydatnykh ukraintsiv XIX stolittia*. – Pp. 115–146. [In Ukrainian].
11. Zhytetskiy I. (1928) Kyivska hromada za 60-tykh rokiv / I. Zhytetskiy [Kievan Community in 60's]. In: M. Hrushevskiy, ed. *Ukraina: naukovy dvokhmisiachnyk ukraїnoznavstva*. 1. – P. 91–125. [In Ukrainian].
12. Zhurakivskiy H. (1930) Do pytannia pro dzherela osvitoi diialnosti staroi Kyivskoyi hromady / H. Zhurakivskiy [To the Question of the Sources of Educational Activity of the Old Kievan Community]. *Zapysky KINO*. 6. – P. 125–136. [In Ukrainian].
13. Ivanytska S. (2011) Gromadovskie tradicii ukrainskogo natsional'nogo dvizhenija v granicah Rossijskoj imperii (1860-e – 1890-e goda) / S. Ivanytska [The Traditions of Communities of Ukrainian National Movement in Russian Empire (60–90's of 19th Century)]. In: S. Ivanytska. *Ukrainska liberalno-demokratychna partiina elita: "kolektivnyi portret" (kinets XIX–XX st.)*. – Pp. 80–109. [In Russian].
14. Ivanova L. (1999) *Hromadivskiy rukh 60-x rokiv XIX st. v Ukraini: problemy, ideolohija* / L. Ivanova [The Communal Movement of 60's of 19th Century in Ukraine: Problems, Ideology]. – K. : MILP. [In Ukrainian].
15. Ivanova L. (2008) *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: ukrainska natsionalna ideia v suspilno-politychni dumsti 50-60-kh rr. XIX st.* / L. Ivanova [Ukraine between East and West: the Ukrainian National Idea in Social and Political Thought of 50–60's of 19th Century]. – K. : Dnipro. [In Ukrainian].
16. Instytut Rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. Vernadskoho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], fond 1, sprava 302, 132 arkushi.
17. IR NBUV, fond 1, sprava 46886, 22 arkushi.
18. IR NBUV, fond 1, sprava 46801, 16 arkushiv.

19. IR NBUV, fond 1, sprava 46887, 30 arkushiv.
20. Kazmyrchuk H. (2004) *Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule i sohodennia (1834–2004)* [Faculty of History of the Taras Shevchenko National University of Kyiv: Past and Present]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
21. Kazmyrchuk H. (2014) *Universytet Sv. Volodymyra i Tarasa Shevchenka* / H. Kazmyrchuk, M. Kazmyrchuk [St. Vladimir University and Taras Shevchenko]. – K. : UkrSiCh. [In Ukrainian].
22. Kalakura Ya. (2012) *Arkhografichna shkola Universytetu Sv. Volodymyra / Ya Kalakura* [Archaeographical School of St. Vladimir University]. *Ukrainskyj arkhografichnyi shchorichnyk*. 16/17. – P. 240–255. [In Ukrainian].
23. Katrenko A. (2003) *Natsionalno-kulturna ta politychna diialnist Kyivskoi hromady (60–90-ty roky XIX st)* / A. Katrenko, Ya Katrenko [National, Cultural and Political Activity of Kievan Community (60–90's of 19th Century)]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
24. Katrenko A. (1999) *Ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX st. Vol. II. (60–90-ty rr. XIX st.)* / A. Katrenko [The Ukrainian National Movement of 19th Century]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
25. Klier I. (2015) *Diialnist Staroi Kyivskoi hromady. Istoriografichni ohliad problemy u pratsiakh suchasnykh doslidnykiv* / I. Klier [The Activity of Old Kievan Community. Historiographical Review of the Issue in the Papers of Modern Researchers]. *Hileia*. 101(10). – P. 178–182. [In Ukrainian].
26. Kolesnyk I. (2008) *Intelektualne spivtovarystvo yak zasib lehitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia / I. Kolesnyk* [Intellectual Community as a Way to Legitimize a Cultural History of Ukraine. 19th Century]. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*. 1. – P. 169–193. [In Ukrainian].
27. Kostomarov M. (1991) *Zakon Bozhyi (Knyha buttia ukrainskoho narodu)* / M. Kostomarov [God's Law (The Book of Being of the Ukrainian People)]. – K. : Lybid. [In Ukrainian].
28. Matviichuk O. (2005) *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: nezabutni postati* / O. Matviichuk [Taras Shevchenko National University of Kyiv: Unforgettable Persons]. – K. : Svit uspihu. [In Ukrainian].
29. Miiakovskij V. (1924) "Kievskaja gromada": Iz istorii ukrainskogo obshhestvennogo dvizhenija 60-h gg. / V. Miiakovskij ["Kievan Community": from the History of the Ukrainian Public Movement of 60's] *Letopis' revoliucii*. 4. – P. 127–150. [In Ukrainian].
30. Nahaiko K. (2016) "Batko ukrainskoi natsii": T.H. Shevchenko ta Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu vidrodzhenni / K. Nahaiko ["The Father of Ukrainian Nation": Taras Shevchenko and the Kievan Community in the Ukrainian National Revival]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. 40. – P. 130–138. [In Ukrainian].
31. Nahaiko K. (2016) *Personalnyi sklad Kyivskoyi Ukrayinskoyi Hromady 60–90-kh rr. XIX st.* / K. Nahaiko [List of Persons of the Kievan Ukrainian Community of 60's–90's of 19th Century]. *Biographistica Ukrainica*. 14. – P. 207–232. [In Ukrainian].
32. Nazarevskiy O. (2008) *Do istorii Kyivskoyi hromady 1870-kh rokiv / O. Nazarevskiy* [To the History of Kievan Community of 1870's]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochativ XX st.* 5. – P. 208–212. [In Ukrainian].
33. Ohorodnyk I. (1999) *Istoria filosofskoi dumky v Ukraini. Kurs lektsii / I. Ohorodnyk, V. Ohorodnyk* [The History of Philosophical Thought in Ukraine] [Online]. – K. : Znannia. Available from: <http://westudents.com.ua/glavly/94054-4-kirolo-mefodivske-bratstvo.html> [In Ukrainian].
34. Palienko M. (2005) "Kievskaja starina" u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) / M. Palienko ["Kievskaja starina" in Public and Scientific Life of Ukraine (late 19th – start of 20th Centuries)]. – K. : Tempora. [In Ukrainian].
35. Palienko M. (1998) *Kyivska Stara Hromada u suspilnomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (Druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* / M. Palienko [Kievan Old Community in social and Scientific Life of Ukraine (second half of 19th – start of 20th Centuries)]. *Kyivska starovyna*. 2. – P. 49–84. [In Ukrainian].
36. Patryliak I. (2009) *Narys z istorii Kyivskoho universytetu* / I. Patryliak, M. Borovyk [Essays on the History of the Kievan University]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
37. Pobirchenko N. (2002) *Zhyttia zadlia prosvity ukrainskoho narodu / N. Pobirchenko* [Living to Enlighten the Ukrainian People]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. 1. – P. 211–217. [In Ukrainian].
38. Pobirchenko N. (2002) *Kyivska hromada: Pivdenno-Zakhidnyi viddil Rosiiskoho Heohrafichnogo tovarystva u Kyievi (70-ty roky XIX stolittia) / N. Pobirchenko* [The Kievan Community: the South-West Department of the Russian Geographical Society]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. 3. – P. 245–249. [In Ukrainian].
39. Pobirchenko N. (2000) *Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u druhi polovyni XIX – na pochatu XX stolittia* / N. Pobirchenko [Pedagogical and Enlightening Activity of Ukrainian Communities in the second half of 19th – start of 20th Centuries]. – K. : Naukovy svit. – Vol. 1. [In Ukrainian].
40. Pobirchenko N. (2002) *Pytannia natsionalnoi osvity ta vykhovannia v diialnosti ukrainskykh Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) / N. Pobirchenko* [The Issue of the National Education and Upbringing in the Activity of Ukrainian Communities (the second half of 19th – start of 20th Centuries)]. – K. : Naukovy svit. [In Ukrainian].
41. Popovych M. (1996) *Narys istorii kultury Ukrainy* / M. Popovych [Essay on the History of Culture of Ukraine]. – K. : ArtEk. [In Ukrainian].
42. Pchilka O. (2003) *Mykola Lysenko. (Spohady i dumky)* [Mykola Lysenko (Memories and Thoughts)] / O. Pchilka. In R. Pylpynchuk, ed. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv*. – K. : Muz. Ukrainy. – Vol. 1. [In Ukrainian].

43. Pchilka O. (2003) Mykola Lysenko: zhyttia i pratsia (Spohady i dumky) [Mykola Lysenko: Work and Life]. In: R. Pylypchuk, ed. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv. Vol. 1*. Kyiv: Muz. Ukrayina. [In Ukrainian].
44. Rudnytskyi Ye. (1928) "Delo o noshenni hlopomanskogo kostiuma" (Sprava Amova Svydnytskoho, Anatolievoho brata) / Ye. Rudnytskyi ["Case about the wearing of chlopoman clothing"] *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.* – P. 122–134. [In Ukrainian].
45. Rusova S. (1928) Moi spomyny (1861-1870) / S. Rusova [My Memories]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.* – P. 135–176. [In Ukrainian].
46. Riabinin-Shkliarevskiy O. (1927) Kyivska hromada 1870-kh rokiv / O. Riabinin-Shkliarevskiy [Kievan Community of 1870's]. *Ukraina*, 1–2. – P. 144–162. [In Ukrainian].
47. Sarbei V. (1999) *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy* / V. Sarbei [The National Revival of Ukraine]. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].
48. Svitlenko S. (1998) Ukrainski hromady druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. / S. Svitlenko (Osoblyvosti ideologii ta dialnosti) [Ukrainian Communities of the second half of 19th – start of 20th Centuries. The Specifics of Ideology and Activity]. *Kyivska starovyna*. 2. – P. 9–28. [In Ukrainian].
49. Starytskyi M. (2003) K biohrafii N.V. Lysenka [To the Biography of N.V. Lysenko] / M. Starytskyi. In: R. Pylypchuk, ed. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv*. – K. : Muz. Ukrayina. – Vol. 1. [In Russian].
50. Storozhenko M. (2005) *Z moho zhyttia* / M. Storozhenko [From My Life]. – K. : Lybid. [In Ukrainian].
51. *Ukrainska identychnist i movne pyttannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [The Ukrainian Identity and Language Issue in Russian Empire: the Effort of State Regulation (1847-1914). Documents and Materials]. Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
52. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TSDIAK UKRAINY) [Central State Historical Archives of Ukraine], fond 442, opys 813, sprava 672, 8 arkushiv.
53. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 813, sprava 637, 16 arkushiv.
54. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 813, sprava 541, 332 arkushiv.
55. TSDIAK UKRAINY, fond 707, opys 261 (1860), sprava 2, 105 arkushiv.
56. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 810, sprava 187, 6 arkushiv.
57. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 826, sprava 141, 12 arkushiv.
58. Chyrykalo N. (2002) Kyivska hromada 1861-1864 / N. Chyrykalo [Kievan Community of 1861–1864]. *Visn. Kyiv. nat. un-etu im. Tarasa Shevchenko: Istorii*. 59/60. – P. 10–13. [In Ukrainian].
59. Remy J. (2000) *Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863* / J. Remy. – Helsinki : Suomalainen Kirjallisuuden Seura.
60. Tabis J. (1974) *Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863* / J. Tabis. – Krakow: Wyd. Lit.

Надійшла до редколегії 17.08.18

K. Nahaiko, PhD student
Higher Education State Institution "Pereyaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University", Khmelnytskyi, Ukraine

KYIV UKRAINIAN COMMUNITY AND ST. VOLODYMYR UNIVERSITY. THE PLOT OF THE NATIONAL SELF- FULFILLMENT

This article covers the relationship between Kyiv Ukrainian community as the main formation mover of the national movement in Ukraine in the second decade of the 19 th century and the unification center for Ukrainian scientific- educational elite – St. Volodymyr University. In the context of the establishment of bourgeois society in Europe universities emerged as the main centers which impacted on formation of a national identity of citizens. They became the biggest centers of development of progressive ideas in the south-western part of the Russian Empire which made a tangible impact for its public and political life. According to the Western European example these educational institutions turned into outposts of establishments of a national idea. Due to strong mental potential in their environment the ideas were formed which stimulated self-realization of 'distinct nations' that lived in the areas of the Empire. Their practical application occurred both in the cultural and in the political areas. Great importance in these processes was made by Kyiv National St. Volodymyr University. The idea of political separateness as one of European nations progressed among progressive scientific-cultural sphere there. The efforts of Ukrainophiles community made the national desire meaningful by putting forward the ideas of commonwealth in the form of autonomy and then its independent Republic.

Key words: Kyiv Ukrainian community, St. Volodymyr University, national idea, Sunday schools, scientific activities, cultural and political setting.

УДК 94 (477) (092) "1869/1939" Черняхівський Олександр
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.04>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Й НАПРЯМИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО

Проаналізовано формування національних переконань відомого українського громадсько-політичного діяча та вченого Олександра Черняхівського наприкінці ХІХ ст. Досліджено значення і вплив українського громадівського руху та його найвідоміших представників В. Антоновича й О. Козького на становлення світогляду О. Черняхівського в молоді роки, простежено процес кристалізації індивідуальної позиції юнака щодо шляхів вирішення українського питання в Російській імперії. Проаналізовано участь О. Черняхівського в різноманітних культурницьких, освітніх і наукових проєктах, які допомогли вченому переконатися в деструктивній національній політиці влади Російської імперії, що перешкождала розвитку українського й інших народів держави. На основі архівних матеріалів і неопублікованої інформації встановлено, що перебування у "Братстві тарасівців", участь у Київській Старій громаді, організаційна робота в Українському науковому товаристві в Києві сприймалися вченим як особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, як можливість українському народу довести своє право на повноцінне існування попри супротив представників царської влади. Також досліджено суспільно-політичні переконання О. Черняхівського та їхню подальшу еволюцію в революційних умовах 1917–1918 рр. і в період боротьби за незалежність у 1918–1921 рр. Встановлено, що у цей час він обрав шлях не революційної боротьби, а еволюційної підготовки співвітчизників до формування власної державності через створення знакових суспільних інститутів на зразок Українського народного університету, Медичного факультету, Спілки українських лікарів. Виявлено, що О. Черняхівський необхідною складовою розвитку українського народу вважає наявність усталеної системи наукових знань і термінології. Тому до кінця свого життя він займався вдосконаленням наукових словників, розробкою термінологічного апарату і популяризацією української наукової мови.

Ключові слова: Черняхівський Олександр, "Братство тарасівців", громадівський рух, Українське наукове товариство, Спілка Визволення України.

XXI ст. в історії України стало поворотним моментом у приверненні уваги громадськості й науковців до вивчення життя та діяльності видатних українців попереднього періоду. Серед важливих персоналій нашого бурхливого суспільно-політичного та культурно-освітнього минулого увагу привертають особистості, які були засно-

вниками й активними творцями вітчизняної науки: засновували наукові товариства, розвивали нові наукові школи, створювали і вдосконалювали терміносистеми. Серед таких видатних представників вирізняється постать ученого-медика Олександра Черняхівського, несправедливо забута впродовж ХХ ст. Дослідження його

діяльності в контексті студій про події 1917–1921 рр. є надзвичайно актуальним натепер.

За останні 20 років в Україні вивчення діяльності й розвідками з біографії О. Черняхівського займалося всього декілька дослідників: Ю. Віленський [1; 2], В. Галах [3; 4], Я. Ганіткевич [7], а інші згадували епізодично.

Метою статті є дослідження суспільно-політичних поглядів О. Черняхівського та напрямів його наукової роботи з 90-х рр. XIX ст., у революційних подіях 1917–1921 рр. та у 1920-ті рр.

О. Черняхівський народився 13 листопада (за іншими даними 9 грудня) 1869 р. на Київщині у с. Мазепинці Васильківського повіту, у сім'ї парафіяльного священника [13, с. 36–37]. Навчався у Третій київській гімназії (отримав атестат № 461 від 13 червня 1887 р. [4, с. 251]), після закінчення якої вступив на медичний факультет Київського університету, який закінчив у 1893 р. У прийдешньому році став працювати лаборантом на кафедрі фізичної хімії.

Окрім навчання, протягом 1888–1893 рр. О. Черняхівський також брав активну участь в українському літературному гуртку "Плеяда", організованому Лесею Українкою і М. Косачем, де познайомився зі своєю майбутньою дружиною Л. Старицькою.

За словами О. Черняхівського, під час університетського життя він належав до тієї групи молоді, що перебувала під впливом найактивніших учасників Київської Старої громади – В. Антоновича та О. Кониського. "Ці діячі були запеклими ворогами царського уряду і прихильниками відродження України і в тогочасних умовах покладали найбільші надії на культурну працю, але проводити останню в Наддніпрянській Україні майже не було можливо в сфері навіть літературній, тим більш в науковій. Тому вони головну свою увагу звертали на підтримку літературного і наукового руху в Галичині, одночасно виховуючи людей, що могли б його підтримати і в нас на Наддніпрянській Україні. Треба сказати, що української науки тоді не існувало, була лише наука про Україну з історичного, політико-громадського, етнографічного погляду, були праці з української філології в російській мові, а решта наукових робітників інших наукових ділянок працювала як російські вчені" [5, арк. 44].

Під впливом В. Антоновича та О. Кониського, своїм основним завданням О. Черняхівський "з-замолоду поставив собі працю над розвитком української науки у сфері медицини". У багатьох випадках у цій сфері він "був піонером" – брав участь у найважливіших проявах медичного життя. Водночас учений підкреслював важливу особливість – науковий український рух у сфері медицини почав розвиватися з початку 1890-х рр., але "він протягом десятиліття виявлявся, як ледве помітний струмок і ... ця попередня малопомітна праця дала йому ґрунт, дала йому можливість хутко розвернутися" [5, арк. 54].

Важливим був його внесок у діяльність різних громадських організацій, що створювалися в той час. Заходами О. Кониського, В. Антоновича і їхніх однодумців у Галичині було створено наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові й розпочалося видання наукових записок, у яких у 1892 р. О. Черняхівський подав свою першу українську наукову працю з медицини. Спочатку, на його думку, наукова діяльність товариства була слабка й лише з приїздом М. Грушевського до Львова вона почала швидко розвиватися. Це проявилось і в появі окремих медичних збірників, у яких О. Черняхівський брав участь і які, окрім нього, на той час не підтримував ніхто з наддніпрянських українців [5, арк. 44].

З організацій, до яких належав у цей час О. Черняхівський, варто згадати "Братство тарасівців" [9, с. 211; 8, с. 393] і культурницькі організації Стару Громаду та

Головну українську організацію, основна діяльність яких зосереджувалася на виданні книжок, заснуванні української книгарні та інших культурно-освітніх заходах [5, арк. 5; 15, с. 189]. За спогадами О. Лотоцького, до складу Громади О. Черняхівський потрапив для її "омолодження" [9, с. 162]. У цей час Є. Чикаленко характеризував О. Черняхівського як "сердечну людину і діяльного члена Громади", учасника Ради Загальної безпартійної організації [15, с. 233, 245].

На початку 1890-х рр. "Братство тарасівців" перебувало під впливом О. Кониського і В. Антоновича, який читав приватний курс лекцій на козацьку тематику. Зі слів О. Лотоцького, усі, хто належав до гуртка, відстоювали національні позиції і "ніколи не змінiali твердого українського ґрунту, на якому стали спочатку" [9, с. 211].

Після закінчення гімназії й університету в 1894 р. О. Черняхівський вступив до складу навчателів Київського університету та згодом Медичного інституту, де займав різноманітні посади на кафедрі гістології. "За головну задачу свого життя вважав працю на культурній ниві. Зважаючи на те, що загальна людська культура може піти розвинути лише завдяки розвитку окремих культур і думав що піднесення української культури я спричинюся до розвитку загальнолюдської. Тому почав працювати над утворенням української медичної літератури як популярної так і спеціальної" [5, арк. 4; 6].

Протягом 1896–1917 рр. перебував на посаді прозектора кафедри гістології, із 1905 р. – приват-доцент кафедри. У цей час написав і в 1901 р захистив докторську дисертацію. У 1906 р. О. Черняхівського призначено прозектором, а згодом і професором кафедри гістології і ембріології Київського університету св. Володимира. У 1918 р. він став професором гістології, а протягом 1924–1929 рр. був її керівником.

Початок ХХ ст. відзначений активізацією діяльності молоді української інтелігенції, її романтичним захопленням революційними ідеями й концепціями. О. Черняхівський не став виключенням. За його спогадами, у 1900 р. він, під впливом ідей марксизму, здійснив "переклад брошури Енгельса "Людвіг Фейербах". Це була перша книжка про теорію Маркса українською мовою" [5, арк. 4-5]. Незважаючи на такі мимовільні захоплення, О. Черняхівський залишився на українофільських позиціях – завжди вважав вирішення національного питання більш важливим, ніж розв'язання соціальних проблем. "Маючи на увазі і особливо відчуваючи гніт царського уряду над українською культурою і народом я завше був противником усякого шовінізму", згадував О. Черняхівський у 1929 р. [5, арк. 5]. Тодішні теоретики ліберального українського руху вважали, що, вирішивши українське національне питання, українська держава зможе перейти і до вирішення необхідних соціально-економічних потреб населення.

У 1904 р. О. Черняхівський брав участь у створенні на основі українофільських громад Української демократичної партії та в діяльності її наступниці – Української демократично-радикальної партії [15, с. 283, 297]. Лише після революційних подій 1905–1907 рр., на думку О. Черняхівського, змогла розпочатися повноцінна наукова діяльність у Наддніпрянській Україні, коли 29 квітня 1907 р. 16-ма вченими було засновано Українське наукове товариство (УНТ) [5, арк. 44]. Наприкінці року число членів УНТ зросло до 54, що дозволило виділити окремо природничо-лікарську секцію, а вже 1910 р. було створено окремо медичну секцію, у якій О. Черняхівський став одним із найактивніших учасників. Учений спочатку брав участь у виданні публікацій на медичну тематику в загальнотовариствському збірнику, а згодом і в редакції журналу медичної секції [5, арк. 4]. Зважаючи, що

українців-лікарів, які могли б писати наукові праці, було мало, то їхні праці спочатку друкувалися в томах разом з історичними, філологічними дослідженнями [5, арк. 44–45]. Лише у 1910 р. вийшов перший "Збірник Медичної Секції Українського Наукового Товариства" за редакцією М. Галина й О. Черняхівського, а згодом ще декілька збірників, останні книжки вже були під його редакцією. Одночасно він працював і в складі Президії Українського наукового товариства у Києві. За словами О. Черняхівського, випускати такі збірники було складно. З одного боку, було мало людей, що визнавали "потребу утворення української науки взагалі і медичної зокрема, багатьом така праця здавалася зайвою витратою часу і сил, а друге, що вона притягала до себе увагу уряду і могла б мати чималі неприємні наслідки і друга перешкода була – це мале розповсюдження знання літературної мови взагалі і відсутність наукової термінології зокрема. Тому медсекція Українського наукового товариства у Києві ... з ініціативи Галина взялася за працю над витворенням медичної термінології з метою видання першого медичного словника", і в цій праці О. Черняхівський брав безпосередню участь [5, арк. 45].

Завершити науковий проект вдалося лише в 1920-х рр. виданням "Українського медичного словника" за редакцією М. Галина і за участі також багатьох інших вчених, але ідея й початок цього словника належала саме першим діячам Медсекції Українського наукового товариства – О. Черняхівському і М. Галину. Учений не полишав і популяризації української науки, наслідком чого було здійснено декілька публікацій в галицьких та українських часописах, видано окремі популярні брошури з медицини. Під час Першої світової війни діяльність секції "завмерла, бо всі члени секції були мобілізовані" [5, арк. 45].

Із початком революційних подій 1917 р., О. Черняхівський став "прихильником самостійної України" [5, арк. 8]. З утворенням партії соціалістів-федералістів (УПСФ) на чолі з С. Єфремовим, деякий час він номінально належав до неї, але програма партії, створена переважно на засадах автономізму, не задовольняла О. Черняхівського і, за його словами, "я од неї одстав і з того часу вже в ніяких політичних організаціях не належав" [5, арк. 5]. Фактично, епізодична участь в утворенні партії соціалістів-федералістів дала йому усвідомити відсутність бажання брати участь у партійних справах, ця робота була для нього незрозумілою й чужою.

О. Черняхівський у своїх спогадах про події 1917–1921 рр. писав, що визнавав ідеалом політичного існування самостійну Україну, для якої "ще чисто соціалістична структура не підходить але вона настане в майбутньому, коли це станеться я не міг сам собі вирішити", "в тимчасових труднощах сучасного життя бачив доказ того, що соціалістичний лад ще неможливий у цей момент. Тому думав, що для України найкращою формою політичного існування є форма демократичної республіки", "вважав за справедливе, щоб по всіх ділянках політично-суспільного життя вплив і значення українців відповідало їх числу в Україні і це саме признавав і для представників інших етнічних груп" [5, арк. 25].

Незважаючи на епізодичну участь у суспільно-політичних справах, О. Черняхівський одночасно займається і становленням медичної науки в Україні. За його словами, "разом з революцією оживає і діяльність лікарів-українців", з'являється багато молодих лікарів, яких не могла включити в себе секція Українського наукового товариства, оскільки вони не мали наукових праць. Тому О. Черняхівському довелося організувати перше в Україні товариство лікарів-українців, що потім перетворилося

в Спілку українських лікарів. "Це товариство жваво працює, влаштовує наукові засідання, видає практичну часопись, організовує з'їзд лікарів-українців, бере участь у влаштуванні з'їзду лікарів України, а перетворившись в спілку до цієї діяльності додає влаштування амбулаторій", – писав О. Черняхівський [5, арк. 45].

Війну більшовиків проти Української Центральної Ради О. Черняхівський сприймав негативно. І в подальші десятиліття його ставлення до більшовицької влади практично не змінилося, насильницькі дії проти українського руху він засуджував, а політику загравання у вигляді поступок у соціально-економічних і українізаційних процесах розглядав із надзвичайною обережністю. Під час досудового слідства у справі "Спілки Визволення України" зауважував, що "на підставі своїх соціально-політичних засад я вважав за потрібне боротьбу з радянською владою. З цією метою я гуртував українські елементи" [5, арк. 25]. "З недовірою ставився до більшовиків, ... життя показало цілковиту нездійсненність ідей зазначеної влади і цілковитий її провал". "У мене був певний страх перед методами воєнного комунізму і деякі другорядні розходження з Соввладою" [5, арк. 8]. "Що до себе власне, то я вважав за ідеал політичного існування самостійність України, до якої ще не підходить соціалістична структура. Що остання можлива лише у майбутньому, але коли воно настане, я не міг вирішити. Із тимчасових труднощів сучасного життя бачив доказ того, що радикальна перебудова його в даний час неможлива. Тому на підставі своїх соціально-політичних поглядів вважав за потрібне боротьбу з радвладою" [5, арк. 49]. Під час визвольних змагань за незалежність УНР 1918–1921 рр., учений поступово відходить від будь-якої політичної діяльності й повністю зосереджується на організаційній і науковій діяльності у Медичній секції УНТ. Свої погляди та ставлення до влади він розкриває лише обмеженому колу близьких друзів, про що, власне кажучи, чесно говорить під час свідчень у 1929–1930 рр.

У 1918 р., з утворенням Української Академії Наук (УАН) гетьманом П. Скоропадським, представники Українського наукового товариства, серед них і О. Черняхівський, прийняли рішення "прилучитися до Академії наук". У цей час він тимчасово очолює Медичну секцію при УАН [5, арк. 4; 6], продовжує займатися формуванням української медичної науки і термінологічним словником.

Поряд із науковими справами О. Черняхівський підтримує бажання українських лікарів створити свій навчальний заклад або факультет при університеті. Зважаючи на авторитет ученого серед українських медиків, з'їзд лікарів доручає йому розпочати справу про формування медичного факультету в Народному університеті, який планувалося заснувати урядом П. Скоропадського [5, арк. 45]. Тому О. Черняхівський став "бувати на зборах ради Народного Українського університету" і там йому "поталанило провести супроти досить сильної опозиції, яка вважала його думку про утворення Медфаку нереальною, включити медфакультет до складу Народного університету і розпочати навчання поки що з одних лише природничих наук для медиків" [5, арк. 45–46]. "В подальшій праці до мене прилучився і академік О. Корчак-Чепурківський і ми вдвох утворили і зібрали основні кадри для Медфаку спочатку Державного Українського університету, а потім по затвердженню радвлади в Україні – Медичної Академії" [5, арк. 46]. У 1919–1920 рр. родина Черняхівських тимчасово виїжджає з Директорією до Вінниці, однак згодом повертається до Києва [14, с. 396].

17 березня 1920 р. Київський губернський відділ народної освіти своїм наказом ліквідує медичні факультети Київського університету й Українського державного університету, а також Жіночий медичний і Одонтологічний

інституту й організовує на їхній основі Інститут охорони здоров'я, із 1921 р. – Київську державну медичну академію, а також Київський медичний інститут.

Деканом медичного факультету був обраний О. Корчак-Чепурківський, він також очолював головне управління справами і їхнє провадження. Щодо медсекції наукового товариства в Києві, то, за словами О. Черняхівського, її діяльність у 1919–1920 рр. майже завмирає, так як ці ж самі люди входять і до складу Спілки лікарів. Протягом цього часу діяльність Спілки лікарів "зводиться до влаштування наукових засідань" [5, арк. 46]. Головою цієї організації також обрали О. Корчак-Чепурківського, товаришем голови – О. Черняхівського. Як він згадував наприкінці 1920-х рр., "одночасно тут треба сказати і про нашу діяльність в Медакадемії, бо і це була на той час головна наша робота в ділянці медицини. На той час у Медакадемії, ректором якої був проф. Є. Черняхівський, існувало паралельно дві лектури – російська і українська і кожна мала свої окремі зібрання для обговорення власних справ. В цей час Медакадемія була перетворена на Медінститут, скасовані паралельні кафедри і окремі лектури" [5, арк. 46].

Для обговорення справ подальшої українізації Медінституту "ми не мали вже права збиратися прилюдно, а між тим тільки ми могли провадити цю справу, треба було знаходити відповідних людей і проводити їх обрання на факраді в предметних комісіях", писав О. Черняхівський [5, арк. 46–47]. "Для цього була організована центральна група учителів, а решта членів української лектури була розбита на окремі гуртки, які посилали на засідання центральної групи представника. Головою одного з таких гуртків був я і в склад керівної групи не входив, спочатку збори гуртків були численні, але потім перестали збиратися" [5, арк. 47].

Паралельно з формуванням УАН Українське наукове товариство було зачинене, частина його членів увійшла до складу академіків, а його секції "прилучилися до академії і стали секціями при академії" [5, арк. 47]. Серед них була і медсекція, усі члени спілки лікарів також стали її учасниками. Головою медсекції було обрано О. Корчак-Чепурківського, а після його вислання з Києва – О. Черняхівського. Діяльність медсекції у цей період проявилася у влаштуванні прилюдних наукових зборів і випуску одного тому збірки за редакцією О. Черняхівського. Згодом, за дозволом більшовицької влади, до Києва повернувся О. Корчак-Чепурківський, який знову став брати участь у роботі медсекції і згодом знову був обраний її почесним головою. Щодо створеного Медичного інституту, то продовжувати "справу українізації і збереження свого впливу попереднім способом стало неможливим, бо згадані вище гуртки розпалися і центральна група осталась ізольованою і не могла орієнтуватися у всіх справах" [5, арк. 47]. Тому було вирішено "за для попередньої мети використовувати медсекцію та її президію, поширивши останню, щоб було можливо легально збиратися більшою кількістю і раціонально вирішувати медінститутські справи. Тому до комісій, які існували раніше: термінологічної, бібліотечної, рентгенівської було додано: методологічну і секцію громадської медицини" [5, арк. 47]. За керівництва О. Черняхівського працювала над утворенням великого медичного словника Термінологічна комісія, згодом вона увійшла до складу Інституту української наукової мови, який продовжив займатися укладанням термінологічних словників. Таку структуру президії, за словами О. Черняхівського, було сформовано для того, щоб зберегти вплив україн-

ської групи в медінституті і для подальшої його українізації, поруч із тим вона була корисною і для обговорення способів кращої організації наукових зборів секції, "бо бували періоди, коли прилюдні збори притягували до себе дуже мало слухачів і президія постійно повинна була витратити багато часу і енергії на підтримання інтересу загалом до цих наукових засідань" [5, арк. 48].

Як зауважував О. Черняхівський, задля вирішення питань розвитку української медичної науки об'єдналися представники з різними політичними поглядами: "Але справедливості вимагає сказати, що в склад президії входили і люди, що стояли на ґрунті дійсного співробітництва з радвладою і коли в президії скупчувались елементи з самостійницькою орієнтацією, то це не було наслідком виконання якогось плану, а робилося це стихійно і те що сполучало обидві частини президії – це культурна праця, однаково цінна для обох частин. І з значних подій цього періоду я згадав боротьбу у Медінституті між українською та російською лектурою, в якою керувала з українського боку президія. Це явище я повинен розцінювати, як реакцію на прояви великодержавного шовінізму" [5, арк. 49].

Подібна ситуативна робота науковців продовжилася в період "коренізації-українізації". Учені часто не зважали на ідеологічні симпатії один одного і спільно працювали над формуванням нових управлінських і навчальних структур Медичного інституту [5, арк. 19–20].

Окрім наукової роботи. О. Черняхівський разом із дружиною Л. Старицькою-Черняхівською традиційно з початку ХХ ст. влаштували зібрання друзів і своїх знайомих у себе вдома, відомих у той час як художні або творчі вечори. За спогадами Н. Полонської-Василенко, у квартирі Черняхівських "зустрічався весь український Київ: громадські діячі, артисти, письменники" [14, с. 394].

Інколи разом збиралися поспілкуватися учасники колишньої Київської Старої громади – подружжя Черняхівських, М. Василенко, Г. Житецький, С. Єфремов та ін. Зазвичай, за старою традицією, приходили по черзі один до одного, а з 1924 р. зустрічалися в помешканні Н. Полонської-Василенко на вул. Тарасівській, 20. Спочатку відбувалася "ділова частина" зборів, а по закінченні головних питань всі переходили до ідальні, де чекала вечеря із традиційним меню [14, с. 398].

Окрім того, відбувалися й інші зустрічі, серед них, за словами О. Черняхівського, в "моїй квартирі бували різні люди, родичі і знайомі, але я і моя дружина не думали з нашого дому робити якогось осередку для боротьби з Радвладою. У нас бували літератори, наприклад: Івченко з дружиною, Романович-Ткаченко і інші, Єфремов, театральні діячі як от Садовський, старі знайомі, наприклад Тулуб, Тимченко, Моргуліс, Дурдуковський, Чехівський, деякий час бував Ніковський, а потім перестав бувати. Їм моя дружина читала свої твори і вони читали свої. З родичів бувала родина Лисенка, Шило" [5, арк. 37]. О. Черняхівський писав, що "людей до нашої квартири притягувала також і музика взагалі і спеціально українська, бо між гостями нашими бували порядні виконавці музикальні і вокальні. Невеликі групи збиралися по неділях, більші під час родинних та інших свят. Головні теми розмов були література, музика, театр. Зачіпалось звичайно і питання сучасного життя, але ці розмови не мали характеру серйозного обговорення політичних питань, але характер обивательських балачок і говорилося про зростання цін, нехватку заробітку, недостачу різних життєвих продуктів і одягу. Часом говорилося на теми релігійні і не пам'ятаю, але висловлювались про не пот-

рібність і зайвість гострої боротьби з релігією, яка проводиться тепер, доводилось чути сумніви чи можливого налагодження економічного життя і т. і." [5, арк. 37]. "Люди, що в нас бували були дорослі яких небудь зв'язків із молоддю у нас не було і не було спроб їх зав'язати, а також робити якусь пропаганду" [5, арк. 37–38]. Хоча як зауважував О. Черняхівський, "незважаючи на це можна визнати, що моє помешкання було місцем, де могли збиратися і люди з протирадянським настроєм і тут цей настрий міг зміцнитися" [5, арк. 38].

В архіві СБУ збереглася агентурна інформація про діяльність О. Черняхівського в Медичному інституті. Зокрема у ній ішлося про те, що в Київському Медінституті "виявлена група української контрреволюційної професури, яка проявила свою активність в період 1921–1926 рр. Ця група ставила своїм завданням усунення з вузу усього неукраїнського, для чого вела боротьбу з партійними і громадськими організаціями. Група намагалася захопити у свої руки весь вузівський апарат. Ця група підпорядковувала своєму впливу колишнього ректора КМІ члена КП(б)У Левитського Леоніда Макаровича, за допомогою якого впроваджувалася політика цієї групи". За свідченнями, зібраними ДПУ, "Петлюрівську організацію в Медінституті тепер очолює О. Черняхівський, на квартирі якого в наш час організуються під різним виглядом вечори, де критикують євреїв, владу, комуністів і т. д. Ця група змінила гасло перших років її існування, а саме "ніякої науки" на гасло "ради без комуністів", автономія університетів, управління вузів без комуністів і євреїв". Ці гасла група всіляко підкреслює. Збирається ця група, нібито по п'ятницях, через два тижні, де обговорюються нагальні для них питання" [12, с. 350].

Під час роботи в Медінституті вчений проводив цінні наукові дослідження, з результатами яких ознайомлював через публікації у міжнародних і українських виданнях. Розробками О. Черняхівського зацікавилися за кордоном. Протягом 1926–1929 рр. він, отримавши запрошення, двічі їздив у закордонні відрядження. Із жовтня 1926 по березень 1927 рр. проходив стажування у Німеччині, у Берлінському університеті, в лабораторії Фохта, а згодом – в Іспанії, у Мадридському університеті, у спеціаліста з нейрогістології, лауреата Нобелівської премії Рамона-і-Кахаля [14, с. 398].

Протягом свого життя О. Черняхівський публікував свої наукові розробки на медичні теми у збірниках природничо-лікарської секції НТШ, збірниках Київського університету, наукових журналах Києва, Москви. Відомий також як автор популярних брошур для народу. Займався перекладами на українську мову художньої та наукової літератури [7, с. 93–95].

25 грудня 1929 р., відповідно до ордеру № 4191, помешкання О. Черняхівського було обшукане і вченого заарештували за поданням слідчого ДПУ [5, арк. 1]. 27 грудня 1929 р. слідчий Правдін відкрив справу № 457 по звинуваченню в участі у "контрреволюційній організації" під назвою "Спілка Визволення України" [5, арк. 2]. Допити О. Черняхівського проводилися 29 [5, арк. 8], 30 [5, арк. 13], 31 [5, арк. 16] грудня 1929 р., 1 [5, арк. 19], 3 [5, арк. 25], 8 [5, арк. 34], 14 [5, арк. 37], 27 [5, арк. 44] січня 1930 р.

31 грудня 1929 р. О. Черняхівський "зламався" і вирішив співпрацювати з ДПУ у справі СБУ, "визнавши" усі зібрання в себе вдома ("незаконні четверги") за збори гуртка СБУ [5, арк. 16–17, 38; 10, с. 207, 242].

31 січня 1930 р. О. Черняхівському було оголошено обвинувачення в участі в "контрреволюційній організації" [5, арк. 57]. Влада виявила певну "поблажливість"

щодо О. Черняхівського і його дружини Л. Черняхівської-Старицької. 19 квітня 1930 р. вони були засуджені на п'ять років позбавлення волі і два роки позбавлення громадянських прав, у червні термін позбавлення волі був замінений на умовний [10, с. 85, 360]. Так більшовицький режим продемонстрував свою "великодушну лояльність" до цих "недоброзичливців революції" [1]. Місцем висилки був визначений Донецьк (на той час Сталіно).

У 1930–1934 рр. О. Черняхівський очолював кафедру гістології і ембріології Сталінського медичного інституту. У 1934 р. Олександр Григорович дістав можливість повернутися до Києва, де президент Академії Наук О. Богомолець влаштував його як позаштатного співробітника до Київського інституту експериментальної біології і патології, у якому той працював до 1938 р. Згодом О. Черняхівський стає працівником Інституту клінічної фізіології ВУАН. За спогадами Н. Полонської-Василенко, Черняхівські в цей час жили разом із родичами в матеріальній скруті у своїй квартирі на розі Великої Підвальної і Столипінської (вул. Гершуні у 1919–1937 рр. – нині Олеса Гончара – 31/28, кім. 18) [14, с. 401].

Арешт доньки та переживання за її долю підірвали здоров'я вченого – 21 грудня 1939 р. Олександр Григорович помирає. На могильній плиті на Байковому кладовищі, на прохання Л. Черняхівської-Старицької, були викарбувані її слова "Радість, щастя, життя моє" [1; 11].

Таким чином, піднесення національної самосвідомості українців наприкінці XIX ст. унаслідок діяльності представників громадського руху підготувала нове покоління української інтелігенції, яка, зважаючи на потреби суспільства, присвятила свою діяльність важливій частині самоствердження українців – формуванню вітчизняної наукової термінології, структуруванню і методологічному переосмисленню цілей української науки. Одним із таких "батьків української медичної науки" й активним представником її медичного напрямку можна назвати О. Черняхівського, який усе своє життя присвятив розробкам, які стали невід'ємною частиною української науки. Пояснити потяг вченого до "українізаційних" процесів в Україні можна дослідивши його світоглядні переконання, що формувалися протягом навчання у гімназії і університеті під впливом В. Антоновича і О. Кониського. За браком джерел виявити особисті переконання вченого можна лише по крихтах інформації, зосереджених у спогадах його сучасників О. Лотоцького, О. Сфремова, Н. Полонської-Василенко, Є. Чикаленка й архівних матеріалах, що зберігаються в ГДА СБУ.

Незважаючи на оточення, яке дотримувалося переважно автономістських ідей щодо майбутнього України, формування переконань О. Черняхівського зазнало значних впливів і з боку представників української інтелігенції самостійницького напрямку. Особливо кристалізуються ідейні переконання О. Черняхівського під час революції 1917 р. і боротьби за державність України в 1918–1921 рр., про що він, попри можливі негативні наслідки, говорить під час слідства над так званою СБУ в 1929–1930 рр. Протягом 1920-х рр. О. Черняхівський, остерегаючись репресивних дій більшовицької влади, як і більшість його сучасників, викинув "політику" зі свого активного життя і сконцентрував свою діяльність у науковій сфері, лише подекуди проявляючи свій український патріотизм, який прихильники більшовиків однозначно оцінювали як "петлюрівщину" і "націоналізм". І саме за патріотизм О. Черняхівського було засуджено на процесі СБУ. Тривала діяльність ученого, його суспільно-політична позиція дає нам можливість говорити про ідейну пе-

ремогу українського національно-визвольного руху, незважаючи на репресивну політику каральних органів СРСР, розстріли відомих українських діячів і їхнє заслання. Стерти з пам'яті людей їхні переконання виявилося неможливим, тодішній владі вдалося лише змусити їх глибоко приховати свої думки щодо вирішення українського національного питання.

Список використаних джерел:

1. Віленський Ю. Олександр Черняхівський: терновий вінець замість лаврового вінка. Видатний український учений у лещатах "процесу СВУ" / Ю. Віленський // День. – 2013. – 20 червня. – № 107–108. – С. 10.
2. Віленський Ю. Подвиги й драма хірурга Черняхівського. Людина, яка першою в Києві зробила операцію на серці / Ю. Віленський // День. – 2007. – 24 січня. – № 11. – С. 6.
3. Галах В. В. Наукова та педагогічна діяльність професора О. Г. Черняхівського в 1921–1929-х рр. [Електронний ресурс] / В. В. Галах. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_halakh.pdf
4. Галах В. В. Формування наукового світогляду О. Г. Черняхівського в Київському університеті Св. Володимира (1894–1918) / В. В. Галах // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – 2013. – № 4–5. – С. 250–254.
5. Галузеви державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ), спр. 67098 ФП (СВУ), т. 65 (Черняхівський А. Г.), 60 арк.
6. ГДА СБУ, спр. 67098 ФП (СВУ), т. 66 (Черняхівський А. Г.), 34 арк.
7. Ганіткевич Я. Українські вчені-лікарі I пол. XX ст. та їхні наукові школи / Я. Ганіткевич. – Л.: [б. в.], 2002.
8. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого. / О. Лотоцький. – Нью-Йорк: Видання Української Православної Церкви в США, 1966. – Т. 1.
10. Пристайко В. І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995.
12. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.: В. Даниленко. – К.: Темпора, 2012.
13. Шендеровський В. Історична минувшина – підґрунтя освіти нації / В. Шендеровський // Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв. – 2014. – № 2. – С. 32–38.
14. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011.
15. Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907 / Є. Чикаленко. – К.: Рада, 2003.

References:

1. Vilenskyi Yu. (2013) Oleksandr Cherniakhivskiy: ternovyi vinets zamist lavrovoho vinka. Vydatnyi ukrainnyi uchenyi u leshchatakh "protseesu SVU" / Yu. Vilenskyi [Oleksandr Cherniakhivskiy: Crown of Thorns instead of the

Laurel Wreath. Outstanding Ukrainian Scientist in the Grip of the 'Union of the Freedom of Ukraine Trial']. *Den. June, 20.* 107–108. – P. 10. [In Ukrainian].

2. Vilenskyi Yu. (2007) Podvyhy i drama khirurha Cherniakhivskoho. Liudyna, yaka pershoiu v Kyievi zrobyla operatsiiu na sersti / Yu. Vilenskyi [Feats and Drama of Surgeon Cherniakhivskiy. The Man Who First Performed Heart Surgery in Kyiv]. *Den. January, 24.* 11. – P. 6. [In Ukrainian].

3. Halakh V. V. (2011) *Naukova ta pedahohichna dialnist profesora O. H. Cherniakhivskoho v 1921–1929-kh rr.* / V. V. Halakh [Scientific and Pedagogical Activity of Professor O. Cherniakhivskiy in 1921–1929] [Online]. Available from: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_halakh.pdf [In Ukrainian].

4. Halakh V. V. (2013) Formuvannia naukovoho svitohliadu O. H. Cherniakhivskoho v Kyivskomu universyteti Sv. Volodymyra (1894–1918) / V. V. Halakh [The Shaping of Scientific Convictions of O. Cherniakhivskiy in Saint Vladimir Kyiv University]. *Visnyk ahrarnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats.* № 4–5. – P. 250–254. [In Ukrainian].

5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine], sprava 67098 FP (SVU), T. 65 (Chernyakhovskij A. G.), 60 arkushiv.

6. HDA SBU, sprava 67098 FP (SVU), T. 66 (Chernyakhovskij A. G.), 34 arkushi.

7. Haniitkevych Ya. (2002) *Ukrainski vcheni-likari I pol. XX st. ta yikhni naukovi shkoly* / Ya. Haniitkevych [Ukrainian Medical Scientists of the 1st half of XX Century]. – L.: [s.n.] [In Ukrainian].

8. Yefremov S. (2011) *Shchodennik. Pro dni mynuli (spohady)* / S. Yefremov [Diary. About the Past Days (Memories)]. – K.: Tempora. [In Ukrainian].

9. Lototskyi O. (1966) *Storinky mynuloho* / O. Lototskyi [The Pages of Past]. – New York: Ukrainian Orthodox Church of the USA. – Vol. 1. [In Ukrainian].

10. Prystaiko V. I. (1995) *Sprava "Spilky vyzvolennia Ukrainy": nevidomi dokumenty i fakty. Naukovo-dokumentalne vydannia* / V. I. Prystaiko, Yu. I. Shapoval [Union of the Freedom of Ukraine Trial: An Unknown Documents and Facts. Scientific and Documental Edition]. – K.: Intel. [In Ukrainian].

11. Protsenko L. (1994) *Kyivskiy nekropol: putivnyk-dovidnyk* [Necropolis of Kyiv: A Guidebook]. Kyiv: Ukrainskiy pysmennyk. [In Ukrainian].

12. *Ukrainska intelihtentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* [Ukrainian Intelligentsia and Authority: Intelligence of the USSR State Political Directorate Secret Department in 1927–1929]. – K.: Tempora. [In Ukrainian].

13. Shenderovskiy V. (2014) *Istorychna mynuvshyna – pidgruntia osvity natsii* / V. Shenderovskiy [Historical Past – the Basis of National Education]. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir: Naukovyi zhurnal Instytutu zhurnalistyky i mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetsv.* 2. – P. 32–38. [In Ukrainian].

14. Polonska-Vasylenko N. (2011) *Spohady* / N. Polonska-Vasylenko [Memories]. – K.: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

15. Chykalenko Ye. (2003) *Spohady. 1861-1907* / Ye. Chykalenko [Memories. 1861–1907]. – K.: Rada. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 29.05.18

L. Mohylnyi, Dr. habil. (History), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS AND SCIENTIFIC ACTIVITIES OF OLEXANDER CHERNIAKHIVSKYI

In the article, the formation of national beliefs of the well-known Ukrainian public and political figure Oleksandr Cherniakhivskyi at the end of the XIX-th century has been analyzed. The significance and influence of the Ukrainian Hromada and its most famous representatives, V. Antonovych, O. Konyskyi, on the development of young O. Cherniakhivskyi's outlook and the formation of his attitude towards the ways of solving the Ukrainian issue in the Russian Empire have been considered. Also, the article analyzes the participation of O. Cherniakhivskyi in various cultural, educational and scientific projects in which the scientist had an opportunity to realize that the destructive national policy of the Russian Empire hindered the development of the Ukrainian nation as well as other peoples of the state. On the basis of archival materials and unpublished sources it has been revealed that O. Cherniakhivskyi perceived his membership in the "Brotherhood of Tarasivtsy", the participation in the Kyiv Old Hromada, and the organizational work at the Ukrainian Scientific Society in Kyiv as a personal contribution to the development of domestic science and, generally, as an opportunity for the Ukrainian people to prove their right to exist as a whole nation in spite of resistance from the Russian power.

Furthermore, the social and political convictions of O. Cherniakhivskyi and their continuous evolution during the revolutionary period of 1917-1918 and the struggle for independence in 1918-1921 have been investigated.

It has been revealed that at that time he gave up the method of revolutionary struggle. Instead, he chose the evolutionary preparation of compatriots to the formation of their own statehood through the establishment of major public institutions such as the Ukrainian People's University, the Medical Faculty, and the Association of Ukrainian Doctors, etc. Moreover, O. Cherniakhivskyi considered an established system of scientific knowledge and terminology to be a necessary ingredient of the development of the Ukrainian nation. Therefore, throughout all his life he was engaged in the improvement of scientific dictionaries, terminology and popularization of the Ukrainian scientific language.

Key words: Cherniakhivskyi Olexander, Hromada's movement, Brotherhood of Ukrainian State, Ukrainian Scientific Society, Union of Liberation of Ukraine.

УДК 327 (477 : 560) "17"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.05>Y. Öztürk, Dr. habil. (History), Prof.
Sakarya University, Adapazari, Turkey

RELATIONS BETWEEN THE TURKISH EMPIRE, ZAPOROZHIAN COSSACKS AND CRIMEAN KHANATE IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

A cooperation between the Crimean Khanate and the Zaporozhian Cossacks in the first half of the 17th century rose to its peak between 1620 and 1630. There were important reasons for this alliance between the Crimean Khanate and Zaporozhian Cossacks. The joint aspect in terms of the Zaporozhian Cossacks and the Crimean Khanate was, that both of the sides, as the border forces, were under control of strong powers. The Crimean Khanate formed the main base of the Ottoman State's northern policy, and the Ottomans had been carrying out their policy against Poland and Moscow through the agency of the Crimean Khanate since the time of Mehmet the Conqueror. There were relations of the same kind between the Zaporozhian Cossacks and the Polish Kingdom. The developments arising between the Crimean Khanate and the Ottoman Empire resembled those ones between Poland and the Cossacks. The subject of our presentation is to throw light on the above said cooperation and to deal with its background. The character of relations between the Ottoman Empire and the Crimean Khanate, as well as those between the Polish Kingdom and the Zaporozhian Cossacks have been analysed for the said aim, and subsequently the historical grounds and specific features of the Cossacks–Crimean cooperation have been dealt with. Finally, the preparation period of the Revolution under the head of Bohdan Khmelnytsky was accentuated.

Key words: Crimean Khanate, Zaporozhian Cossacks, Ottoman Empire, Polish Kingdom, Moscow, Khmelnytsky, szlachta.

History has presented the Cossacks and Crimeans as the adverse powers to each other; but, when those powers are considered beyond the formal histories, a similarity will be deduced. There were a lot of similar attributes appearing under the same historical conditions between the Cossacks and the Crimeans. That both of them were vassals of greater powers was an important resemblance. There were also some similarities in the way both protecting powers ruled those border communities. While the Ottomans benefitted from the political antagonism between the Girays Dynasty and Karachi Princes (Karaçi beyleri), Poland made use of the rivalry between the Zaporozhian Cossacks and the Registered Cossacks serving to the Polish and Lithuanian Commonwealth. The need of the states to have irregular forces besides standing armies was another parallelism that is remaining permanent. It was more advantageous to rent skilled military forces at an affordable cost in the times of the need, contrary to very high costs used on the salaries, provision and transportation of the regular and professional military forces. Thus, while the Ottomans became dependent on the Crimean cavalry towards the end of the 16th century, Poland was in the same situation with the Cossacks. The thought of benefitting from the military power of the Cossacks existed in Habsburg Empire, too. For that reason an Habsburg envoy Henry Lassota was sent to the Porgos of the 16th century [19].

Despite the vassalage of both forces, they could become crucial elements in the respective state. They could even insist on their own political targets according to the conjuncture. This was a case viewed between the vassals and their protectors. The Crimean Khanate effectuated the permanent element of the Ottoman Empire at the end of the 16th century. The Ottoman Empire became unable to move against Persia, Austria and the Northern powers without the support of the Crimean cavalry [26, pp. 480-513]. The Crimean cavalries were self-sufficient powers. On the other hand, the dangers they made by long-term plunders over Poland, Austria and Persia, were very deterrent. Contrary to the regular forces, the plunder attacks damaging behind the front had more influence. The rival powers were compelled to end the war to avoid those attacks. The key factor that forced Poland make a treaty with the Ottomans in Khotyn Battle was the devastating assaults of the Crimean and Nogaya raiders.

Benefits the Cossacks provided to Poland can be considered in the same direction, too. Poland assigned defending its southern borders almost to them. Oppressive attacks of the Cossacks rendering the Black Sea into a frightening sea, provided Poland great ease and

advantage. Since the attacks of the Cossacks, the Khotyn Campaign, the greatest expedition of Ottomans in the north, has met great difficulties just in the first stage. The Ottomans took into account Poland's demands keeping under severe control the Crimean Khanate after this event, because they also complained and charged Poland with the Cossacks. Poland implicitly reminded the Ottoman Empire the attacks of the Crimean Khanate, and drew the problem into a frame of reciprocity.

The Cossacks were among the major forces Poland relied on against Sweden and Moscow in the north. Thus, Poland was bound to the Cossacks like the Ottomans were bound to the Crimeans. The Cossacks had the pivotal role as the mobile forces of the Polish army, since the Polish gentry (Szlachta) in the Parliament did not allow any campaign which would probably bring additional expenditures upon them. Let us take a closer look at the two forces in their interrelations, and at the states they depended on.

The Ottoman Empire and the Crimean Khanate

The Crimean Khanate became a vassal of the Ottoman Empire at the time of Mehmet the Conqueror. The Ottoman Sultan did not put an end to the Girays dynasty from the line of Cengiz and maintained it under the status of vassalage. Since 1475 the Crimean Khanate had constituted the northern branch of the Ottoman's policy, and the Ottomans carried their policies by this Khanate against Poland and Moscow [25, p. 34]. The social structure of the Crimean Khanate consisted of four main tribes. Those tribes, called the Shirins, the Barins, the Argins and Kipchaks, actually became essential social bodies of the Kipchak Steppe before the formation of the Crimean Khanate [15, pp. 51–73; 21, pp. 282–309; 37, pp. 33–80]. In the concept of the age, those constituted the equivalent function of the province system in the sedentary states [11, p. 171]. The leaders of those tribes were called in general the Karachis (Karaçi). These Karachi Princes were also partners of the political power, and they supervised its execution. Usage of the politic power of the Khanate was divided among the Karachi Princes. The Karachi Princes were almost consultative bodies concerning the internal and foreign policies of the Khanate, and the Khans could not act without their approval. At this point, the real powers using the politic power of the Khanate were the Karachi Princes, and in many ways they resembled the Polish Szlachta. The difference of the Karachi Princes was that they did not have as much larger economic functions as the Szlachta had. The Crimean Khanate, being bound to the military organisation and devoting the sustainance sources of its army among

the biggest military forces of that time, was dependent on plundering the lands in the south of Ukraine or Poland. In addition, the Khanate constantly needed the Ottoman financial assistance. That the Girays Dynasty was the top body in the representation of the political power of the Khanate, induced a transition of the balance of the power in favour of the Khans, but against Karachi Princes, and this caused a long term of political and military crises in the Khanate.

Over the course of time absolutism was inevitable in monarchical constructions, and the tribal forces that opposed this tendency were in need of a permanent external support. This deficiency in the administrative structure of the Khanate gave rise to outer intervenes from time to time, and those intervenes could turn to coercion after Haji Giray's death. The Genoese were not contented with intervening to the interregnum of the Khanate; probably following the demands from inside, they seized the power actually, and did not give it up any more. In this case, both the dynasty and the tribal forces were eliminated [25, pp. 24–25]. The conquest of the Crimea by the Ottomans was the consequence of these developments. Prince Eminek, the leader of the Shirins, that was the most distinguished tribe in the Crimea, asked his letter for helping him against the Genoese oppressions. Mehmet the Conqueror, appreciating this request conquered the Crimea [15, p. 56]. The Ottoman administration in the Crimea was in close relation with this conquest from its very starting point. After the Ottomans had invented this medium inviting them to a conquest, they never relinquished the opportunities it would supply. The balance between the Girays Dynasty and Karachi Princes would be controlled by the Ottomans after this stage [25, p. 38]. The tribal forces considered the Ottoman element as a guarantee for their existence and maintained their relations with it by evaluating them in the course of history. As for the Girays Dynasty, from the beginning, it saw the Ottomans as an invader, except for the moment of the conquest, and aimed at escaping from that vassalage. Contrary to the alliance between the Ottomans and the tribal forces that took place naturally in the historical process, there was a contradiction between the Girays and the Ottoman government at the socio-political basis.

As the Crimean tribal forces supposed the Ottomans to be guarantee of their independence, they controlled the Girays dynasty in the line with the Ottoman world policy. The Ottoman State set up reliably such a northern multifaceted policy. The Ottoman State was afraid of the political tradition available behind the Northern Black Sea. It found more convenient for its political interests maintenance of a divided political area having arisen after the breaking of the Golden Horde Empire, that would be a branch of Genghis Holy Dynasty sovereigning over the Volga, Dniepr, Ten basins and the Caucasus, including the Polish-Lithuanian region. Thus, it did not want the Crimean government to be strong enough to rule over the region of Astarkhan, and the Nogays Khanates in the Ten Basin, Kazan Khanate and Moscow states in the Volga Basin [16, p. 37; 24, p. 59; 30, p. 217]. Karachi Princes did not seem to have the same idea. Their political vision was limited by maintenance of their tribal power in the Khanate only. The Ottoman government felt annoyed by the Crimean Khanate's undertaking attempts to force its status of vassalage, and could easily make attempts needed in a cooperation with Karachi Princes. The removal of Sahib Giray Khan from the throne in a tragic way was the clearest and most successful example of this cooperation [25, pp. 41–46].

The Crimean Khanate, being kept under control in this way, was an important political entity ensuring both

the defence of the northern borders of the Ottoman Empire, and implementation of its northern policy. The Moscow envoys sent to the Ottoman Empire until the second half of the 17th century met at first the Khans, and then they were received subsequently in Istanbul in case of necessity. The contrast between the Girays Dynasty and the Ottomans revealed itself almost in every campaign, and the Khans did not avoid throwing heavy blows at the Ottomans in the occasions, when the Khanate's support was of a crucial importance. The first and most important of those ones was Astarkhan expedition planned in 1569. In this expedition the Ottoman army returned back without conquering Astarkhan since the deliberate action of the Crimean Khan, and it perished in the wrong guidance by the Khan while returning home [14, pp. 349–402]. The person who gave a chance to John Sobiesky watching a proper moment to hit a deadly blow to the Turks during Vienna Siege in 1683 was the Crimean Khan too.

The Cossacks and Poland

The emergence of the Cossacks on the stage of history began, when Ukraine entered Poland's domination. Late Mr. Pritsak mentioned at length, that the culture and civilisation of the Kievan Rus kept its progress under the authority of the Golden Horde [32, pp. 1–28]. The recent histories, too are in the same direction on the Ukrainians' entering into the course of assimilation under the domination of Poland. This course of assimilation was carried by the Shlachta in the social, economic and cultural fields [20].

Towards 1520, the Crimean Khanate had reached the peak of its strength, had ascendancy over Moscow, and intensified its pressure over the Kievan Area under the domination of Poland. At this period, the Shlachta put into action some military units it had picked up among the Ukrainian population. This stage is important in view of its constituting the beginning of the course, when the Cossacks were employed as the border guards against the Ottomans and Crimeans. Those border forces under the authority of the Shlachta were protecting the Ukrainian border population on one hand, and it also could carry on some offensive actions on the other hand. These forces gave a political and military function to the population of the middle and lower Dniepro region by integrating them with the Cossacks. Thus, a new era began, during which the Cossacks also represented opposition to the Polish Shlachta, apart from their main task of protecting the Polish population against the Crimeans [28, pp. 243–258].

The most interesting and important personality in that period was undoubtedly Dimitry Vishnevetsky. The population living in the field stretching from the north of the Middle Dniepro Area to the Lower Dniepro Area resisted the domination of the Shlachta. This resistance was an inactive displeasure in the first stages. Dimitry Vishnevetsky belonging to the Shlachta himself, discerned this social resistance consisting mostly of the Ukrainian population and attempted to use it in favour of reaching his own political aim. In fact, Vishnevetsky was a Polish nobleman having fallen in conflict with the Polish rulers, because of some land problems. This person that was one of the highest Polish nobles, and he tried to create a new principality in the area spreading from Kiev to the Lower Dniepro Area under the vassalage of any great power except for Poland. The most proper alternative as a suzerain was the Ottoman Empire. Vishnevetsky attempted to actualize his aim through a visit to Istanbul.

We don't know what he did, by who he spoke to, in what sort of negotiations he engaged, which proposals he offered, what sort of answers he got; but from the evolution of the events we understand that he couldn't get a positive

reaction from the Ottoman administration. The conjuncture in 1550s was not favorable for the attempt of Vishnevetsky. The Ottoman Empire concentrating its force in the west upon Austria, and in the east upon Iran, was in peace with Poland. The classical Ottoman – Polish amity starting at the time of Suleyman the Magnificent will last for until the end of the XVIth century. Vishnevetsky turned to Moscow when he couldn't take a desired answer from İstanbul. A rival in extreme cost to Poland and Ottoman without any risk was irrefusable for Moscow. Vishnevetsky continued his actions with the assistance provided to him by Ivan IV. The Ottomans witnessed to the pressure from Vishnevetsky in the decade of 1550-60. Ivan IV did not have enough power to protect Vishnevetsky against Poland and the Ottomans. In that period, the Ottoman-Moscow classic friendship was valid too. Vishnevetsky having failed to get his aims, took part in the rebellion of Moldavia launched and headed by Albert Lasky in the 1660s. His aim in that attempt, too was probably to replace Moldavia's Hospodar and to build a new vassal state according to the conditions of the period. He was caught, brought to İstanbul and executed. Though the action of Vishnevetsky started with the Cossacks along the Danube and Dniepro water basins did not bring him success but it evoked the long-standing echoes. Vishnevetsky accomplished his successful fights by organising the Cossacks' communities in the Danube and Dniepro water basins against the Ottomans that was the superpower of the age. The Hortytsia Base which was the centre of the free Cossacks was claimed to be have been founded by him [27, pp. 95-140; 29, pp. 55–95; 34, pp. 258–279; 35, pp. 261–275].

The Cossacks rising to the level of strong border forces owing to Vishnevetsky grew stronger and stronger due to supporting by some strata of the population in the resistance of the latter one to Poland, the Crimea and Moscow. While the Porogs were turning into the land of the Free Cossacks, the Ukrainian enslaved population was integrated with the Registered Cossacks under the control of Poland. Poland became depended on the Cossacks in the said time. The Cossacks became the most important professional forces of the 16th century. Poland made use of the Cossacks against Moscow in the north, and against the Crimea in the south. As for the free Cossacks are concerned, they turned the Black Sea into a frightening battlefield by dashing onto the Ottoman-Crimean bases according to their strategic purposes.

Cooperation between the Cossacks and the Crimeans for a Joint Purpose

The Cossacks got the power enough to permit them to move free after 1580s. During this period, the Ottomans showed serious weaknesses against Austria; the fact that Wallachia and Bogdan played an important role in this weaknesses was to some extent related to the Cossacks. The Ottoman Empire increased taxation in parallel with an increase of the expeditionary expenses, and imposed additional dues they couldn't overcome on those principalities, who were obliged to meet the requirements for provision and transportation of the army on these expeditions. The other factors that increased the mentioned problems were weakening of the Ottoman Empire and loss of influence on the environment. Since the factors like these the population of Wallachia and Moldavia was coming to the edge of the crisis [8, p. 615].

In this case, the Cossacks, who were international powers, attacked Azak and caused great damage. After the attacks that caused great panic and echo in İstanbul, the Ottomans started to watch regularly the Cossacks and took necessary precautions in line with the information they

obtained (For the Cossack attacks to Azov, see: Decree to Caffa Governor, dated 23 Cemaziyelahir 990 / July the 15th, 1582, BOA, MD, XLVII, 214/503 [2]; Decree to Captain Pasha, dated 26 Cemaziyelahir 990 / July the 18th, 1582, BOA, MD, XLVII, 219/516 [3]; Decree to Mehmed Bey who was the former Caffa Governor, dated 26 Safer 991 / March 21st, 1583, BOA, MD, XLIV, 171/352 [4]). The development of the Cossacks in this way continued. We shall not elaborate all of the corresponding events, but we do not want to bypass one of them. The Cossacks wanted to be recognized as a legitimate force by the ambassador of the Crimean Khanate. Yevornitsky mentions that the Crimean Khan Islam Giray responded in the affirmative to this demand [40, p. 62]. The death of Stephan Batory (1586) became the turning point. The plan to put the Cossacks under the control of Rada grew weaker after this date. The Szlachta did not yet have any national purpose, and moved upon its own economic interests. As long as the institutional identity of the Cossacks were developing, the tendency of the Ukrainian peasantry to them increased. Thus, the Ukrainian peasants turned to the Cossacks as a hope to get independence against the oppressions of Szlachta [9, p. 97]. Poland comprehending that the Cossacks entered into the course of independence made some regulations in 1590 restricting significantly their rights and undertaking some measures intended for putting the Cossacks under severe control [13, p. 181].

The more Poland was increasing its pressure upon the peasants, the more the relations between the peasants and Cossacks were developing. The Ukrainian society reached to the state of rebelling against the Szlachta in the 1590s. The rebellion headed by Kozinsky was the first one. Kozinsky taking refuge to the Cossacks by escaping from the economic conflicts among the Szlachta was appointed as Ko Ataman (1590), and headed for rebellion to take back what he had lost by the defeat in 1592. The Cossacks under the command of Kozinsky were beaten in the first battle in 1593, but won the second. Kozinsky, who soon won great success and became the leader of Ukraine, acted to seize Kiev in the final stage. Although Kozinsky was killed in this siege the Cossacks continued to the invasion. Poland could get out of this invasion with the support of the Crimean Khanate. As the Crimean troops attacked to the Sich, Zaporozhian Cossacks returned home by ending the siege. This siege of Crimean probably had taken place in cooperation with Poland [9, p. 105; 28, pp. 326].

By this time the Cossack Community had become a social and politic power. The social component of this power in the state constituted an attractive ambiance for the losers in the warfares among the Szlachta. The ones offended by Poland, tried to experience their chances by taking a refuge among the population consisting mostly of the Ukrainian peasants. Thus, Naliveko, emerging after Kozinsky pursued the same way. Naliveko, a member of the Szlachta, headed the Cossackdom by moving his own forces, and entered into a cooperation with the Zaporozhian Cossacks. Naliveko rebellion breaking out in 1594 continued successfully in 1595. He demanded to be handed over the line between the Dniepro and Bratislava to the Cossacks in return for an agreement with Poland. The Polish government appointed a high-level General Zolkievsky over Naliveko. In the end of strong struggles continuing until 1597 the Rebellion was suppressed [28, pp. 327-334]. Poland managed to suppress the said uprisings with great loses. After crushing the Zaporozhian Cossacks using an unproportional force, the charge to control them was assigned to the Registered Cossacks. Poland empowered the Registered Cossacks for this mission and settled them near the Zaporozhian base

Hortytsia. The Zaporozhian Cossacks being immovable fell into a great crisis [9, p. 148].

The Cossacks crisis ended with Samuel Koska becoming the Ataman in 1599. This veteran revived the Cossacks again. Poland was obliged to support the Cossacks in their struggling in Wallachian and Moldavian problems, Livonia Wars and against Moscow. In spite of all its disadvantages, Polish General Zamoisky applied for being supported by the Cossacks. Samuel Koska turned this successfully into a politic advantage. He proceeded in bargain as a free side with Poland and negotiated his claims for his supporting. Koska imposed his conditions, and in this way a new Poland-Cossacks cooperation started. The Cossacks supported Poland in every field, and they moved unchecked along the southern borders, to the Crimea, Wallachia and Moldavia. During the period when the Turkish-Austrian Wars were continuing in the highest scale, and when Moscow was in troubles period, Poland, that eased its cooperation with the Cossacks, was taking advantage of the weak positions of its rivals. The Cossacks were unavoidable at this period for Poland. Ten thousands of Cossacks took part in Poland's wearing expedition launched against Moscow and returned home with lots of booty [6, p. 92].

After Poland had got through the troubles period, the Cossacks, as if being a half-free community, moved towards the Turkish-Crimean borders and made there terror. In the Black Sea there was no place that was not under the menace of Petro Konoshevich Sahaidachny, elected Kos Ataman in 1613. The Dniepro was exceeded, the Black Sea coasts, foremost Sinop, became the main targets of Cossacks' attacks. Those attacks reached the very harmful state, since "the converted slaves" had fled from the Ottoman Empire, the Cossacks informed. Na'yimâ mentions that the Sinop foray occurred in cooperation with those converts [23, p. 118]. Cossacks' raids after Sinop foray continued in a high level. They could dare to attack the outskirts of Istanbul after foraying Caffa and Trabizond in 1615 [40, p. 148]. At that time Poland, and especially the Szlachta, were in the mood of approaching adversely the classical status of the Ottoman Empire. Poland now intervened to Moldavia, and protected the politic sides opposite the Ottomans.

There was not avoided fighting with the Ottomans at the said point. It is interesting that this new mood was developed in parallel to the Cossacks' raids. The largest part of Poland's forces actually consisted of Cossacks. Pechevi designates those "Rus", and separates them from the Polish. According to the same source, in the war broke out the Moldavian problem since a half of the Poland's army consisted wholly of 40,000 soldiers who were Cossacks [31, p. 446]. The population Pechevi referred to "Rus" was not related with Moscow sphere. These represented the Ukrainian-Rus population. There were endeavors to spread into Transilvania the movement, which influenced Moldavia [18, p. 129]. Though the Cossacs were under control of the Szlachta, they moved further, when they found the new opportunity and performed their own plans. It can be said that this period was the golden age for the Cossacks. After the negotiations with Austria, the Ottoman administration took essential measures to solve the Moldavian problem, that reached the separation point. The Polish-Cossack army was put on a serious route-expedition performed by the great army in 1616. The corresponding victory of the Ottomans increased the forays of Cossacks instead of reducing [28, pp. 348–350]. Following this Ottoman expedition, the Dniepro, Caffa, Sinop and Trabizond came under great attacks of the Cossacks [22, p. 64]. At this phase the Cossack

movement turned into a great extent guerilla movement, and the Ottoman State became unable to defend its borders [18, p. 128]. When the Cossack forays extended towards Istanbul in 1617, the tension between the Ottomans and Polish almost turned into war. After the two sides took the position of war, peaceful negotiations were concluded, and peace was set up before a war outbreak. Although the main theme of the treaty was the Cossack attacks, the dimensions and effects of the attacks continued to increase after the agreement [1, pp. 7–8]. Finally, the famous Khotyn campaign (March – September 1621) commanded by the Turkish Sultan himself, was put in practice, it lasted for 4.5 months and failed. The main cause of the failure of this expedition was the Cossacks made the Turkish front back unsecured from continuous unexpected forays [22, p. 72].

There was another reason why the Turkish front back and the fighting power were weak. That was the Crimean inside crisis being in parallel to the Cossack phenomenon. The Ottomans used mostly not the Crimean cavalry, but the Nogays in this important expedition, because the Crimeans had degraded, while the Nogay Tatars had been ascended in importance beside the Porte at the period in question. The main reason for the said cardinal change was the Crimeans were trying to establish their vassalage towards Ottomans in another frame. But, the Ottoman central administration would not have been contented with an alteration of the ancient classic status; at this point the Ottoman-Crimean relations would have had a heavy blow, the Crimean tribal forces would have gone into new trends against the Ottomans, and this stage would have been ended in a blooded rebellion.

The problem that broke out between the Crimean Khanate and the Ottomans almost resembled the one between Poland and Cossacks. At the same time, a deep conflict emerged between the Ottomans and the Crimean tribal forces. The main reason for this conflict to descend to the 1580s was that the Ottoman central authorities dismissed Mehmet Giray II (1578–1584) and appointed Islam Giray II [10, p. 56; 26, p. 492; 33, p. 492; 38, p. 54]. Those dismissal and appointment caused tensions that set up beforehand in different ways between both the powers to the level of an uprising. Mehmet Giray's II sons Saadet Giray and Murat Giray resistance to the dismissal of their father proceeded to a cooperation with the Cossacks and withdrew to the steppes. Murad Giray took refuge to the Tsar, and Moscow-Crimean-Cossacks cooperation started immediately after this period. The above cooperation did not develop through the equality concept of both the powers, but it manifested in the context that Moscow holding the appraised princes used the advantages it gained. Moscow forced the Crimean Khanate to put pressure over Poland [12, pp. 12]. The tension created by the Crimean rebellious princes strengthened Moscow against the Ottoman Empire; taking over the leadership of the rebels by directing the Crimean military power over Poland, Moscow also gained an advantage over this important opponent. These events also show a development of the Cossack-Crimean cooperation through Moscovian protection.

During the reign of Khan Bora Gazi II Giray, who ascended the throne after Islam Giray's II death, the Crimean uprising ended, and the Ottoman-Crimean cooperation reached its peak again. The Crimean Khanate had penetration over Moscow and Poland [26, p. 493]. While Khan Bora Gazi II Giray was facing again the task of making the Khanate a regional power against Moscow and Poland, the Ottoman-Austria wars broke out. Under the circumstances, the Ottomans demanded that the Khanate would join it with all forces of the later one at the Austrian front. But the Khan's priority was the

Moscovian and Polish fronts. The conflict which arose as the consequence ended in dismissal of Gazi II Giray (1596). The dismissal of the Khan who had established his penetration into the Crimea and Caffa created a general discontent, and the dismissed Khan resisted to this fait accompli. Thus, Bora Gazi Giray obtained the throne again by removing Fetih Giray having been appointed as the Khan. During the second period of his khanship, he improved the Khanate's relations with the Ottomans, but he managed to do that only by renouncing the priorities of the Khanate's foreign policy [26, p. 494].

Bora Gazi Giray's death in 1608 undermined again the new founded fragile balance. In accordance with the consensus having emerged in that period, the tribal forces of the Khanate consisting of the Shirins, Barins, Sucuts and Mansurs, appointed Toktamys Giray to the throne without consulting the Ottomans. The Ottoman central government having found the enthroning contradiction in relation of the antecedent valid between both of the powers, refused approving. This appointment caused a new crisis for a short time period that was more serious, than the one in 1580. Two brothers from the Girays Dynasty, Mehmet and Shahin Girays, launched a rebellion using support from all the local tribal forces, and from all the Tatars and Cossacks over the steppes in general [10, p. 73; 26, p. 494; 28, p. 368; 36, p. 39; 38, p. 24].

In spite of the fact that formally Selamet Giray was the Khan, the sovereignty was actually passed to Mehmet and Shahin Girays. According to the Ottoman historian Rydvan Pashazade, who was better, than other historians, aware of the time when his father was the Caffa Governor, the sovereignty of the Kipchak Steppe has been passed into the hands of both of the brothers since 1608 [36, pp. 40-41]. There is information that the rebel princes made some preparations to attack and get the throne at the end of the last phase of Selamet Giray's reign [36, p. 21].

As it has been mentioned above, along this rebellion carried out in cooperation with the communities in the steppes, like mainly the Cossacks, Circassians and others, the Polish and Moscow's authorities replaced the Ottoman authority in the region. Penetrations of Moscow and Poland were actually temporary elements the Cossacks and Crimeans had brought into the region to break the Ottoman penetration. It is a very well known phenomenon how the Cossacks and Crimeans resisted Poland and Moscow according to the conjuncture. Those developments in the period, during which the Cossacks and Crimeans gained partially an autonomous status, also mark emerging of a new geopolitics in the Northern Black Sea. Roughly, the main character of the new conjuncture beginning in the first quarter of the 17th century was, that the border communities took control in the Northern Black Sea Area, and the big powers lost their authorities over the larger border areas.

After the death of Selamet Giray, whose reign could not go beyond the formal frame, Chanibek II was appointed to the throne by the Ottoman central authority (1610). He encountered with a decided resistance of Mehmet and Shakhin Girays. If Rydvan Pashazade's information is taken into consideration, the formal appointment of the new Khan did not have any importance, because the rebellious brothers took under their control the Crimean capital Bakhchisarai and seized the rule by attacking from the very beginning. Thus, Mehmet Giray had become the Khan, and he appointed Shakhin Giray the Kalgai. The formal Khan Chanibek Giray II had taken refuge to Rydvan Pasha, the Ottoman governor in Caffa. According to the information given by Rydvan Pasha, the rebels proclaimed with the letters they wrote to him that they had effectively taken over the dominance and demanded recognition by the Ottoman

government [36, p. 42]. Rydvan Pasha spoke to the pretenders that claiming for the throne in this way could not be legal, but they informed that they would make him approve by the sword, if he did not accept the situation [36, p. 43]. The Ottoman historians of the time mentioned that the fait accompli of the two brothers was accepted by the Ottoman government [23, p. 102]. But, according to Rydvan Pashazade, in the case of such a heavy rebellion against the legitimate authority, Rydvan Pasha submitted an offer to the Ottoman government suggesting the fait accompli to be approved, and the government being about to send the certificate of the renunciation. Thus, the khanship though to be given to the Mehmet Giray, was given to Chanibek Giray. Rydvan Pasha who was appointed as the commander-in-chief, was sent to enthrone Chanibek [36, pp. 47-48].

At this stage, the Ottoman ruling in the Crimea was ended, since both of the brothers respected the status of the Tatars [17, p. 351]. According to Rydvan Pashazade, the mainstay of Rydvan Pasha, who moved to appoint Chanibek Giray to the throne of the Crimea again and made the first battle in 1610, was heavy cannons. There were 4,000 janissaries and 5,000 cavalries at his disposal. As for Chanibek Giray's forces, they consisted only of a small unit of 100 soldiers. The main Crimean cavalries, Tatar mirzas, the heroes of Circassians, the Nogay combatants, soldiers of Jagataians were wholly in favour of Mehmet Giray.

Thus, Chanibek Giray and his protector the Ottoman Empire were in the situation of losing the Crimean population's support. Despite the fact that the rebellious Crimean forces were quite superior in number, Rydvan Pasha won the first battle. The Tatar cavalries approaching the shut of the scorching Ottoman cannonade were exterminated. Mehmet and Shakhin Girays fled. Our source Rydvan Pashazade tells that Mehmet Giray took refuge to Moscow, and Shakhin Giray did that to Iran. The rebellious brothers tried their chance once again by gathering forces from the steppes, but they were defeated in the second attempt, either [36, pp. 48-52].

The Crimean rebellion got a different extent at this stage, let alone decreasing. When Mehmed and Shahin Girays' later activities are taken into accounts, it is understood that they and their supporters actually went into a serious cooperation with the Zaporozhian Cossacks. The Ottoman sources report that Mehmet Giray was forgiven after the petition of pardoning, but he was exiled to Rhodes in the final phase. While Shahin Giray's flight continued, Mehmet Giray lived in exile in Rhodes between 1613 and 1623. The Khotyn Expedition's conjuncture made necessary dismissal of Chanibek Giray. Chanibek Khan, whose any serious function was not seen in the failed Khotyn expedition, having serious effects in the horrible end of Sultan Osman II, was dismissed, and Mehmet Giray was appointed as the Khan. Shahin Giray was appointed as the Kalgai, too [17, p. 35; 24, p. 35].

The fact that the Ottoman central government had to assign one of the two great rebels to the Crimean khanship and the second to the kalgaship, the second place after the khanate, reveals how lame the Ottomans were. The Ottomans paid the cost of being deprived of the support of the Crimean forces by losing the Khotyn Battle. The Crimeans ended their alliance with the Ottomans against Poland, Moscow and the Cossacks, but they came to the point of making alliance with any power against the Ottomans after 1608. The tribal forces amalgated around the rebellious princes. In the population, subject to the Crimea and the hinterland, those who obeyed the Ottomans were only Nogay Tatars. While the task of shooting back the rival forces were at the command of the Crimean Khans, who had been the leader of the Crimean tribal forces since the beginning, this

task was carried out by Kantemir Mirza, the leader of the Nogay tribes during the Khotyn campaign, and this led the Nogaytribe organisation replacing the Crimean tribal forces, especially the Shirins – the most prestigious tribe in the Ottoman's northern policy. That Kantemir Mirza had a privileged status belonging to the Shirins since the earlier times by seizing the opportunity the Crimean rebellion provided for him, made the rebellion rise to a different stage. As it was mentioned above, there was an indirect consensus among the Ottoman and Karachi Princes upon the Principal of the Shirins being higher than the other Princes.

During the Khotyn expedition, the Nogays removed the Shirins from their predominant position in the Ottoman political and military organisation, and replaced them by taking their place. When the Crimean tribal forces ended their traditional alliances with the Ottomans, the Ottomans replaced them by the Nogays. This can be considered as a natural development on the one hand, and as the Ottomans' carrying this natural course into policy, on the other hand. But, in fact, it was impossible that the balance could be assured by the Nogays, and the appointment of Mehmet and Shahin Girays was intended for the balance could be founded again. It is understood, that the Ottomans could not hold the Crimea, unless they founded once again the balance between the Nogays and the other tribal union. The Cossack raids in 1622-1623 climbed its peak, but it is seen, that they were only directed towards the coastal segments under the Ottoman control. There are serious indications about the Cossack raids reaching till Istanbul were planned in coordination with the Crimean rebellious princes [28, p. 377].

As all the sources have indicated in the alliance, Mehmet Giray set out to a great punishment of the rivals after enthroning in 1623. The main target in this punishment was the Nogays under the command of Kantemir. It was certainly contrary to the traditional status quo that the appointing of Kantemir by the Ottomans in the governorship status was targeted. Mehmet Giray from the very beginning moved contrary to the vassalage status of the Crimean Khanate, and orientated on gaining the complete independence. The great war between Mehmet Giray and Kantemir turned to a civil war. The Ottomans, having decided to protect Kantemir, appointed once again Chanibek Giray and dismissed the former Khan (1623) under the supervision of Rejep Pasha [36, pp. 60–61]. At that stage, Mehmet Giray was continuing to use full support from the tribal forces. Rydvan Pashazade thinks that, Rydvan Pasha, who was charged to enthrone Chanibek Giray, could not appreciate this fact, and trusted the authority only [36, p. 61]. Katip Chelebi confirms the claims, too [17, p. 56].

At this stage, the Crimean rebellious movement was not only against the Ottomans. There was a considerable amount of the Zaporozhian Cossacks in the company of the Crimean Rebellious forces. The war between the Ottomans under the command of Rejep Pasha and the Crimean-Cossacks alliance lasted for months. Caffa was destroyed to a great extent in the battles, where both sides incurred great losses. The Ottoman siege failed, and the khanship of Mehmet Giray was confirmed [39, p. 156].

In defeating the Ottoman forces the role of the Cossacks was greater, than the one of the Crimeans [22, p. 72]. The fire arms constituting the most important weakness of the Crimeans had been provided and used by the Cossacks. In these events, Iran, too, was apparently playing a role indirectly. It seems that there was an alliance between the Crimean-Cossacks allied forces and Iran against the Ottomans [24, p. 69]. A detailed study is needed to understand how large was the scale of the alliance with Iran. After the Ottoman fleet had

withdrew, the Cossack attacks reached Yeniköy, a town near Istanbul. It was felt that some precautions had been made by drawing chains to both ends of the Bosphorus or by setting the ships side by side. The Cossacks raids reached quickly Sinop and Trabizond. The role of Ataman Safran who had been a captive for a long time in Istanbul was great [28, p. 383].

Maybe, the greatest sea battle the Black Sea has ever seen in its history occurred in 1625 between the Cossacks fleet consisting of 300 chaikas and the Ottoman Empire. The Cossacks almost won the first phase of the battle, as there was no wind. The Cossacks chaikas did not need wind for moving, but the Turkish sailing ships could not move without wind. The battle carried out obviously by the Cossacks turned in favour of the Turks upon starting of the wind. This battle was lost by the Cossacks, the defeat was very serious, and it considerably affected both the situation of the Crimeans beside the Ottomans, and happened to be the fate for the Cossacks actions on the Black Sea [23, pp. 356–360].

After that defeat Poland and Cossacks lost the ascendancy, they had gained during their cooperation with the Crimean rebellious Princes against the Ottomans. On the other hand, after that defeat the Crimean-Cossacks alliance's dominance in the Crimea also entered a risky phase. Poland worried about the possibility for the Ottomans to launch counter attack. The Ottoman State took some measures to cut the Crimea's connection with the Cossacks in the north before besieging the Crimea. For this purpose, a castle was built on the Dogan Passage on the Dniepro. The building of the castle was erected over Yilky Water, a branch of the Dniepro, to the north from the Cossacks base Hortytza, and that shows how important the Cossack threat was [5, pp. 4/2, 5/4, 6/5, 19/25; 23, p. 398; 28, p. 387].

After the preparations were completed, the decision to dismiss Mehmet Giray was announced. This was at the same time the declaration of a war, though it was clear that Mehmet Giray would not approve that. The Ottoman army administration besieging the Crimean capital Bakhchisarai in May 1628, ascribed the Nogay leader Kantemir special functions in the battle. The Crimean-Cossacks forces were defeated in the first battle and fled towards Poland. The sources mention that Poland was an intervening party in the Crimean-Cossacks alliance. Doroshenko assigned by Poland for commanding the Cossacks rallied the allies again and attacked the Ottoman army in great masses. At first, the Crimean troops under the command of Mehmet Giray caught the ascendancy being supported by the Cossacks cannon shooting. Defensive forces under the command of Chanibek Giray and Kantemir tried to go into a close fighting by attacking in masses against the ascendancy of the Cossacks cannonade. This tactics was very reasonable, because in close fighting the advantages of the ascendancy of the Cossacks fire arms would be eliminated. For this purpose, Chanibek Giray and Kantemir's forces attacked the allies. The Crimean-Cossacks forces suffered defeat and fled. Mehmet Giray was injured and soon died. Cossacks Ataman Doroshenko was killed, too. Shakhin Giray fled together with the allies [23, pp. 427–428].

After the Ottoman forces recaptured the Crimea, Shakhin Giray joined the Cossacks in the steppes, and the troops reinforced by Poland maintained their pressure upon the Crimean Peninsula. The Cossacks raids, too, continued in an increasing extension. There was no precise information about, whether Chanibek Giray, who was holding the Crimean throne, received full support from the tribal unity. But it was certain that the relations between the Ottomans

and the tribal forces did not gain its earlier reliable level. During and after the Khotyn expedition, the Nogays under the authority of the famous leader Kantemir were ascended by the Ottoman Central authority, and the Shirins at the top of the tribal hierarchy did not accept that new status quo. Kantemir, becoming the only base of the Ottomans in the Northern Area of the Black Sea and the Crimean Peninsula, now turned into an obstacle between the Crimeans and the Ottomans. A simple pretext was enough to reveal their hate and sedition. The Ottoman State completed its preparations for the Iranian front and called Chanibek Giray, too, to attend to the war. At that period the Polish-Cossacks pressure over the Black Sea was very strong. Another situation was, that the Nogays respected the status more, than the other tribal forces. Chanibek Giray did not leave the Crimea for the Ottoman expedition in this juncture, but left his Office. The new crisis between the Ottomans and Crimeans occurred in the following way. The tribal forces reacting on the Khan's resignation blamed Kantemir Mirza for that. While the Khans were losing their prestiges by being dismissed from the throne on insignificant pretexes, Kantemir maintained his function for a long time, and his charisma and honour aroused the other tribal forces jealousy.

The crowded Crimean army under the command of Chanibek's kalgai Husam Giray headed for the elimination of the Mansuroglu Ulus constituting the Kantemir Nogays. Kantemir's returning to Istanbul for the presentation of the problem before the Porte caused acceleration of the elimination. Although Inayet Giray, who was appointed as the Khan by the Porte, did not approve the elimination, his resistance to the tribal forces was in no way possible. He would have to resign by losing the trust of the tribal forces. The Crimean-Nogay antagonism turned into a blooded warfare. At a juncture in which the upper level kalgais and mirzas were killed, the Crimean Khan was dismissed. While he was looking for a chance to be forgiven in Istanbul, he was executed. The last event caused an internecine conflict rising to its peak point. The Crimeans were in no way possible to be checked against the Nogays. The Ottoman central authority had to sacrifice Kantemir. The famous Nogay leader was executed [23, pp. 301-306; 28, pp. 389-405].

There is some information that the Cossacks-Crimean alliance had been maintained by 1635. It can be thought that the elimination of Nogay tribes from the Azov hinterland empowered the Cossacks. It was not incidentally that Azov was invaded at that time. This was much connected with the Nogay-Crimean conflict. The great tension the Ottomans had both from the Crimeans, and from the Nogays, made the Ottoman-Cossacks relations gain a new level. Regardless of the consequences of the Ottoman-Cossacks warfare, the Cossacks-Crimean alliance sustained the weight of both of the regional forces by weakening the Ottoman domination all over the region. While the Cossacks were growing stronger against the Ottoman Empire, they become strong against Poland, too. Poland was pleased at the Ottomans' weakening owing to the Cossacks-Crimean alliance. But, from the point of the Cossacks, the alliance with Crimeans removed the danger in the south and made them much stronger position in relation to Poland.

The Cossacks appointed Taras Triasylo as their Ataman just in the Crimea after Doroshenko's death in the last battle in 1628. Meanwhile, another ataman – Hryhory Chorny emerged under the authority of Poland. After Taras removed Hryhory by integrating the Cossacks bound to him, he launched a revolt against Poland. It is claimed that that last revolt was different from the former ones considerably, because of the peasants constituting the majority of the attendants, rather than the Cossacks being

native insurgents [22, p. 68]. It is seen that the Cossacks became a social power, and they reached the level of representing the southern Ukrainian population at that stage. Hrushevsky is in the opinion of the said public movement, that began under the leadership of Taras, was a new and important stage in the Ukrainian history [13, p. 262].

Poland constantly needed the Cossacks badly, especially for the two following reasons: it was not possible for them to struggle against the Turks and Moskovites without a support from the Cossacks [9, p. 212]. Poland was violently suppressing the Cossacks rebellions, killing its leaders, due to the Ottoman pressure. Another reason for Poland having implemented a high level of violence against the rebels was, that the rebels threatened Poland itself. Sulima was one of the atamans who was killed in this way [40, p. 167]. This kind of contradictions were among the elements making necessary the Cossacks-Crimean alliance. There is an information in sources, that this kind of alliance continued at the time of Pavliuk's atamanship proclaimed after Sulima's [9, p. 224].

The revolts carried out under the leadership of atamans like Pavliuk (1637) and Ostriany (1638) were severely suppressed. The suppression of these revolts made Poland looking stronger, but it weakened that country socially. The events, carried out under the national identity of Ukraine, were impossible to be controlled with the help of the traditional policies of Poland. Consequently, Ukrainian independence movement emerged under the leadership of Bohdan Khemilnitsky.

Bohdan Khemilnitsky, too, started his negotiations with the Ottomans, but turned towards Moscow finally. In fact, the movement initiated by Khemilnitsky in 1648 and transformed by the Treaty of Pereyaslav (1654) to the vassality of Moscow was the same, as the one which was started in the time of Vishnevetsky. The political structure of Ukrainian population had been an undisputable necessity, since the end of the Kievan Period. The Ukrainian population did not have the geographical opportunities, which were available when the great empires came into existence. But the leaders, having estimated the conjuncture in the course of history, saw their permanent task in founding autonomous political bodies similar to Wallachia or Moldavia.

This aspect, from the point of view of the Crimean Khanate, had the same characteristics, the Cossacks problem had. The Crimean Khanate was in a perpetual struggle to change its status relatively the Ottomans in a more autonomous direction, than the one that Mehmet II designed according to the vassalage concept. The effort to represent the political heritage of the Golden Horde was always suppressed by decisive measures undertaken by the Ottoman central authorities. The period of the Cossacks-Crimean cooperation, which is the subject of our presentation, constitutes the time when the said social dynamics more clearly exposed itself.

Список використаних джерел:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Düvel-i Ecnebiye, 55 / 1.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, XLVII, 214 / 503.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, XLVII, 219 / 516.
4. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, XLIV, 171 / 352.
5. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, LXXXIII Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1628), Özet – Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım. – Ankara, 2001.
6. Allen W. E. D. The Ukraine: A History / W. E. D. Allen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1940.
7. Berindei M. La Porte Ottomane Face aux Cosaques Zaporogues 1600-1637 / M. Berindei // Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol. I. – Num. 3. – P. 273-307.
8. Çerçi Faris. Künhü'l Ahbar'ın II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri. III. / Faris Çerçi. – Kayseri : Erciyes Üniv, 2000.
9. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – Киев : Госполитиздат, 1957.

10. Halim Giray. Gülbün-i Hanan / Ed. Osman Cudi. – İstanbul : Necm-i İstikbal Matbaası, 1909.
11. Hezarfen Hüseyin Efendi. Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âli-Osmân / Ed. Sevim İlgürel. – Ankara : TTK, 1998.
12. Howorth H. H. History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. / H. H. Howorth. – New York ; London, Longman, Green and Co, 1880. – Vol. II.
13. Hrushevsky M. A History of Ukraine / Transl. into English, O.J. Frederiksen. – New Haven : Yale University Press, 1941.
14. İnalçık Halil. Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569) / Halil İnalçık. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
15. İnalçık Halil. Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı / Halil İnalçık // Emel special issue. – 1983. – 135. – P. 51-73.
16. İnalçık Halil. Power relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in the Titulature / Halil İnalçık // The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society / Halil İnalçık. – Bloomington : Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture, 1995.
17. Kâtip Çelebi. Fezleke. Vols. I-II / Çelebi Kâtip. – İstanbul : Ceride-i Havadis Matbaası tab'i, [N.d.].
18. Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century) / D. Kolodziejczyk. – Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2000.
19. Lassota, Erich von Steblau. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau 1594 / Transl. into English: Orest Subtelny / Ed. Lubomyr R. Wynar. – Littleton: Ukainian Academic Press, 1975.
20. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine / Paul Robert Magocsi. – Toronto: University of Toronto Press, 1996.
21. Manz B. F. The Clans of the Crimean Khanate / B. F. Manz // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – Vol. 2. – No. 3. – P. 282-309.
22. March G. P. Cossacks of Brotherhood – the Zaporog Kosh of the Brotherhood / G. P. Lang. – New York : P. Lang, 1990.
23. Mustafa Na'imâ Efendi. Na'imâ Tarihi. Vol. II. / Mustafa Na'imâ Efendi – İstanbul : Matbaa-i Âmirî tab'i, [N.d.].
24. Ostapchuk V. The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Moscow 1622-1628 / V. Ostapchuk. – Michigan : Harvard University Press, 1989.
25. Öztürk Yücel. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600) / Yücel Öztürk. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 2000.
26. Öztürk Yücel. "Kırım Hanlığı" / Yücel Öztürk // Türkler, Vol. 8 / Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. – Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 480-513.
27. Öztürk Yücel. Dimitriy İvanoviç Vishnevetsky ve Faaliyetleri / Yücel Öztürk // Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2003. – Sayı: 9. – P. 95-140.
28. Öztürk Yücel. Özü'den Tuna'ya Kazaklar / Yücel Öztürk. – İstanbul : Yeditepe Yayınevi, 2004.
29. Öztürk Yücel. Erdel-Eflâk-Boğdan Olayları ve Dimitriy Vishnevetsky / Yücel Öztürk // Türklük Araştırmaları Dergisi. – 2005. – 17. – P. 55-95.
30. Öztürk Yücel. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar) / Yücel Öztürk // Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi). Vol. II / Ed. Mustafa Bıyıklı. – İstanbul : Bilirnevi Basın Yayın, 2008. – P. 217-280.
31. Peçevi İbrahim Efendi. Peçevî Tarihi, Vol. II / Ed. Bekir Sıtkı Baykal. – Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1999.
32. Pritsak O. Kievan Rus' and the Sixteenth-Seventeenth Century Ukraine / O. Pritsak // Rethinking Ukrainian History / Ed. Ivan L. Rudnytsky. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. – P. 1-28.
33. Selanikî Mustafa. Tarih-i Selanikî. Vol. I / Ed. Mehmet İbşirli. – İstanbul : Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989.
34. Quelquejay Chantal Lemerrier. Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le Prince Dimitrij Vilneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives Ottomanes / Chantal Lemerrier Quelquejay // Cahiers du monde russe et soviétique. – Vol. 10. – Num. 2. – 1969. – P. 258-279.
35. Refik Ahmet. Açık Deniz Meselesi ve Azak Muharasarı / Ahmet Refik // TOEM. – 1926. – 16. – P. 261-275.
36. Ridvan Pashazâde. La Chronique Des Steppes Kiptchak, Tevârih-i Deşt-i Kıpçak du XVII. Siècle (Ms. İstanbul, Topkapı Sarayı, B. 289). Edition Critique avec la traduction française / Ed. Ananiasz Zajaczkowski. – Warsawa : Państwowe Wydawn. Naukowe, 1966.
37. Schamiloğlu Uli. Tribal Politics and Organization in the Golden Horde: PhD Thesis / Uli Schamiloğlu, Columbia University. – New York, 1986.
38. Seyyid Mehmed Rıza. Es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbâr-i mülûkî't – Tâtâr, Süleymâniye – Ragıp Pasha, Number 1016 / Seyyid Mehmed Rıza. – [b.m.v.]: [b.v.], [b.p.v.].
39. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. Vol. III / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1983.
40. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Львів : Світ, 1991. – Т. 2.
6. Allen W. E. D. (1940) *The Ukraine: A History* / W. E. D. Allen. – Cambridge : Cambridge University Press.
7. Berindei M. (1977) *La Porte Ottomane Face aux Cosaques Zaporogues 1600-1637*. / M. Berindei Harvard Ukrainian Studies. – Vol. I. – Num. 3. – P. 273-307.
8. Çerçi Faris (2000). *Kühhü'l Ahbar'in II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devirleri. III* / Faris Çerçi. – Kayseri : Erciyes Üniv.
9. Golobuckij V. A. (1957) *Zaporozhskoe kazachestvo* / V. A. Golobuckij [Zaporozhian Cossacks]. – K. : Gozpolitizdat. [In Russian].
10. Cudi Osman, ed. (1909). *Halim Giray. Gülbün-i Hanan* / Cudi Osman, ed. – İstanbul : Necm-i İstikbal Matbaası.
11. İlgürel Sevim, ed. (1998) *Hezarfen Hüseyin Efendi. Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âli-Osmân* / İlgürel Sevim, ed. – Ankara : TTK, 1998.
12. Howorth H.H. (1880) *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*. / H. H. Howorth. – New York : London, Longman, Green and Co. – Vol. II.
13. Hrushevsky M. (1941) *A History of Ukraine* / M. Hrushevsky. – New Haven : Yale University Press.
14. İnalçık Halil. (1948) *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)* / İnalçık Halil. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi.
15. İnalçık Halil. (1983) Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı. / İnalçık Halil. *Emel special issue*. 135. – P. 51-73.
16. İnalçık Halil. (1995) *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society* / İnalçık Halil. – Bloomington: Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture.
17. Kâtip Çelebi. (N.d.) *Fezleke. Vols. I-II*. / Kâtip Çelebi. – İstanbul : Ceride-i Havadis Matbaası tab'i.
18. Kolodziejczyk D. (2000) *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century)* / D. Kolodziejczyk. – Leiden ; Boston ; Köln : Brill.
19. Wynar L. R., ed. (1975) *Lassota, Erich von Steblau. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau 1594* / L. R. Wynar, ed. – Littleton : Ukainian Academic Press.
20. Magocsi Paul Robert. (1996) *A History of Ukraine* / Paul Robert Magocsi. – Toronto : University of Toronto Press.
21. Manz B. F. (1978) The Clans of the Crimean Khanate / B. F. Manz. *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. 2. – No. 3. – P. 282-309.
22. March G.P. (1990) *Cossacks of Brotherhood – the Zaporog Kosh of the Brotherhood* / G. P. March. – New York : P. Lang.
23. Mustafa NA'İMÂ Efendi. (N.d.) *Na'imâ Tarihi*. Vol. II. İstanbul: Matbaa-i Âmirî tab'i.
24. Ostapchuk V. (1989) *The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Moscow 1622-1628* / V. Ostapchuk. – Michigan : Harvard University Press.
25. Öztürk Yücel. (2000) *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)* / Yücel Öztürk. – Ankara : Kültür Bakanlığı.
26. Öztürk Yücel. (2002) "Kırım Hanlığı". In: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, eds / Yücel Öztürk. *Türkler*, Vol. 8. – Ankara : Yeni Türkiye Yayınları. – P. 480-513.
27. Öztürk Yücel. (2003) Dimitriy İvanoviç Vishnevetsky ve Faaliyetleri / Yücel Öztürk. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9. – P. 95-140.
28. Öztürk Yücel. (2004) *Özü'den Tuna'ya Kazaklar* / Yücel Öztürk. – İstanbul : Yeditepe Yayınevi.
29. Öztürk Yücel. (2005) Erdel-Eflâk-Boğdan Olayları ve Dimitriy Vishnevetsky / Yücel Öztürk. *Türklük Araştırmaları Dergisi*. 17. – P. 55-95.
30. Öztürk Yücel. (2008) Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar) / Yücel Öztürk. In: Mustafa Bıyıklı, ed. *Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi)*. Vol. II. İstanbul: Bilirnevi Basın Yayın. – P. 217-280.
31. Baykal Bekir Sıtkı, ed. (1999) *Peçevi İbrahim Efendi. Peçevî Tarihi, Vol. II* / Baykal Bekir Sıtkı, ed. – Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
32. Pritsak O. (1981) Kievan Rus' and the Sixteenth-Seventeenth Century Ukraine / O. Pritsak. In: Ivan L. Rudnytsky, ed. *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. – P. 1-28.
33. İbşirli Mehmet, ed. (1989) *Selanikî Mustafa. Tarih-i Selanikî. Vol. I* / İbşirli Mehmet, ed. – İstanbul : Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
34. Quelquejay Chantal Lemerrier. (1969) Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le Prince Dimitrij Vilneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives Ottomanes / Quelquejay Chantal Lemerrier. *Cahiers du monde russe et soviétique*. Vol. 10. – Num. 2. – P. 258-279.
35. Refik Ahmet. (1926) Açık Deniz Meselesi ve Azak Muharasarı / Refik Ahmet. *TOEM*. 16. – P. 261-275.
36. Zajaczkowski Ananiasz, ed. (1966) *Ridvan Pashazâde. La Chronique Des Steppes Kiptchak, Tevârih-i Deşt-i Kıpçak du XVII. Siècle* / Ananiasz Zajaczkowski, ed. – Warsawa : Państwowe Wydawn. Naukowe.
37. Schamiloğlu Uli. (1986) *Tribal Politics and Organization in the Golden Horde* / Uli. Schamiloğlu. Unpublished Thesis (PhD). – Columbia University, New York.
38. Seyyid Mehmed Rıza. (N.d.) *Es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbâr-i mülûkî't – Tâtâr, Süleymâniye – Ragıp Pasha, Number 1016* / Seyyid Mehmed Rıza. [S.l.]: [S.n.].
39. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. (1983) *Osmanlı Tarihi*. Vol. III / Uzunçarşılı İsmail Hakkı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu.
40. Яворницький Д. (1991) *Історія запорізьких козаків* / D. Yavornytskyi [The History of Zaporozhian Cossacks]. – Lviv: Svit. – Vol. 2. [In Ukrainian].

Ю. Озтюрк, д-р іст. наук, проф.
Університет Сакар'я, Адпазари, Туреччина

ВІДНОСИНИ МІЖ ТУРЕЦЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ, КОЗАЦТВОМ І КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ

Спільна діяльність Кримського ханства із Запорозьким козацтвом у першій половині XVII ст. досягла свого найвищого рівня в період між 1620 і 1630 рр. Для такого роду зближення Кримського ханства і Запорозького козацтва були свої важливі причини. Зокрема, обидві сторони, як прикордонні сили, перебували під контролем сильних держав. Кримське ханство було інструментом зовнішньої політики Османської імперії, спрямованою на північ, основною складовою якої була протидія Польщі та Москві з посередництвом Кримського ханства від часів правління Мехмета Завойовника. Аналогічні стосунки були й між Польським королівством і Запорозьким козацтвом. З іншого боку, можна провести паралелі між статусами козацтва і кримських татар із домінуючими над ними силами. Мета статті – висвітлити зазначену вище спільну діяльність з оглядом на її передісторію. Проаналізовано характер відносин, які існували між Османською імперією та Кримським ханством, і, відповідно, відносини між Польщею та Запорозьким козацтвом, а також історичні засади для співпраці Кримського ханства з козаками. Велика увага звертається на період підготовки революції під проводом Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Кримське ханство, Запорозькі козаки, Османська імперія, Польське королівство, Москва, Хмельницький, шляхта.

УДК 930.24:[271.4] (477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.06>

Т. Пшеничний, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Українська церковна історія – це масштабне поле для наукового пізнання. ХХ ст. стало своєрідним тестом на виживання та самовизначення для українських церков. Через тотальний утиск у Радянському Союзі українського національного руху, механізм репресій було запущено і проти інституту церкви як невід'ємної складової суспільного життя українського народу. Характерною рисою антицерковної кампанії в УРСР стало насадження " нової " моделі суспільних відносин, побудованих на засадах атеїзму і безбожництва. Єдиною легальною національною церквою до березня 1946 р., яка всіляко чинила цьому опір, була Українська греко-католицька церква. Протягом усієї другої половини ХХ ст. її духовенство й чернецтво, перебуваючи в нелегальному становищі, залишалося центром, навколо якого консолидувався український рух опору.

Представлено сучасний погляд вітчизняних і зарубіжних учених на історію Української греко-католицької церкви у другій половині ХХ ст. На основі широкої історіографічної бази здійснено спробу показати місце УГКЦ в українському національному русі, її вплив на демократизацію суспільних процесів у другій половині 1980-х рр. тощо. Завдяки працям зарубіжних істориків вдалося показати актуальність церковної проблематики при вивченні суспільно-політичних процесів у СРСР. Її ігнорування, як відзначають окремі вчені, не дозволяє збагнути самого феномену національного руху, у тому числі в західних областях Української РСР.

Ключові слова: УГКЦ, ідеологія, атеїзм, УРСР, СРСР, історіографія.

Переусвідомлення минулого потребує, з одного боку, відваги і копіткої праці, а з іншого – майстерності не стати його заручником. Часто-густо, коли історик поринає у світ пройдешніх подій, він потрапляє в інформаційне поле, яке відмінне від сучасного. Воно підсвідомо накладає на дослідника весь багаж інформації, яка формує в нього загальну картину подій, процесів і явищ. І професіоналізм вченого полягає в тому, щоб не стати жертвою минулого, не піддатися під його емоції. Сучасний історико-гуманітарний простір потребує особливого очищення від відчуття жертви. Іншими словами, на історика лягає велика відповідальність із написання героїчної історії України, інтерпретації минулого крізь призму подвигів його сучасників.

Однією з краєвих сторінок української історії ХХ ст. є її церковне життя, репрезентантом якого зокрема була Українська греко-католицька церква. Через політичні трансформації епохи, які супроводжувалися жорстокими методами політичного тиску на різні верстви населення, УГКЦ стала єдиною суспільною інституцією, що до останнього відстоювала право людини на свободу, волевиявлення і, зрештою, на життя.

Відродження систематичних і ґрунтовних досліджень з історії Української греко-католицької церкви розпочалися на початку 1990-х рр. Історики В. Коцур та А. Коцур пов'язували це з "новим підходом до аналізу документів керівних органів КПРС" [15, с. 463], запитом суспільства на розкриття злочинних дій радянської влади проти народу, а також формуванням національного вектору в українській історичній науці. Оцінка суспільством УГКЦ, викликана героїзмом її духовенства і чернецтва в радян-

ську добу, поступово почала набувати наукового розголосу. Церква перестала бути "шкідливим елементом" в житті населення, "розсадником буржуазного націоналізму" тощо. А це, у свою чергу, дало поштовх зміні "парадигми релігійного дискурсу" [32, с. 79], яка, на думку Т. Шевченко, розпочалася зі здобуттям Україною незалежності і триває донині.

Так, на початку 1990-х рр. лише на сторінках "Українського історичного журналу" з'явився ряд ґрунтовних наукових розвідок, присвячених церковно-релігійній тематиці в радянську добу. Їхні автори, серед яких Ю. Курносів, О. Субтельний, В. Ковалюк, Л. Шевченко, О. Уткін, О. Лисенко, В. Сергійчук та інші, на підставі розсекречених документів уперше почали вводити до наукового обігу маловідомі факти з історії церковного життя в СРСР. Спільною рисою всіх публікацій було, водночас, акцентування уваги на незадовільній історіографічній базі проблеми й актуалізація її перед науковцями. Зокрема, ішлося про вивчення церковних процесів у контексті розробки краєзнавчих досліджень і праць із регіональної історії. Так, у 1990 р. на цьому наголошував Ю. Курносів у своїй публікації, присвяченій радянській західноукраїнських земель. У 1992 р. про це писала Л. Шевченко у статті про культурно-ідеологічні процеси в УРСР. Ці вчені запропонували своєрідний перелік актуальних питань, які потребували першочергових відповідей. Серед них – масштаби гуманітарної кризи, викликані реформуванням культурного простору західних областей Української РСР; вивчення наслідків репресій проти духовенства регіону; наслідки антицерковної кампанії на рівні окремих населених пунктів тощо [16, с. 80–87; 33, с. 39–48].

У 1996 р. на необхідність оприлюднення архівних документів про антицеркву політику радянського уряду в західноукраїнському регіоні вказував В. Сергійчук. Першочергово, він писав про потребу оприлюднення наслідків репресивних заходів, здійснених стосовно УГКЦ: "Нещодавно відкриті спецховища дають можливість прослідкувати хроніку трагедії греко-католиків..., коли більшовицька Москва організувала руками самих українців ліквідацію власної церкви на Львівському псевдособорі в 1946 р." [29, с. 101]. У своїх подальших дослідженнях на тему історії греко-католицької церкви в радянську добу, учений також постійно наголошував на маловідомих сторінках із греко-католицького "підпілля", яке функціонувало в умовах її "катакомбного" існування. Зокрема, В. Сергійчук наполягав на необхідності детального вивчення репресій проти греко-католицьких єпископів, священників і монахів. Для нього це ще й нині залишається "білою плямою" в українській історіографії, яку історик намагається заповнити виданням різного роду збірників документів [17; 19; 25; 30]. Через опубліковані документи, їхній аналіз, В. Сергійчук зайнявся висвітленням ідеологічного, правового та політичного стану державної церковно-релігійної кампанії, спрямованої проти Української греко-католицької церкви в СРСР і її очільників.

Відродження наукових досліджень з історії УГКЦ на початковому етапі незалежності України пов'язане також із прізвищами І. Паславського, П. Панченка, К. Панаса, Ю. Калініна, В. Лубського, Л. Василенка, В.І. Каржа [22, с. 15–20; 23; 21; 14]. Власне їм належать також і перші фундаментальні монографічні роботи, у яких висвітлювалися проблеми, пов'язані з ліквідацією греко-католицької церкви в УРСР, підпіллям існуванням її структур і кліру, масштабами репресій проти нього тощо. Написанням таких робіт займалися як світські вчені, так й історики з клерикального середовища. У 1992 р. греко-католицький священник, викладач Львівської духовної семінарії К. Панас опублікував монографію під назвою "Історія Української Церкви". Це була, по суті, перша фундаментальна робота з історії церкви в Україні, видана після розпаду СРСР. Написана вона була на основі глибокого аналізу історіографічної бази дорадянського та радянського періоду, а також на основі робіт, які виходили в еміграції. Автор зумів висвітлити у своїх працях ключові факти, події і явища з життя греко-католицького духовенства, чернецтва, вірян, а особливо – єпископату, протягом 1939–1991 рр. Для автора монографії, без об'єктивного вивчення історії греко-католицької церкви в умовах радянської антирелігійної кампанії "...неможливо об'єктивно розглядати історію України..." [21, с. 10].

У руслі актуалізації наукових досліджень з історії українського греко-католицизму в радянську добу варто розглядати вихід у світ монографії провідного наукового співробітника Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) І. Паславського. Щоправда, його праця "Між Сходом і Заходом. Нарис з культурно-політичної історії української церкви", яка вийшла друком у 1994 р., варто вважати лише початком фундаментальних досліджень греко-католицької церкви. Ініціатор її видання "Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького", по-суті, через її видання започаткував цілий цикл публікацій, присвячених історії однієї з численних конфесій на українській церковно-релігійній карті.

Уже в середині 1990-х рр., намагаючись проаналізувати потужний пласт літератури і джерел для написання своєї монографії, І. Паславський змушений був констатувати: "Греко-католицька традиція ще не знайшла гідного поцінування в українській історичній науці" [23,

с. 10]. Причиною такої констатації автор вважав несприятливу в державі ситуацію для розвитку історіографії УГКЦ. Натомість, намагаючись пояснити суть масштабу репресій у СРСР стосовно греко-католицької церкви протягом 1939–1989 рр., учений, на підставі опрацювання доступних джерел, зробив такі висновки: "Про те, що православ'я і комунізм однаково служили ідеологічним прикриттям російському месіанізму особливо свідчить церковна політика [...] зокрема в Галичині. ... Протягом неповного року, з квітня 1945 по березень 1946 р. була фактично ліквідована ціла помісна церква цілого народу (5 млн вірних)..." [23, с. 17–18].

При вивченні місця й ролі Української греко-католицької церкви в умовах масштабного радянського терору та антицерковної кампанії не можна обминути роботу українського історика, професора, дослідника суспільно-політичних процесів у вітчизняній новітній історії, провідного наукового співробітника Центру інформаційно-бібліотечних технологій Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України П. Панченка. У 1993 р. за його авторством вийшла монографія "Релігійні конфесії в Україні (40-ві – початок 90-х рр.)". Її виданням учений намагався показати, що українська церква історія загалом, а разом із нею та вивчення окремих конфесій, у тому числі й УГКЦ, потребує відродження. Заявляючи, що вже з кінця 1940-х рр. радянський уряд здійснив тотальний наступ на "свята-святих" українського народу – Церкву, він, тим самим, актуалізує необхідність детального вивчення наслідків цієї трагедії [22, с. 15–20].

Поряд із цими роботами слід відзначити й появу ряду наукових розвідок, присвячених ліквідації УГКЦ у березні 1946 р., греко-католицькому підпіллю, біографічним нарисам тощо. Їхніми авторами були вчені з різних наукових центрів України, зокрема – зі створеної у 1992 р. недержавної науково-дослідної структури під назвою Інститут історії церкви (ІІЦ), який нині є складовою Українського Католицького Університету (м. Львів). Із самого початку він був створений із метою реалізації проекту "Образ сили духу: жива історія підпілля Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр." Його натхненником та основоположником був випускник Гарвардського університету, а нині єпископ УГКЦ Борис Гудзяк. На вітчизняному історичному науковому просторі працівники Інституту заклали серйозний фундамент у відродження й модернізацію досліджень з історії Української греко-католицької церкви. Вивчення радянського періоду в історії УГКЦ, як зазначила сучасний історик Т. Пастушенко, "... зосереджується на систематичному зборі й критичному аналізі усних свідчень про релігійне життя греко-католиків в підпіллі. ... На сьогоднішній день Інститут історії церкви має найбільший досвід і найкращу матеріальну базу, апробовану методику збору, збереження й документального оформлення усних свідчень" [24, с. 232].

На матеріалах Інституту впродовж 1990-х, а особливо – протягом останніх років, написано десятки серйозних наукових розвідок з історії греко-католицького підпілля в радянську добу, біографічних нарисів, присвячених митрополиту А. Шептицькому, патріархові Й. Сліпому й іншим єпископам, священникам і монахам греко-католицької церкви, які були репресовані, вивезені, ув'язнені радянськими силовими структурами. Їхніми авторами були О. Турій, Б. Гудзяк, Я. Глистюк [7, с. 60–81; 6, с. 154–168; 31], С. Гуркіна [8, с. 99–110; 9, с. 265–282; 10, с. 56–59; 11, с. 313–334], Б. Прах [26, с. 204–214; 27; 28]. У 2012 р. на матеріалах інститутського архіву С. Гуркіна захистила кандидатську дисертацію, присвячену післявоєнному періоду в історії Львівської архієпархії [12]. Особливість і новизна роботи полягала в тому, що вперше у вітчизняній історіографії новітньої доби було

зроблено комплексний підхід до вивчення ліквідації УГКЦ і технології "анти уніатської" кампанії в Радянському Союзі. Через опрацювання кримінальних справ репресованого духовенства, чернецтва та єпископату, мемуарної літератури, матеріалів усної історії, дослідниці вдалося показати й "стратегію виживання греко-католицького духовенства та початки творення Церкви в катакомбах" [13, с. 12–15].

Окрім того, у своїх наукових розвідках С. Гуркіна на підставі усної історичних джерел зуміла заглибитися в проблему і технологію функціонування греко-католицького підпілля, відстоювання або ж не відстоювання її духовенством у 1945–1946 рр. права на існування УГКЦ [8, с. 99–110; 9, с. 265–282]. Доволі сміливим кроком дослідниці стала актуалізація існуючого в СРСР підпільного церковного правового поля для діяльності підпільних греко-католицьких єпископів [10, с. 56–59].

У 2016 р. на архівних документах Інституту історії церкви Українського католицького університету написали кандидатські дисертації К. Будз та О. Маслій [18]. Знаковими подіями в Інституті стали заходи, приурочені до 150-річчя від дня народження митрополита Андрія Шептицького та 125-річчя з дня народження патріарха Йосифа Сліпого. Окрім того, у світ вийшли й публікації співробітників Інституту, присвячені радянському періоду в історії УГКЦ. Зокрема, слід відзначити роботи Т. Бублика, у яких ішлося про участь греко-католиків у легалізації своєї церкви в 1980-х – початку 1990-х рр. та еволюційні відносини між УГКЦ і радянською владою протягом 1985–1989 рр. Окремі публікації мали біографічний характер і були присвячені єпископам А. Шептицькому, Й. Сліпому та В. Стернюку, К. Шептицькому [2, с. 206–213; 5, с. 152–157; 4, с. 151–155; 36, с. 53–59; 3, с. 152–157; 20, с. 117–126].

Широкий спектр сучасних історичних досліджень про УГКЦ у радянську добу пов'язаний також із інтересом до цієї проблематики зарубіжних учених із Канади, США, Англії, Німеччини, Польщі тощо [42; 38; 47, с. 405–430]. До них можна віднести й вихідців з України, які публікували свої роботи за кордоном. Серед них варто відзначити канадського історика українського походження Б. Бацюрківа. Його монографію "Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)" було присвячено комплексному підходу до висвітлення "законодавчого" підґрунтя ліквідації Української греко-католицької церкви в СРСР. Автором проведено чіткі паралелі між репресивною антиунійною політикою в "досталінську" і "сталінську" добу, зроблено наголос на "інструменталізації РПЦ радянськими органами держбезпеки" тощо [35].

Серед наукових розвідок західних учених є чимало тих, які опосередковано присвячені церковній історії, чи УГКЦ в Радянському Союзі. До них варто віднести роботи Дж. Армстронга "Український націоналізм. Факти і дослідження" [1], П.-Р. Магочі – американсько-канадського історика українського походження – із його фундаментальними працями з історії України та Підкарпатської Русі [40, с. 49–55; 41, с. 305–391]. Так, останній зумів дати синтезований аналіз церковній політиці в УРСР загалом і Закарпатті зокрема. До речі, греко-католицька проблематика у його роботах виходила за межі Львівської та Мукачівської єпархій. Учений зумів показати масштаби і глобальність радянської антирелігійної кампанії на території словацько-чесько-українського порубіжжя. Сталінську національну політику він назвав "параноїдалською", яка зводилася до запровадження "тоталітарної поліцейської держави" з широкими функціями силових структур [41, с. 315]. Проте в українській історіографії до праць П.-Р. Магочі ставляться критично, оскільки окремі

історики вважають їхній зміст емоційно-наповненим, а українську проблематику децю викривленою.

Багато досліджень зарубіжних учених присвячено також на перший погляд доволі вузькій, а водночас – чи не найактуальнішій проблематиці – виживанню населення в умовах систематичного ідеологічного тиску у СРСР на релігійну сферу. Це дає змогу простежити механізми функціонування підпілля українських греко-католиків, виокремити його із загальної конфесійної карти соціалістичних республік. Обґрунтовуючи необхідність таких досліджень, американський історик, фахівець із вивчення історії Росії й Радянського Союзу Г. Янг у вступі до однієї зі своїх монографій відзначала: "Хоча ми багато знаємо про те, як діяла більшовицька пропаганда, як здійснювалися переслідування духовенства та мирян, захоплення церковної власності, однак ми мало знаємо про долі людей, яких переслідували, і як вони відповіли своїм переслідувачам" [45, с. 307]. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії такий підхід до вивчення минулого актуалізував вивчення соціальної історії. Так, лише в англійській радянології ця тематика зайняла окрему нішу, яка представлена працями Ш. Фіцпатрік, Р. Суні, Дж. Кіпа, О. Юрчака, К. Ваннер тощо [37, с. 1–14; 43, с. 57–64; 39, с. 89–100; 46, с. 480–510; 34; 44, с. 1–26].

Таким чином, комплексний підхід до історії вивчення Української греко-католицької церкви в радянську добу дає можливість засвідчити, з одного боку, систематичність розвитку таких досліджень протягом другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. З іншого боку – вказує на антропологію наукових досліджень, яка залежала від різних суспільних і політичних процесів вказаної доби. Уже у 1940-х рр. розпочався активний процес формування основних напрямів дослідження, що було зумовлено геополітичними змінами на початку Другої світової війни та їхніми наслідками для інформаційного простору західноукраїнських земель. У той час відбувся процес виокремлення основних наукових центрів із вивчення історії УГКЦ. Його формували представники української наукової еміграції, як із середовища духовенства, так і світського (А. Пекар, Є.-Ю. Пеленський, І. Патрило, І. Назарко, М. Ваврик, В. Ленчик та ін.). У післявоєнну добу і другу половину ХХ ст. церковна проблематика набула зацікавлення в англійському середовищі й загалом у зарубіжній історіографії американських, німецьких, польських, англійських науковців.

Список використаних джерел:

1. Армстронг Дж. Український націоналізм. Факти и исследования / Дж. Армстронг. – М. : ЗАО Центрополиграф, 2008.
2. Бублик Т. Т. Відродження УГКЦ (1988–1991): проблематика міжконфесійних протистоянь / Т. Т. Бублик // Наукові праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2011. – Вип. 30. – С. 206–213.
3. Бублик Т. Т. Діяльність патріарха Йосифа Сліпого щодо легалізації УГКЦ у світлі радянських документів (1960–1980-ті роки) / Т. Т. Бублик // Наукові праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2013. – Вип. 37. – С. 152–157.
4. Бублик Т. Т. Еволюція стосунків греко-католиків з радянською владою (1985–1989) / Т.Т. Бублик // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 87. – С. 151–155.
5. Бублик Т. Т. Участь греко-католицького мирянства у русі за легалізацію УГКЦ: на прикладі діяльності Комітету захисту УКЦ (середина 1980-х – початок 1990-х рр.) / Т. Т. Бублик // Наукові праці іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 32. – С. 152–157.
6. Глистюк Я. Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України. 1939–1998 / Я. Глистюк, О. Турій // Католицька Церква в Україні: 2001-й рік. Статистика, аналізи коментарі. – К. : Кайрос, 2001. – С. 154–168.
7. Гудзяк Б. Ієрархія та духовенство Української Греко-Католицької Церкви в підпіллі. 1946–1989 / Б. Гудзяк, О. Турій, С. Гуркіна // Католицька Церква в Україні: 2001-й рік. Статистика, аналізи, коментарі. – К. : Кайрос, 2001. – С. 60–81.
8. Гуркіна С. "Образ сили духу": греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоналізації релігійних переконань та ідентичності / С. Гуркіна // Україна модерна. – 2007. – Ч. 11. – С. 99–110.

9. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада / С. Гуркіна // Схід / Захід: історико-культурологічний збірник. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 265–282.

10. Гуркіна С. До питання про церковний провід Греко-католицької Церкви у 1945–1989 роках / С. Гуркіна // "Катакомбна церква" (двадцятиліттю виходу Української Греко-католицької Церкви з підпілля присвячується): Статті і матеріали. – Л.: Логос, 2009. – С. 56–59.

11. Гуркіна С. Напередодні офіційної ліквідації: архипастирська діяльність митрополита Йосифа Сліпого в листопаді 1944 – квітні 1945 року / С. Гуркіна // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – 2015. – Число 7. – С. 313–334.

12. Гуркіна С. Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Гуркіна; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2012.

13. Гуркіна С. Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / С. В. Гуркіна; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2012.

14. Калінін Ю. А. Греко-католицька церква: історія і сучасність. Конспект лекцій / Ю. А. Калінін, В. І. Лубський, Л. М. Василенко та ін. – К.: КГУ, 1992.

15. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті Литаври, 1999.

16. Курносів Ю. О. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР / Ю. О. Курносів // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 80–87.

17. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки; заг. ред. В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1.

18. Маслій О. Д. Жіночі чернечі спільноти УГКЦ у Галичині (1946–1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – "Історія України" / О. Д. Маслій; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2016.

19. Митрополит Андрій Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Упоряд. С. Кокін та ін. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005.

20. Митрополит Андрій Шептицький та духовенство Львівської архієпархії в умовах радянської влади (1939–1941) // Збірник наукових статей за матеріалами V наукової конференції "Держава і Церква в новітній історії України", 19–20 листопада 2015 р. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2015. – С. 117–126.

21. Панас К. Історія Української Церкви / К. Панас. – Львів: Трансінтех, 1992.

22. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-ві – початок 90-х рр.) / П. П. Панченко. – К.: [б.в.], 1993.

23. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нарис з культурно-політичної історії української церкви / І. Паславський. – Львів: Стрім, 1994. – 144 с.

24. Пастушенко Т. В. До створення української асоціації усної історії / Т. В. Пастушенко // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 230–235.

25. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987: У 2-х т.; заг. ред. В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – Т. 1.

26. Прах Б. Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини (1939–1947) / Б. А. Прах // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичне релігієзнавство. – 2012. – Вип. 7. – С. 204–214.

27. Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Біографічні нариси (1939–1989). / Б. Прах. – Л.: Вид-во Українського католицького університету, 2015. – Т. 1.

28. Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Документи і матеріали (1939–1950) / Б. Прах. – Л.: Вид-во Українського католицького університету, 2015. – Т. 2.

29. Сергійчук В. І. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. / В. І. Сергійчук // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 101–114.

30. Сергійчук В. І. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001.

31. Церква мучеників / Упоряд. О. Турій. – Л.: Свічаро, 2002.

32. Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографії: контраверсії спадкоємності / Т. Шевченко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 24. – С. 73–96.

33. Шевченко Л. А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр. / Л. А. Шевченко // УІЖ. – 1992. – № 7–8. – С. 39–48.

34. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / А. Юрчак. – М.: Новое литературное обозрение, 2014.

35. Bociurkiw V. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950) / V. Bociurkiw. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996.

36. Bubyk T. Volodimir (Szterniuk) püspök (1907–1991) főpapi szolgálata / T. Bubyk // A reménység profétái. Középsék Kelet-Európai hitvallók, vértanúk a XX. Században / Käfer István, ed. – Piliscsaba-Esztergom, 2009. – S. 53–59.

37. Fitzpatrick S. Introduction // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York; London: Routledge, 2000. – P. 1–14.

38. Hałagida I. "Szpieg Watykanu" Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynuk (1896–1977) / I. Hałagida. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2014.

39. Keep J. Old controversies, new approaches // A. Litvin, J. Keep. Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – Londres; New York: Routledge, 2005. – P. 89–100.

40. Magocsi Paul R. The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia. A Historical Survey / Paul Robert Magocsi. – Wien: Novographic, 1983.

41. Magocsi Paul R. With their backs to the mountains: a history of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns / Paul Robert Magocsi. – Budapest; New York: CEU PRESS, 2015.

42. Prus E. Władysław Świątłowski: rzecz o arcybiskupie Andrzej Szeptyckim (1865–1944) / E. Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985.

43. Suny R. G. Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the "West" wrote its history of the USSR // The Cambridge history of Russia. Vol. III: The twentieth century / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 57–64.

44. Wanner C. Introduction / Catherine Wanner // State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine / Ed. by Catherine Wanner. – New York: Oxford UP, 2012. – P. 1–26.

45. Young G. Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village / Glennys Young. – Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1997.

46. Yurchak A. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More / Alexei Yurchak // Comparative Studies in Society and History. – 2003. – Vol. 45. – No. 3. – P. 480–510.

47. Zięba A. Szeptycki w Europie Hitlera / A. Zięba // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. – Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2013. – S. 405–430.

References:

1. Armstrong Dzh. (2008) *Ukrainskij nacionalizm. Fakty i issledovanija* / Dzh. Armstrong [Ukrainian Nationalism. Facts and Researches]. – M.: ZAO Centropoligraf. [In Russian].

2. Bubyk T. T. (2011) *Vidrodzhennia UHKTs (1988–1991): problematyka mizhkonfesyinykh protystoian* / T. T. Bubyk [The Ukrainian Greek Catholic Church Revival: The Problems of the Intercreedal Strife]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 30. – P. 206–213. [In Ukrainian].

3. Bubyk T. T. (2013) *Diialnist patriarkha Yosyfa Slipoho shchodo lehalizatsii UHKTs u svitli radianskykh dokumentiv (1960–1980-ti roky)* / T. T. Bubyk [The Activities of Patriarch Josyp Slipyi Concerning the Legalization of UGCC in the Light of Soviet Documents]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 37. – P. 152–157. [In Ukrainian].

4. Bubyk T. T. (2014) *Evolutsiia stosunkiv hreko-katolykiv z radianskoiu vladoiu (1985–1989)* / T. T. Bubyk [Evolution of Relations between Ukrainian Greek Catholics and Soviet Authorities (1985–1989)]. *Hileia: naukovyi visnyk*. 87. – P. 151–155. [In Ukrainian].

5. Bubyk T. T. (2012) *Uchast hreko-katolytskoho myrianstva u rusi za lehalizatsiiu UHKTs: na pryklad diialnosti Komitetu zakhystu UKTs (seredyna 1980-kh – pochatok 1990-kh rr.)* / T. T. Bubyk [The Involvement of Greek Catholic Laity in the Movement for the Legalization of UGCC: On the Example of the Committee of Defence of UCC Activity]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 32. – P. 152–157. [In Ukrainian].

6. Hlystyiuk Ya. (2001) *Hreko-katolytske chernetstvo v relihinomu zhytti Ukrainy. 1939–1998* / Ya. Hlystyiuk, O. Turii [Greek Catholic Monkhood in the Religious Life of Ukraine. 1939–1998]. In: O. Dobroier, ed. *Katolytska Tserkva v Ukraini: 2001-i rik. Statystyka, analizy, komentari*. – K.: Kairos. – P. 154–168. [In Ukrainian].

7. Hudziak B. (2001) *Ierarkhiia ta dukhovenstvo Ukrainy* / Hreko-Katolytskoi Tserkvy v pidpilli. 1946–1989 / B. Hudziak, O. Turii, S. Hurkina [Hierarchy and Priesthood of the Ukrainian Greek Catholic Church in the Underground. 1946–1989]. In: Dobroier, O., ed. *Katolytska Tserkva v Ukraini: 2001-i rik. Statystyka, analizy, komentari*. – K.: Kairos. – P. 60–81. [In Ukrainian].

8. Hurkina S. (2007) *"Obraz syly dukhu": hreko-katolytske dukhovenstvo Lvivskoi arkhieparhii pislia Druhoi svitovoi viiny i problema personifikatsii relihiinykh perekonan ta identychnosti* / S. Hurkina ["Image of Fortitude": The Greek Catholic Priesthood of Lviv Archbishopric after the World War II and the Creed and Religious Identity Personification Problem]. *Ukraina moderna*. Krytyka. 11. – P. 99–110. [In Ukrainian].

9. Hurkina S. (2008) *Dvi dolii: hreko-katolytske dukhovenstvo i radianska vlada* / S. Hurkina [Two Fortunes: Greek Catholic Priesthood and the Soviet Authorities]. *Skhid / Zakhid: istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*. Spetsialne vydannia: Uсна istoriia v suchasnykh sotsialno-humanitarnykh studiakh: teoriia i praktyka dosladden. 11/12. – P. 265–282.

10. Hurkina S. (2009) *Do pytannia pro tserkovnyi provid Hreko-katolytskoi Tserkvy u 1945–1989 rokakh* / S. Hurkina [On the Question of the Guidance of the Greek Catholic Church in 1945–1989]. In: Z. Bilyk, ed. *"Katakombna tserkva" (dvadtsiatylitniu vykhodu Ukrainskoi Hreko-katolytskoi Tserkvy z pidpillia prysviachuietsia): Stati i materialy*. – L.: Lohos. – P. 56–59. [In Ukrainian].

11. Hurkina S. (2015) *Naperedodni ofitsiinoi likvidatsii: arkhypastyrska diialnist mytropolity Yosyfa Slipoho v lystopadi 1944 – kvitni 1945 roku* / S. Hurkina [Before the Official Liquidation: Arhpastoral Activity of Metropolitan Josyp Slipyi during November 1944 – April 1945]. *Kovcheg. Naukovi zbiryk iz tserkovnoi istorii*. 7. – P. 313–334. [In Ukrainian].

12. Hurkina S. (2012) *Hreko-katolytske dukhovenstvo Lvivskoi arkhieparhii v umovakh peresliduvannia radianskoiu vladoiu (1944–1950 rr.)* / S. Hurkina [Greek Catholic Priesthood of Lviv Archbishopric in Conditions of Persecution by the Soviet Authorities (1944–1950)].

Unpublished Thesis (PhD), the Ivan Franko National University of Lviv, – L. [In Ukrainian]

13. Hurkina S. (2012) Hreko-katolytske dukhovenstvo Lvivskoi arkhieparchii v umovakh peresliduvannia radianskoiu vladoiu (1944–1950 rr.) / S. Hurkina [Greek Catholic Priesthood of Lviv Archbishopric in Conditions of Persecution by the Soviet Authorities (1944–1950)]. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), the Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian].

14. Kalinin Yu. A. (1992) *Hreko-katolytska tserkva: istoriia i suchasnist. Konspekt lektsii* / Yu. A. Kalinin, V. I. Lubskiy, L. M. Vasylenko [Greek Catholic Church: History and Modernity. Lecture Notes]. – K. : KHMU.

15. Kotsur V. P. (1999) *Istoriografii istorii Ukrainy: Kurs lektsii* / V. P. Kotsur, A. P. Kotsur [Historiography of the History of Ukraine. A Coursebook] Chernivtsi. Zoloti Lytavry.

16. Kurnosov Yu. O. (1990) *Vozziednannia zakhidnoukrainskykh zemel z URSR* / Yu. O. Kurnosov [Ukrainian Westland's Reunion with Ukrainian Socialist Soviet Republic]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – № 2. – P. 80–87. [In Ukrainian]

17. Serhiichuk V. (ed.) (2006) *Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky. Vol. 1* / V. Serhiichuk [Liquidation of the Greek Catholic Church (1939–1946). Documents of the Soviet State Security Authorities]. – K. : PP Serhiichuk M.I. [In Ukrainian]

18. Maslii O. D. (2016) *Zhinochi chernechi spilnoty UHKTs u Halychyni (1946–1989 rr.)* / O. D. Maslii [Nuns' Communities of Greek Catholic Church in Galicia (1946–1989)]. Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. [In Ukrainian]

19. Kokin S. (ed.) (2005) *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1939–1944 rr.)* / S. Kokin [Metropolitan Andrei Sheptytskyi in the Documents of the Soviet State Security Authorities (1939–1944)]. – K. : Ukrainska Vydavnycha Spilka. [In Ukrainian]

20. Anon (2015) *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi ta dukhovenstvo Lvivskoi arkhieparchii v umovakh radianskoi vlady (1939–1941)* / Anon [Metropolitan Andrei Sheptytskyi and the Priesthood of the Lviv Archbishopric in the Conditions of the Soviet Government]. In: Proceedings of the 5th "State and Church in the Modern History of Ukraine" science conference, Poltava, November 2015. – Poltava: ASML. – P. 117–126. [In Ukrainian]

21. Panas K. (1992) *Istoriia Ukrainskoi Tserkvy* / K. Panas [The History of the Ukrainian Church]. – L. : Transintekh. [In Ukrainian]

22. Panchenko P. P. (1993) *Relihiini konfesii v Ukraini (40-i – pochatok 90-kh rr.)* / P. P. Panchenko [Religious Confession in Ukraine (40th – start of 90th of 20th Century)]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian]

23. Paslavskiy I. (1994) *Mizh Skhodom i Zakhodom. Narys z kulturno-politychnoi istorii ukrainskoi tserkvy* / I. Paslavskiy [Between the East and the West. Essays on Cultural and Political History of Ukrainian Church]. – L. : Strim. [In Ukrainian]

24. Pastushenko T. V. (2007) *Do stvorennia ukrainskoi asotsiatsii usnoi istorii* / T. V. Pastushenko [To the Foundation of the Ukrainian Oral History Association]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 3. – P. 230–235. [In Ukrainian]

25. Serhiichuk V. (2012) *Patriarkh Yosyf Slipyi u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky 1939-1987. Vol. 1* / V. Serhiichuk [Patriarch Josyf Slipyi in the Documents of the Soviet State Security Authorities (1939-1987)]. – K. : PP Serhiichuk M.I. [In Ukrainian]

26. Prakh B. (2012) *Repressii suproti hreko-katolytskoho dukhovenstva Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny (1939–1947)* / B. Prakh [Repressions against the Greek Catholic Clergy of the Eparchy of Przemyśl and the Apostolic Administration of Lemkivshchyna (1939-1947)] *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii: Istorychne relihiieznavstvo*. 7. – P. 204–214. [In Ukrainian]

27. Prakh B. (2015) *Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny. Biografichni narysy (1939–1989)*. Vol. 1 / B. Prakh [The Clergy of the Eparchy of Przemyśl and the Apostolic Administration of Lemkivshchyna. Biographical Essays (1939–1989)]. Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. [In Ukrainian]

28. Prakh B. (2015) *Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny. Biografichni narysy (1939–1989)*. Vol. 2 / B. Prakh [The Clergy of the Eparchy of Przemyśl and the Apostolic Administration of Lemkivshchyna. Biographical Essays (1939–1989)]. – L. : Vyd-vo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. [In Ukrainian]

29. Serhiichuk V. I. (1996) *Hreko-katolytska tserkva v 1944 – 1991 rr.* / V. I. Serhiichuk [Greek Catholic Church in 1944–1991]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 4. – P. 101–114. [In Ukrainian]

30. Serhiichuk V. I. (2001) *Neskorena tserkva: podvyzhnytstvo hreko-katolykyv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu* / V. I. Serhiichuk [Unvanquished Church: A Conduct of Greek Catholics in the Struggle for Religion and State]. – K. : Dnipro. [In Ukrainian]

31. Turii O. (ed.) (2002) *Tserkva muchenykiv* / O. Turii [Martyrs' Church]. – L. : Svichado. [In Ukrainian]

32. Shevchenko T. (2014) *Relihiinyi dyskurs ukrainskoi radianskoi ta natsionalnoi istoriografii: kontraversii spadkoemnosti* / T. Shevchenko [Religious Discourse of Ukrainian Soviet and National Historiographies]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 24. – P. 73–96. [In Ukrainian]

33. Shevchenko L. A. (1992) *Kulturno-ideolohichni protsesy v Ukraini u 40–50-kh rr.* / L. A. Shevchenko [Cultural and Ideological Processes in Ukraine during 40–50-s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 7/8. – P. 39–48. [In Ukrainian]

34. Yurchak A. (2014) *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos. Poslednee sovetkoe pokolenie* / A. Yurchak [It was Forever until It was Over. The Last Soviet Generation]. – M. : Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian]

35. Bociurkiv B. (1996) *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)* / B. Bociurkiv. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

36. Bublik T. (2009) *Volodimir (Sztternyuk) püspök (1907–1991) föpapi szolgálatá*. A reményeség prófétái. Középsé Kelet-Európai hitvallók, vértanúk a XX. Században / T. Bublik Piiliscsaba-Esztergom. – P. 53–59.

37. Fitzpatrick S. (2000) Introduction. In: S. Fitzpatrick / S. Fitzpatrick. *Stalinism: New directions*. – New York ; London : Routledge. – P. 1–14.

38. Halagida I. (2014) *"Szpieg Watykanu" Kaplan grekokatolicki ks. Bazyl Hrynyk (1896-1977)* / I. Halagida. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej.

39. Keep J. (2005) Old controversies, new approaches / J. Keep. In: A. Litvin; J. Keep, eds. *Stalinism: Russian and Western Views at the Turn of the Millennium*. Londres. – New York : Routledge. – P. 89–100.

40. Magocsi Paul R. (1983) *The Rusyn-Ukrainians of Chechoslovakia. A Historical Survey* / Paul R. Magocsi. – Wien : Printed in Austria by Novographic.

41. Magocsi Paul R. (2015) *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns* / Paul R. Magocsi. – Budapest ; New York : CEU PRESS.

42. Prus E. (1985) *Wladyka Swietojurski: rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944)* / E. Prus. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związokow Zawodowych.

43. Suny R.G. (2006) *Reading Russia and the Soviet Union in the Twenties Century: How the "West" Wrote its History of the USSR* / R. G. Suny. In: R. G. Suny, ed. *The Cambridge History of Russia*. Vol. 3. – Cambridge : Cambridge University Press. – P. 57–64.

44. Wanner C. (2012) Introduction / C. Wanner. In: C. Wanner. *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*. – New York : Oxford UP. – P. 1–26.

45. Young G. (1997) *Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village* / G. Young. – Pennsylvania : Pennsylvania State University Press.

46. Yurchak A. (2003) *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More* / A. Yurchak. *Comparative Studies in Society and History*. 45(3). – P. 480–510.

47. Ziëba A. (2013) *Szeptycki w Europie Hitlera*. In: *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych* / A. Ziëba. – Kraków : Wydawnictwo Aureus. – P. 405–430.

Надійшла до редколегії 16.07.18

T. Pshenychnyi, PhD in history

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY: THE ANALYSIS OF MODERN HISTORIOGRAPHY

Ukrainian Church History is a great field for scientific research. The 20th century was a kind of test for the survival and self-determination of Ukrainian churches. Through the spread of general pressure on the Ukrainian national movement, a repression mechanism was introduced against the Institute of the Church as an integral part of the social life of Ukrainian people in the Soviet Union. A characteristic feature of the anti-church campaign in the Ukrainian SSR was the introduction of a "new" model of social relations, built on the principles of atheism and godlessness. The only legal national church until March 1946, which opposed this path, was the Ukrainian Greek Catholic Church. In the second half of the 20th century its clergy, while in an unlawful position in the USSR, remained in the center of the Ukrainian resistance movement against the Soviet system.

The article presents the modern view of domestic and foreign scholars on the history of the Ukrainian Greek Catholic Church in the second half of the 20th century. On the basis of a broad historiographic base, an attempt was made to show the place of the UGCC in the Ukrainian national movement, its influence on the democratization of social processes in the second half of the 1980s, and others. Thanks to the works of foreign historians, the relevance of church issues in the study of socio-political processes in the USSR is shown. According to some scholars, ignoring this it is impossible to understand the phenomenon of the national movement itself, including in the western regions of the Ukrainian SSR.

Key words: UGCC, ideology, atheism, Ukrainian SSR, USSR, historiography.

УДК 94(477) "1930/1941" М.Омелянович-Павленко
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.07>

А. Сидоренко, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МИХАЙЛО ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО ТА УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКОВО-НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО

Досліджено створення Українського Військово-Наукового Товариства у Празі, визначено структуру та завдання Товариства. Розглянуто основні аспекти його діяльності (лекційна, видавнича). Встановлено основну тематику курсів Товариства та особливості їх опублікування. Розкрито питання фінансового забезпечення Українського Військово-Наукового Товариства. З'ясовано особливості стосунків Українського Військово-Наукового Товариства з іншими українськими еміграційними організаціями (Українським Військово-Історичним Товариством, Українською Стрілецькою Громадою, Товариством буевших вояків Армії УНР у Чехословаччині, Товариством Запорозжів, Українським Національним Об'єднанням в Америці та іншими), їхня участь у матеріальній допомозі Товариству, публікації матеріалів його членів. Висвітлено безпосередню роль М. Омеляновича-Павленка як голови Українського Військово-Наукового Товариства. Розглянуто участь Товариства в заходах військового та наукового напрямку української еміграції (Академія, присвячена пам'яті генерал-полковника М. Юнакова, академія 15 річниці Української Армії, II Український Науковий з'їзд). Встановлено особливості взаємодії українських і донських козацьких генералів, що склали керівницьке ядро Українського Військово-Наукового Товариства, розкрито політичну складову. Визначено причини поступового припинення роботи Товариства, вказано на спроби його відродження. Встановлено значення Українського Військово-Наукового Товариства у Празі для діяльності української еміграції міжвоєнного періоду загалом, і розроблення військово-наукової думки зокрема.

Ключові слова: Українське Військово-Наукове Товариство, М. Омелянович-Павленко, українська еміграція, Прага, військово-наукова діяльність.

Тематика української міжвоєнної еміграції ХХ ст. досить широко висвітлена у працях як діаспорних, так і безпосередньо вітчизняних дослідників із 1990-х рр. Тим не менш, нерідко подібні матеріали мали поверхневий характер або ж зосереджувалися виключно на політичній складовій. В окремих дослідженнях розглядалися і громадські, військові й наукові організації, однак через брак даних деякі з них проходили повз увагу істориків. Зокрема практично відсутні повноцінні розвідки щодо діяльності Українського Військово-Наукового Товариства у Празі (тотожна аббревіатура – УВНТ). Це є досить незрозумілим, оскільки в цю організацію входили такі відомі генерали як Михайло Омелянович-Павленко, Всеволод Петрів та ін. Попри нетривалий термін існування (1931–1934), Товариство зуміло налагодити зв'язки з багатьма еміграційними українськими організаціями, узяти участь у кількох наукових заходах, опублікувати значну кількість військово-наукових матеріалів. Навіть більше – окремими товариствами воно розглядалося як прототип майбутнього Генерального штабу Української армії, що не може не вказувати на його вплив. Саме тому суттєвим науковим завданням було б поглиблено дослідити діяльність УВНТ та роль М. Омеляновича-Павленка в його роботі.

Як уже зазначалося вище, історіографія проблеми має досить загальний характер. Зокрема, Українське Військово-Наукове Товариство опосередковано згадувалося в контексті постаті М. Омеляновича-Павленка в дисертації С. В. Образцова [10] і в контексті військово-теоретичної спадщини М. Омеляновича-Павленка у статті С. П. Гозуватенка [7]. У контексті діяльності ОУН його виділяв А. В. Кентій [8]. Разом із тим, конкретних "цільових" досліджень ми не маємо. Джерельною базою проблеми є архівні фонди ЦДАВО [1; 2] і ЦДАГО [3; 4; 5; 6], присвячені як безпосередньо УВНТ, так і постатям М. Омеляновича-Павленка та В. Петріва. Відповідно, ціль цієї статті – розглянути основні віхи діяльності УВНТ, його зв'язки з іншими українськими еміграційними організаціями, участь М. Омеляновича-Павленка в роботі Товариства.

Підготовка до створення Українського Військово-Наукового Товариства розпочалася в червні 1930 р. Зокрема, полковник Є. Камінський ініціював обговорення майбутньої організації, підкресливши, що попри брак коштів, ідея її розбудови була б дуже корисною й актуальною. До справи долучився генерал М. Омелянович-Павленко, який підтримав задум. Місцем розташування

УВНТ мала стати Прага. Передбачалося як, власне, наукова робота, так і лекційна. Вагомим питанням стало "узаконення" майбутнього Товариства перед чеською владою, оскільки військова справа належала до сфери міжнародного права і, зрозуміло, створення без санкціонування будь-яких подібних структур могло мати непередбачувані наслідки. Аби забезпечитися, Є. Камінський запропонував таку схему: створити Товариство дослідження Світової війни (на кшталт аналогічного московського), отримати для нього статус юридичної особи і вже через цей орган вивести безпосередньо Українське Військово-Наукове Товариство. Відповідно, майбутня організація мала отримати таку структуру: Військово-Наукове Товариство на чолі з Омеляновичем-Павленком, Товариство дослідження Світової війни на чолі з Петрівим, Філія Військово-Наукових Курсів на чолі з Камінським [4, арк. 16–17].

Упродовж другої половини 1930 – першої половини 1931 рр. тривала підготовка до відкриття УВНТ. За цей час виникали питання щодо фінансування та певні політичні проблеми. Перше було вирішено за сприяння колишнього державного діяча УНР Володимира Кедровського – він лобював на з'їзді Стрілецької Громади клопотання про встановлення регулярної щомісячної допомоги від Громади Товариству [4, арк. 31]. Крім того, Кедровський пропонував легітимізувати Товариство через затвердження на території США статуту та розміщення там фіктивного центру. Що ж до політичних проблем, то вони полягали у провокаціях і доносах до чеської влади на Є. Камінського через його активну участь у розробці Українського Військово-Наукового Товариства. Останній характеризував це так: "Політичні групи засліплені й відношення до всього військового таке саме, як і було раніше" [4, арк. 23–23а].

Власне заснування Українського Військово-Наукового Товариства відбулося в червні 1931 р. Було створено Головну Управу, до якої ввійшли генерал-поручик М. Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий В. Петрів, генерал-лейтенант В. Сідорін, генерал-лейтенант Т. Старіков і генерал-хорунжий князь К. Масальський. Вони стали дійсними членами Товариства. За тогочасною структурою, реєстр членства УВНТ складався з дійсних членів, співробітників I та II категорій та аспірантів [2, арк. 2–8]. Діяли Наукова рада товариства, інтендантура. Остання мала займатися збором коштів, реалі-

зацією видань товариства, вести пропагандистську роботу серед колишніх старшин [4, арк. 44]. Власне мета УВНТ полягала в поширенні військових знань між українцями, вивченні досвіду попередніх військових поколінь та ін. Існували такі вимоги для членства в Товаристві:

1) визнання права самостійного існування за народами недержавними, зокрема українцями;

2) ставлення з пошаною до військової минувшини, а зокрема військової минувшини української;

3) товариство не допускало політичної боротьби всередині себе та не відповідало за політичну діяльність своїх членів [6, арк. 80–81].

Попри задекларовану відсутність політики, керівництво Українського Військово-Наукового Товариства розрізнялося за ідеологічними поглядами. Зокрема, В. Петрів відносив себе до соціалістів, а щодо генералів М. Омеляновича-Павленка та К. Масальського зазначав, що "обидва голосяться до... аж до... жах... монархістів, але люди готові разом армію українську творити" [4, арк. 86]. Крім ідеологічного розрізнення, існувала також певна національна розбіжність. Генерали В. Сідорін і Т. Старіков були представниками Дону. Це, утім, не заважало їм дуже плідно співпрацювати на військово-науковій ниві з М. Омеляновичем-Павленком, В. Петрівим та ін. Навіть більше – існували думки про можливість певного об'єднання українців із донцями в рамках роботи Товариства. Зокрема, коли в кінці вересня 1931 р. генерал-лейтенант В. Сідорін мав виїхати за козачими справами до Брна та Братислави, то планувалося, що він прочитає там лекцію на тему сучасного стану воєнної справи. Ця лекція мала зацікавити українські прошарки і водночас сприяла би пропаганді співробітництва Дону та України [4, арк. 43]. Безумовно, подібні кроки викликали роздратування в середовищі шовіністично налаштованого російського офіцерства в еміграції. В. Петрів писав із цього приводу: "Тепер москалям починає дуже муляти УВНТ, бачите, у них всі їх воєнні вишколи та лекції припинилися, з припиненням різних, дуже великих допомог від "друзів Росії", а УВНТ вперто, настирливо, хоч помалу, росте собі та працює – "гвалт!", а до того починає "українізувати" не лише донців, а й малоросів з був. "офіцерів" – "караул!" [5, арк. 47–48]. Щоправда, попри кроки Товариства до консолідації, ризики роз'єднання в національному аспекті все ж існували. Згуртувати могла методична праця, що давала б результати, а у випадку її відсутності в рядах донців починалися "коливання". Той же В. Петрів наводив у приклад ситуацію, коли він як науковий редактор мав при собі досить цінні праці В. Сідоріна, які треба було швидко перекласти й видати, однак останнє гальмувалося браком грошей і праці в результаті "природне ушли", а слідом за ними з такими темпами міг "уйти" і генерал Сідорін – "без засобів до існування й донець, що хитається між орієнтаціями" [4, арк. 86].

Внутрішня діяльність УВНТ стосувалася, передусім, лекційної та видавничої роботи. Зокрема, із жовтня 1931 р. почався I семестр для булавної старшини [3, арк. 44]. Тематика лекцій була розподілена між членами Товариства. Зокрема, були розроблені курси про сучасну піхоту (М. Омелянович-Павленко), про артилерію (Новицький і Масальський), про авіацію та хімічну боротьбу (Сідорін, Вуков, Кучеренко), про кінноту (Старіков та І. Омелянович-Павленко). Окремо готувалися курси воєнного теренознавства та воєнної географії України. Матеріали курсів публікувалися у спеціальних зошитах наукових видань Товариства. Через постійний брак коштів кожен новий зошит можливо було видати, реалізувавши перед цим наклад попереднього. Відповідно, керівництво УВНТ старалося продати якомога більше примірників серед членів інших емігрантських організацій. Так,

для представників Української Стрілецької Громади умови продажу були такими: вартість зошита в 0,4 долара, урахувуючи пересилку, 10 % із цього комісійних тим, хто займається безпосередньою реалізацією. Гроші мали висилатися 50 % при замовленні і решта одразу по одержанню зошитів [4, арк. 67]. Узагалі, фінансовий чинник, попри допомогу окремих організацій, був чи не найбільшою проблемою Товариства. Так, на кінець березня 1932 р. УВНТ зуміло дістати нові матеріальні засоби, що забезпечили видання трьох збірників матеріалів, Головною Радою порушувалося питання про можливість створення ширшої економічної бази, що дозволила б навіть видавати періодичний друкований орган [5, арк. 14]. Тим не менше, уже через невеликий відтинок часу, у тому ж 1932 р., ситуація кардинально погіршилася, оскільки чеський уряд почав ліквідацію емігрантських наукових установ, у яких працювала більшість членів Товариства й отримувала там платню.

Окрім зошитів праць, Товариство готувало й окремі великі дослідження. Зокрема, можна згадати книгу М. Омеляновича-Павленка "Еволюція в формуванні військової еліти", видану в 1931 р. У ній порушувалися військово-теоретичні питання, погляди на формування "армії майбутнього", технічні аспекти, навіть своєрідне морально-філософське обґрунтування Збройних Сил [7, с. 135]. Основний ухил праці стосувався підготовки старшинства. У кінці книги Омелянович-Павленко подав такі висновки: "1. Війна є фактором у житті людства. Завдання поступу є змагатися обмежити негативний бік справи – гуманізм, але ніколи пацифізм. 2. Війна будучого – це іспит для всіх засобів нації; особливо тепер, коли носіями ідей є маси, а нова техніка поширить двобій швидко на цілу територію державних націй. – Армія будучого – це озброєна нація; частини механізовані будуть із одного боку кадрами для розгортання апарату боротьби, а з другого – служитимуть у руках Вищої Команди зряддями для організації. 3. Кадрам і на майбутнє забезпечена провідна роля; організаторам сучасних кадрів потрібно звернути особливу увагу на вишкіл еліт – однієї – мас вояцтва – підстаршини (значна різноманітність і могутність засобів) і другої – військової старшини, як командантів, нормально, відділів із різних родів зброї, себто, старшин уже універсальних. 4. Еволюція в організації Старшинського Корпусу тягне за собою й корективи в вишкілі та проходженні служби Старшинського Корпусу, мета яких уможливити Старшині набути знань та досвіду, вимаганих од кляси Військової Старшини; нова ситуація доводить також і потребу встановлення ранги Осавула (Майора). 5. Однак техніка стало змінюється, змінюватиметься й тактика загальна; з того впливає постійна вимога від Військової Старшини самоосвіти; загально узані – Оперативне Кредо та Настільна бібліотека – будуть моментами, що об'єднують зусилля військової еліти" [11, с. 30]. Як бачимо, армія майбутнього для Омеляновича-Павленка – симбіоз технічного устаткування й підкріпленої знаннями старшини, підготовка всіх національних прошарків до можливих бойових дій.

Одразу із заснуванням Українське Військово-Наукове Товариство розгорнуло й широку зовнішню діяльність. Зокрема було встановлено стосунки з Українським Воєнно-Історичним Товариством, яке вже в серпні 1931 р. запрошувало членів УВНТ на Річні Загальні Збори в м. Каліш, присвячені VI річниці заснування УВІТ [4, арк. 37]. Саме Українське Воєнно-Історичне Товариство функціонувало у Варшаві, за підтримки Українського центрального комітету в Польщі. Ідея його створення розроблялася ще в 1920 р. військовим міністром УНР В. Сальським, зокрема тоді ж був створений статут. Зрозуміло, що за тодішніх політичних обставин і воєнних дій

праця товариства була не на часі – у тому ж році воно тимчасово припинило свою діяльність, відродившись лише в 1925 р. завдяки ініціативній групі у складі генералів А. Вовка, В. Змієнка, полковника М. Садовського та підполковника В. Євтимовича. Зокрема, УВІТ мало друкований орган – збірник "За Державність". Певний час його очолював генерал М. Юнаків, згодом посаду голови обійняв генерал В. Змієнко [9, с. 30–31].

Досить голосно серед українських військових еміграційних об'єднань УВНТ заявило про себе організацією Академії (зібрання), присвяченої пам'яті генерал-полковника М. Юнакова. Академія була призначена на 15 жовтня 1931 р. у Празі, в салоні "Odborového Sdružení Českoslov". Програма передбачалася така:

1) Вступне слово (генерал-поручик Омелянович-Павленко);

2) Воєнно-наукові погляди ген. Юнакова (генерал-лейтенант Сідорін);

3) Практична бойова і воєнна діяльність ген. Юнакова (генерал-хорунжий Петрів);

4) Організаційна й наукова діяльність ген. Юнакова в Українській Армії (підполковник Чернявський) [4, арк. 55].

Після проведення Академії УВНТ планувало видати збірник матеріалів на основі вищезгаданих доповідей, однак УВІТ висунуло зустрічну пропозицію помістити ці матеріали у своєму збірнику "За Державність". В. Петрів, схвально сприйнявши цю пропозицію, запропонував у листі до Управи УВІТ скоординувати діяльність товариств створенням спільного друкованого органа [4, арк. 61]. Таким чином, було поставлене питання про безпосередню співпрацю двох товариств. УВІТ підтримало ці ідеї, однак із заувагою, що низький фінансовий рівень з обох боків навряд чи дозволив би створити повноцінний спільний друкований орган. Як альтернатива, у співпраці пропонувалось продовження інформаційного листування між товариствами, обмін матеріалами, допомога в розповсюдженні видань і т. д. [4, арк. 77]. Співробітництво організації продовжилось – УВІТ надавало для публікації матеріалів своє видання "За Державність", В. Петрів оголосив про поновлення свого членства в цьому товаристві (паралельно з членством в УВНТ), також до товариства мав наміри вступити генерал-хорунжий князь Масальський.

Окрім УВІТ, Військово-Наукове Товариство співпрацювало ще з рядом організацій. Зокрема, були контакти зі стрілецьким рухом – так, Українська Стрілецька Громада видавала Військовий Альманах, у якому члени УВНТ мали можливість публікувати свої статті [4, арк. 35]. Крім того, Українська Стрілецька Громада розглядала можливість перетворення УВНТ в Український Генеральний Штаб із певними завданнями і навіть пропонувала взяти на себе фінансове утримання [5, арк. 6]. Із цього приводу В. Петрів у листі до голови Української Стрілецької Громади Галана зазначав: "Особисто вважаю, що завдання УВНТ та того тіла, що могло би заміщати Генеральний штаб на еміграції ніяк цілковито не криються. УВНТ має консолідувати воєнну думку та підвищувати воєнні кваліфікації українських військовиків, та військовиків інших народностей, що визнають право самостійного існування України та стремлять до власної самостійності. Те ж, що можемо ми назвати "Генеральним штабом", мусило би підготовляти вигідні в інтересах України умови, політичні, стратегічні та економічні, для можливої збройної боротьби, обмірковувати засади пристосування та створення можливих на еміграції кадрів для цієї боротьби, еventуально і даліше поза еміграційні зв'язки" [6, арк. 97].

Вагома роль у взаємостосунках УВНТ і Української Стрілецької Громади відводилася В. Кедровському.

Саме він, як уже зазначалося вище, пролобіював питання про регулярну щомісячну фінансову допомогу Товариству від УСГ. Тим не менш, сам Кедровський досить скептично ставився до перспективності керівництва Громади щодо УВНТ: "У нас тут все військова шпана, як би так можна було сказати. Всі вони були військовими лише випадковими, а не по своєму духові, й тепер лише час від часу хваляться своїми "воєнними успіхами", покриваючи себе тінню минулої слави. То все звичайні крамарі в життю й "банкові фахівці", включаючи Галана" [5, арк. 13–3а]. В. Петрів у своєму листуванні також підкреслював, що підтримка з боку стрілецького союзу надходила більше від окремих його членів, ніж від керівництва на чолі з В. Галаном, котре часто обмежувалося лише декларативною допомогою і порадами – наприклад рекомендувало УВНТ працювати при курсах під проводом генерала Капустянського [4, арк. 68–69].

Варто зазначити, що питання співробітництва з генералом Капустянським порушувалося не лише керівництвом Української Стрілецької Громади. Так, зокрема, УВНТ запрошувало до своїх рядів генерала Курмановича, однак той відмовився через постійний брак часу і, у свою чергу, радив товариству об'єднатися з курсами Капустянського, аби не "нарізно робити одну і ту ж справу" [4, арк. 63–63а]. У відповідь В. Петрів підкреслював, що ці курси "...пишуться дуже високою мовою, дуже звичайні речі, фахівцям не цікаві, не фахівцям не зрозумілі", що Капустянський, розробляючи їх, не радився ні з УВНТ, ні з УВІТ, хоча в даних товариствах зібрані майже всі ключові українські старшини. Навіть більше: ще до взаємодії Петріва з УВНТ Капустянський сформував певний статут, за яким організацією мали керувати М. Омелянович-Павленко, генерали Кравс, Капустянський і Курманович, а також полковник Коновалець. Самому Петріву він запропонував читати лекції, однак коли ж Петрів уточнив у Омеляновича-Павленка за цю організацію, то дізнався, що ім'я генерал-поручика вжите там без його згоди, до того ж Омелянович-Павленко запевняв, що ні Кравс, ні Курманович теж не давали згоди на включення до неї. Далі Петрів почав безпосередню працю разом з Омеляновичем-Павленком в УВНТ, про що було сповіщено Капустянського, і від останнього прийшов перший зошит курсів, оцінений керівництвом УВНТ досить низько. Насамкінець Петрів резюмував питання співробітництва наступним чином: "...я не хотів би, щоби у Вас могла з'явитись думка, що УВНТ, а також я особисто отаманствує та не хоче порозуміння та корисної праці; от же у Воєнно-Історичним Товариством у нас вже чотири місяці як усталився контакт й вже шукаємо шляхів координації праці, але там тож маємо справу з колективом, який теж отаманствує й мати фонди лише фонди не хоче... Прошу при Вашій оцінці моєї праці прийняти під увагу, що УВНТ не гадає шляхом заочних курсів підготовлювати молодшу старшину чи підстаршину, це завдання без широкої практики є не до виконання, а лишень допомагати інтелігентним людям у їх самоосвіті в царині воєнній" [4, арк. 64–66].

Треба згадати і про менш відомі контакти УВНТ. Зокрема в 1932 р. Товариство Запорозців розпочало з ним ділові стосунки, цікавлячись циклом намічених лекцій, умовами придбання вже виданого матеріалу і термінами видання лекцій в майбутньому [5, арк. 28]. Надходила до УВНТ і значна фінансова підтримка з боку Українського Національного Об'єднання в Америці, що також свідчить про співпрацю [6, арк. 88]. У 1933 р. Українське Військово-Наукове Товариство потрапило в орбіту зацікавленості ОУН. Вона бажала встановити контроль над ключовими позиціями в Товаристві, для чого ввести до Управи УВНТ генералів Курмановича та Капустянського

(останній був членом ПУН). Цю операцію передбачали здійснити шляхом перевиборів керівництва [8, с. 102]. Із цього приводу В. Петрів писав до М. Омеляновича-Павленка: "Маю тверді відомості та й прями намети з боку Націоналістів про те, що вони дивуються, чому ось немає досі перевиборів в УВНТ, який в такий спосіб нібито є "підприємством" двох генералів, розумій яких... Смію нагадати, Пане Генерале, що я вже декілька разів... підносив це питання про необхідність загальних зборів УВНТ та зустрів з Вашого боку ту думку, що вони зайві, бо й так нам вірять та мусять бути довольні, що ми ними керуємо" [6, арк. 19]. Можна зробити висновок, що на той момент Військово-Наукове Товариство вже мало достатній авторитет і вплив серед українських військових емігрантських організацій і тому не могло не зацікавити різні політичні сили в плані співпраці, а то й спроб встановити над ним безпосередній контроль.

Неоднозначними були стосунки УВНТ і Товариства бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині (воно ж Товариство Бувших українських старшин у Чехах). Зокрема, голова останнього, підполковник В. Прохода мав взагалі сумніви щодо необхідності діяльності Військово-Наукового Товариства, про що писав В. Петріву: "...дещо мені неясно в напрямку праці УВНТ. Неясно мені власне не те, що Ви, Пане Генерале, пишете, а що говорять окремі члени Вашого Т-ва, бо кожний з них по-своєму розуміє завдання Т-ва. Незрозумілим для мене є й оте "об'єднання". Об'єднання кваліфікованих знавців воєнного діла для праці в галузі воєнно-науковій я розумію. Але для цього мусять бути знавці, щоб старшини генерального штабу, та ті старші старшини, які весь час цікавляться воєнною справою, в свій час стояли на належній висоті свого положення й тепер, уважно слідкуючи за воєнно-науковою літературою, не відстали для того, щоб творити свої національно-воєнні цінності. Профанам в такому Т-ві нема місця, бо то буде те, що я називаю спряженням в'ючних тварин з тими, хто їх зовсім не потребує... Там мусять бути дійсно наукові сили, а не якийсь конгломерат, що може лише компрометувати ідею самого Т-ва. А коли таких сил нема, то ліпше його не творити. Досить для звичайної праці, для збереження традицій Українського війська, для взаємної моральної підтримки на тутешньому терені Т-ва б. Українських старшин в Чехах, статут якого прийнятий Земським урядом у Празі. Але коли маєсть достатня кількість воєнно-наукових сил (а їх багато й не потрібно), то повстання УВНТ можна лише вітати й його підтримувати" [4, арк. 83–83зв.].

Бачимо, що Товариство бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині було налаштоване досить вимогливо (якщо взагалі не скептично) до Військово-Наукового Товариства. Ця певна "прохолодність" збереглася й надалі, і досить яскраво проявилася, зокрема коли УВНТ долучилося до організації святкування 15-ї річниці створення Української Армії. Із цієї подією вийшло не настільки вдало, як з Академією пам'яті генерала Юнакова, оскільки в ході підготовки виникла конфліктна ситуація. Зокрема, Товариство бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині направило 8 червня 1932 р. листа, у якому зазначалося, що УВНТ взяло на себе ініціативу святкування 15-ї річниці Української Армії і скликає на 11 червня представників військових організацій, хоча Товариство бувших українських вояків проявило таку ініціативу ще перед річницею, про що свідчать зустрічі голови товариства інженера підполковника В. Проходи та Омеляновича-Павленка. На 14 травня мала бути зустріч Омеляновича-Павленка, Петріва з одного боку і заступника голови Товариства бувших українських старшин сотника Битинського й представника спілки українських військо-

вих інвалідів з іншого. Сотник Битинський нібито стверджував, що нікого від УВНТ не зустрів, а Омелянович-Павленко при зустрічі 18 травня з головою бувших українських старшин заявив, що сотник Битинський не виявив особливого бажання до спільної академії 15-ї річниці Української Армії. Унаслідок усе це Товариство Бувших українських старшин сприйняло як образу щодо себе [5, арк. 38–39].

У відповідь на звинувачення керівництво УВНТ заявило, що своїм запрошенням не брало на себе ініціативи святкування 15-ї річниці Української Армії, а лише ініціативу скликання представників із метою обговорення справи святкування, форма звернення до "представників" давала право всім "представникам" зібратися на не обов'язкові збори, "щоби не дати можності, на випадок розходження в думках, скомпрометувати ідею солідарності представників Укр. армії хоч би перед дорогим для всіх святкуванням 15 річниці" [5, арк. 42]. Конфлікт вдалося залагодити, але, як бачимо, ця ситуація демонструє численні "підводні камені" взаємостосунків тогочасних емігрантських військових організацій, наявність певної конкуренції за "цільову аудиторію".

Окрім безпосередньої організації заходів свого профільного військово-наукового напрямку, УВНТ брало участь і в загальнонауковому житті української еміграції. Зокрема, у процесі підготовки II Українського Наукового з'їзду керівництво Товариства направило голові організаційної комісії професору Смаль-Стоцькому прохання взяти участь у з'їзді з перспективою створення військової секції, у роботі якої взяли б участь як УВНТ, так і УВІТ [6, арк. 93]. Характерно, що комісія з ентузіазмом сприйняла можливість долучення до з'їзду військово-наукових діячів, щоправда – обумовивши необхідність надати конкретні матеріали, аби упевнитись у потребі відкриття військової секції [4, арк. 84].

На 1933 р. УВНТ мало вже 100 засідань, кількість членів із 1931 р. зросла до 201 [6, арк. 15]. Власне, цей рік став поворотним для Товариства. Зокрема 5–12 вересня 1933 р. пройшли два важливі зібрання Наукової Колегії УВНТ. На першому з них порушувалися питання про поповнення Наукової Колегії, залучення до роботи нових осередків і, що головне, подальших перспектив Товариства. Зокрема, В. Петрів бачив останні в розбудові збройних формувань напівгромадянського типу, вважаючи, що можлива визвольна боротьба вестиметься саме повстанськими й добровольчими силами. Зразком він подавав штурмові загони Німеччини (нім. Sturmabteilung). Така постановка питання не була підтримана більшістю – зокрема генерали М. Омелянович-Павленко та К. Масальський зазначали, що подібні напівгромадянські формування можуть бути лише певною допризовною підготовкою, але не більше. Основна ж мета УВНТ полягала у виробленні курсів для штаб-старшини. Підтримав їх і генерал Старіков, підкресливши, що з подібних повстанських груп почалось військово-протистояння на Дону, і лише з великими зусиллями ці групи вдалося оформити в єдину ефективну армію [1, арк. 1–4]. Таким чином, можемо побачити вже перші розрізнення у керівництві Товариства.

Після засідання 5 вересня 1933 р. В. Петрів розробив проект програми наукової діяльності УВНТ на 1933–1934 рр. У ній зокрема розглядалися методи перетворення армії під час революційних заворушень, створення нових формувань у революційному процесі та ін. Механізм передбачався такий: підготовка ядра та керування революційною групою, підпорядкування цих груп загальному проводу, подальше перетворення їх у правильні військові одиниці [1, арк. 9–10]. 12 вересня 1933 р. відбулося наступне засідання Наукової Колегії

УВНТ. На ньому розгорнулася досить жвава дискусія щодо подальших шляхів діяльності Товариства. Постало питання, чи УВНТ обмежиться поширенням виключно військово-наукових знань, чи почне роботу у військово-соціологічній і, що головне, у військово-політичній сферах. Зрозуміло, що якщо в першому випадку лише лекційної діяльності було вдосталь, то у другому з'являлася необхідність розширити напрями. Політична сфера ускладнювалася наявністю як українців, так і донців – необхідно було зберегти їхній союз у межах Товариства. У процесі обговорень підкреслювалося, що УВНТ не може далі бути організацією лише науковою, бо для цього немає вдосталь часу і відповідної матеріальної бази, з іншого – перехід на виразно військово-політичний напрям загрожував би звинуваченнями з боку різних політичних рухів, що призвело б до руйнації Товариства. Крім цього, окремими генералами, зокрема Т. Старіковим критикувалася революційна складова програми В. Петріва, оскільки існували ризики, що за цією складовою відбудеться поширення соціалістичних ідей – останній звинувачення в соціалізмі відкидав, підкреслюючи військово-соціологічний характер діяльності. Омелянович-Павленко, констатувачи великі досягнення Товариства в науковій сфері й консолідацію його дійсних членів, застерігав від військово-політичного забарвлення, що суперечило би статутним засадам. В. Сідорін, навпаки, стверджував про недоцільність подальшої роботи як зберігачів військових знань і припускав, що УВНТ повинне готуватися до боротьби за Дон і Україну, тобто входить у нюанси військово-політичного характеру [1, арк. 5–8]. Дискусія закінчилася з відкритими питаннями.

Після засідання варіанти подальших дій все ще обговорювалися між керівництвом. Зокрема, В. Петрів у листі до В. Сідоріна зазначав, що бачить діяльність УВНТ у воєнно-технічній, воєнно-соціологічній і воєнно-політичній складових. Це, на його думку, необхідно було конкретизувати в таких виступах: воєнна ситуація в світі, воєнна ситуація в Європі, воєнна ситуація на сході Європи, значення України в питаннях воєнних конфліктів, значення козачих територій у тому ж аспекті, можливий перебіг конфліктів [6, арк. 38]. Крім цього, у Петріва виникли певні непорозуміння з Омеляновичем-Павленком – після засідань Наукової Колегії в нього склалося враження, що Омелянович-Павленко має недовомовленості й суперечності щодо його діяльності [6, арк. 39]. Сам генерал-поручик знаходився в дещо розгубленому стані. Із цього приводу Петрів прямо вказував Сідоріну, що, скоріш за все, основний тягар праці доведеться взяти їм удвох, а саме розробку детальної програми, пошук фінансового забезпечення, зовнішньополітичну сферу, оскільки "...на голову слаба надія, він сам не вірить в успіх, а це – половина програшу" [6, арк. 40].

Попри плани Петріва, сам він найближчим часом був змушений відійти від УВНТ. Головна Управа поступово згорнула свою діяльність – далися взнаки останні протиріччя й постійний брак коштів. Крім того, негативним чинником для Товариства стало певне розчарування самого Омеляновича-Павленка – особи, яка не в останню чергу утримувала УВНТ своїм авторитетом. Сам Петрів зазначав, що "генерал Омелянович-Павленко неоціним як людина, що об'єднує коло себе самі різноманітні елементи, які інших людей з іншою енергією та категоричністю не знесли би" [5, арк. 46–48]. Відповідно, до 1934 р. Українське Військово-Наукове Товариство припинило існування.

У червні 1941 р. були спроби відновити Військово-Наукове Товариство під егідою Ради Комбатантів. Нова організація мала тимчасово зватися воєнно-історичним товариством. Запрошення до неї розіслали багатьом

генералам, М. Омелянович-Павленко навіть порозумівся з Петрівом [10, с. 149]. Утім, розгортання Другої світової війни на українських землях заступило собою наукові проекти.

Таким чином, у ході дослідження вдалось отримати такі результати:

1) Українське Військово-Наукове Товариство було засноване у Празі в 1931 р. із метою поширення військових знань між українською еміграцією;

2) кістяк УВНТ складали генерали, що відзначилися як упродовж періоду Української революції 1917–1921 рр. (М. Омелянович-Павленко, В. Петрів), так і загальною під час подій 1917–1922 рр.;

3) основна діяльність УВНТ полягала в лекторській і видавничій роботі, зокрема створювалися курси окремих військових дисциплін, що згодом друкувалися відповідними примірниками;

4) УВНТ тісно співпрацювало з рядом українських еміграційних організацій, отримувало від багатьох із них матеріальну допомогу;

5) УВНТ організувало окремі військово-наукові заходи, а також брало участь у наукових заходах української еміграції;

6) в УВНТ співпрацювали як представники українського генералітету, так і представники генералітету козацького Дону, відповідно розглядалися перспективи до поєднання в межах роботи Товариства військових сил України й Дону;

7) досить вагомого об'єднувачого значення мала роль М. Омеляновича-Павленка як голови УВНТ;

8) у зв'язку з розбіжностями керівництва щодо подальшої діяльності й постійними фінансовими проблемами УВНТ припинило своє існування.

Згідно з цими результатами, можна зробити висновок, що Українське Військово-Наукове Товариство мало значний вплив серед української еміграції, за досить короткий період свого існування встигло видати значну кількість військових курсів, ознайомчих матеріалів, організувати та взяти участь у кількох наукових конференціях. Окремі кола еміграції навіть вбачали в Товаристві прообраз майбутнього Генерального штабу. Попри це, через розбіжності в баченні майбутньої діяльності (суто наукова діяльність потребувала часу і ресурсів, а перехід на політичні рейки суперечив статуту і міг викликати серйозні протистояння) Товариство було змушене припинити своє існування. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі ми вбачаємо в дослідженні наукової спадщини Товариства, а також маловідомих постатей, що входили до складу його дійсних членів (насамперед князь К. Масальський).

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 4383, оп. 1, спр. 3, 10 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 4383, оп. 1, спр. 7, 12 арк.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 2, спр. 82, 108 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 125, 97 арк.
5. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 126, 72 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 127, 110 арк.
7. Гозуватенко С.П. Військово-теоретична спадщина генерала Михайла Омеляновича-Павленка / С.П. Гозуватенко // Військово-науковий вісник. – 2015. – Вип. 23. – С. 127–140.
8. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. В. Кентій. – К. : Державний комітет архівів України, 2005. – Т. 1.
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 / С. Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999.
10. Образцов С.В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Образцов; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010.
11. Омелянович-Павленко М. В. Еволюція в формуванні військової еліти / М. В. Омелянович-Павленко. – [б.м.в.] : Українське воєнно-наукове товариство, 1931.

References:

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady Ukrainy, m. Kyiv (TsDAVO Ukrainy), fond 4383, opys 1, sprava 3, 10 arkushiv.
2. TsDAVO Ukrainy, fond. 4383, opis. 1, sprava. 7, 12 arkushiv.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, m. Kyiv (TsDAHO Ukrainy), fond 269, opys 2, sprava 82, 108 arkushiv.
4. TsDAHO Ukrainy, fond 269, opys 2, sprava 125, 97 arkushiv.
5. TsDAHO Ukrainy, fond 269, opys 2, sprava 126, 72 arkushi.
6. TsDAHO Ukrainy, fond 269, opys 2, sprava 127, 110 arkushiv.
7. Hozuvatenko S. P. (2015) Viiskovo-teoretychna spadshchyna generala Mykhaila Omelianovycha-Pavlenka / S. P. Hozuvatenko [Military-Theoretical Heritage of General Mykhailo Omelianovych-Pavlenko]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. 23. – P. 127–140. [In Ukrainian]
8. Kentii A. V. (2005) *Zbroinyi chyn ukrainskykh natsionalistiv. 1920-1956. Istoryko-arkhivni narysy* / A. V. Kentii [Armed Struggle of Ukrainian

Nationalists. 1920-1956. Historical-Archival Essays. Vol. 1: From the Ukrainian Military Organization to the Organization of Ukrainian Nationalists]. – K. : Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy. [In Ukrainian]

9. Narizhnyi S. (1999) *Ukrainska emihratsia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii 1919–1939* / S. Narizhnyi [Ukrainian Emigration. The Cultural Work of Ukrainian Emigration, 1919–1939]. – K. : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian]

10. Obratsov S. V. (2010) *Viiskova ta hromadsko-politychna diialnist M. Omelianovycha-Pavlenka (1878-1952 rr.)* [Military, Civil and Political Activity of M. Omelianovych-Pavlenko]. Unpublished thesis (PhD) / S. V. Obratsov Taras Shevchenko National University of Kyiv. – K. [In Ukrainian]

11. Omelianovych-Pavlenko M. V. (1931) *Evolutsiia v formuvanni viiskovoi elity* / M. V. Omelianovych-Pavlenko [Evolution of the Military Elite Formation]. [s.l.] : Ukrainske voienno-naukove tovarystvo.

Надійшла до редколегії 30.05.18

A. Sydorenko, student, master degree
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

M. OMELIANOVYCH-PAVLENKO AND UKRAINIAN MILITARY SCIENTIFIC SOCIETY

The autor has explored the creation of the Ukrainian Military Scientific Society in Prague and determined the structure and tasks of the Society. The main aspects of its activity (lectures, publishing) have been considered. The basic topics of the courses of the Society and the peculiarities of their publication have been established. The issues of financial support of the Ukrainian Military Scientific Society are revealed. The author elucidates the peculiarities of the relations of the Ukrainian Military Scientific Society with other Ukrainian emigration organizations (the Ukrainian Military Historical Society, the Ukrainian Archery Community, the Society of the Armed Forces of the UNR in Czechoslovakia, the Zaporozhian Association, the Ukrainian National Association in the USA, etc.), and their participation in material assistance to the Company, publication of materials of its members. The direct role of M. Omelianovych-Pavlenko as the head of the Ukrainian Military Scientific Society has been highlighted. The participation of the Society in the activities of the military and scientific direction of Ukrainian emigration (Academy dedicated to the memory of Colonel-General M. Yunakov, Academy of the 15th anniversary of the Ukrainian Army, the 2nd Ukrainian Scientific Congress) is considered. The peculiarities of the interaction between the Ukrainian and Don Cossack generals, which formed the leading core of the Ukrainian Military Scientific Society and their political component have been revealed. The reasons for the gradual cessation of the work of the Society have been identified, but the author has pointed out the attempts to revive it. The value of the Ukrainian Military-Scientific Society in Prague for the activity of the Ukrainian emigration of the interwar period as a whole, and the development of military-scientific thought in particular has been ascertained in the article.

Key words: Ukrainian Military Scientific Society, M. Omelianovych-Pavlenko, Ukrainian emigration, Prague, military science activity.

УДК 94(100).355.71: "1914/1918"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.08>

I. Стичинський, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЖИТЛОВІ УМОВИ ВОЯКІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ФРОНТІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА СПОГАДАМИ ОЧЕВИДЦІВ

Проналізовано житлові умови військовослужбовців російської імператорської армії у фронтових умовах в роки Першої світової війни. На матеріалах свідчень учасників подій показано основні аспекти питання житла вояків на Південно-Західному фронті. Зацентовано на важливості джерел (мемуарів, епістолярної спадщини) і встановленні чітких географічних меж при вивченні проблеми. Наголошено на важливості питання проживання солдатів у фронтових умовах, як однієї з основних складових у дослідженні військового побуту під час війни.

Ключові слова: Перша Світова війна, російська армія, вояки, житло, фронт, побут, повсякдення.

Перша світова війна стала наймасштабнішим і водночас останнім збройним конфліктом для Російської імперії та її армії. Військова машина однієї з найбільших на той час монархій не змогла впоратись із вимогами, які поставив їй світовий конфлікт.

Функціонування армії на війні залежить від багатьох факторів, зокрема від умов перебування вояків у зоні бойових дій, або в безпосередній близькості до фронту. Саме тому дослідження з побуту та повсякденного життя війська важливі для кращого розуміння їхніх дій під час військових зіткнень. У таких дослідженнях великої ваги набувають джерела, що походять безпосередньо від учасників подій.

У вітчизняній історіографії тематика Великої війни лише набирає обертів. Хоча деякі аспекти проблеми, наприклад, участь легіону Українських Січових Стрільців (УСС) у складі австро-угорської армії, є достатньо дослідженою. Що ж стосується історії повсякдення Першої світової, то здебільшого це є "tabula rasa" для корпусу українських досліджень. У контексті цієї статті, серед українського історіографічного доробку хотілось би відзначити колективну монографію "Велика війна 1914–1918 рр. і Україна" [1], особливо її другу книгу. Вона містить листи та щоденники офіцерів і солдатів, учасників бойових дій, із яких можна отримати чимало інформації про повсякденне життя у фронтових умовах.

У зарубіжній історіографії, зокрема російській, відзначимо з цієї проблематики досліджень таких учених, як Я. Валяєв та О. Сенявська. Я. Валяєв присвятив проблемі побуту російської армії у Першій світовій війні дисертацію [4]. О. Сенявська також торкається теми вояцького повсякдення у своїх роботах, присвячених Великій війні [7]. Однак, через те, що театр військових дій розглядається ними цілісно, відповідно, праці дослідників охоплюють широкі географічні межі, в них недостатньо висвітлені локальні особливості проблеми. Відзначимо також і роботи, у яких опубліковані важливі джерела. Серед найбільш значущих вважаємо документальний проєкт у вигляді збірки листів "Письма с войны 1914–1917" [6], виданий у 2015 р. Книга має дві частини. У першій розглядаються теоретичні питання використання епістолярної спадщини Великої війни як джерела. Друга містить понад півтори тисячі листів і їхніх фрагментів, виділена за певним тематичним спрямуванням. У 2016 р. вийшла книга "Первая мировая: взгляд из окопа" [3], у якій опубліковано щоденники трьох учасників війни з передмовою та науковими коментарями.

Отже, метою цієї статті є аналіз житлових умов військовослужбовців російської імператорської армії у фронтових умовах під час Першої світової війни. Ураховуючи особливості досліджень вищевказаних науковців, ми

звизимо географічні межі нашої роботи до Південно-Західного фронту. Це дозволить зосередитись на локальних особливостях проблеми. Також дослідження безпосередньо торкатиметься історичних подій, які відбувалися в той час на землях нинішньої України.

Початковий період бойових дій на Південно-Західному фронті у 1914 р. характеризується захопленням великої території супротивника. Російська армія окупує австро-угорський коронний край Галичину та Володимирщину разом із його адміністративним центром – Львовом. На той час, це було четверте за кількістю мешканців місто в австрійській частині (Цислейтанії) монархії Габсбургів (згідно з переписом 1910 р.) [11, с. 69]. Про життя у великому місті залишив спогади прапорщик Ф. Степун: "Ночували у прекрасному готелі, спали на м'яких ліжках, прийняли теплі ванни..." [8, с. 11–12]. На жаль, автор нічого не повідомляє про житлові умови солдат. Однак можемо з впевненістю припустити, що для проживання великої кількості військ використовувались споруди військового призначення (казарми), адже у Львові розташовувався один із найбільших у Галичині гарнізон (корпусний штаб, три піхотні та три бригадні штаби, низка полків, батальйонів, дивізіонів піхоти, кавалерії, артилерії, інженерних військ та обозу, також гарнізонний госпіталь і кадетська школа) [2].

Коли фронт проходив безпосередньо в полі, умови проживання солдата були значно важчими. Уже згаданий Ф. Степун описує побачені під час маршу вояцькі окопи: "Вздовж тієї дороги, якою ми рухались, були розташовані невеликі піхотні окопи, виявилось, що це прикриття нашої артилерії. Щось нас затримало, і ми зупинились; я довго спілкувався з солдатами. Кожен з них живе в невеликій ямі. Яма зверху прикрита дошками, в середині кожної ями складена з трьох-чотирьох цеглин піч" [8, с. 14]. Зауважимо, що для артилериста (саме ним був Ф. Степун) це були цікаві деталі. Артилерія не була розташована так близько до ворога, що дозволяло дещо інакше організувати житлові умови військовослужбовця цього роду військ.

Чимало відомостей про житло вояків можемо отримати у спогадах прапорщика К. Ананьєва, учасника бойових дій на Поліссі: "Оглянув я його бліндаж і подумав: "Ну вже якщо ком[анди]р бат[альйо]ну в такому живе, то де ж ротні кам[анди]ри", бліндаж маленький, навкруги стирчить чорна, сира, болотяна земля, біля входу багнюка. Представились, поговорили, потім пішли до рот[ни]х командирів. Я взяв вістового під руку, т. я. абсолютно нічого не бачив в цій пільмі. Зайшовши в бліндаж ком[анди]ра роти, я представився йому по всій формі і зустрівся з прапорщиком Роговачом, – з яким разом їздили на пошуки 102 дивізії. Вони мене посадили, дали поїсти, і загалом зустріли вельми гостинно. У них вже був бліндаж добрий, товсті деревини, під якими сидимо вже з більш спокійною душею, стирчать з усіх боків, помітно, що бліндаж облаштований саперами, і дуже вдало. Мені вже прилаштували ліжко на порожній койці. Погомоніли і год. в 12 вляглись спати; як не жорстко було спати на одному плащі і підклавши під голову валізу, але все ж таки я через хв. 15 вже спав" [3, с. 163]. Автор цікаво пише про пошук будівельних матеріалів для облаштування житла – бліндажів. Вирубувати ліс на позиціях було заборонено, тому солдати користувались наслідками артилерійських обстрілів, після яких залишалося чимало розбитих дерев [3, с. 204]. На прикладі цих спогадів можна зрозуміти, наскільки важливий у формуванні житлових умов війська був фактор місцевості. Щодо перебування військ на Поліссі, то постійно значається вплив заболоченості (вологість, вода в траншеях і бліндажах тощо). Інколи навіть "будівничим" житла за таких умов виступала пора року. Зокрема, узимку стіни окопів замерзали, роблячи їх більш придатними

для життя, але в той же час ускладнювали процес їхньої розбудови (через замерзлу тверду землю виходить із ладу шанцевий інструмент). Надскладні умови викликали у вояцьких листах порівняння Волині з Сибіром: "Стоїмо в лісах та лугах, скрізь ліса, вода та піски; стоїмо на позиції, то ні халуپی викопати, ні пічки зробити... ця Волинська губернія все одно, як сибірська пустеля" [6, с. 370].

Такою ж важкою ситуація з житлом в російській армії була і в Карпатах. Так, О. Сенявська наводить спогади В. Вишневецького, у яких той вказує, що в місцевих житлах (будинках мирних мешканців) інколи розташовувалося по 60 вояків. Кому ж місця не вистачало, мусив лишатись на вулиці [7, с. 208]. Підтвердження цієї інформації можна знайти в мемуарах Є. Тумиловича: "Спали прямо на землі і, щоб не замерзнути вночі, щільно притискалися один до одного" [3, с. 105]. Зауважимо, що навіть у межах одного фронту були вкрай різні умови, які відповідним чином позначалися на вояцькому повсякденні.

Житлові умови штабних установ могли дещо відрізнятися від звичайних траншей чи бліндажів. Якщо штаб не перебував безпосередньо на позиціях, то для цього пристосовувалися найбільш придатні споруди на близькій відстані до лінії фронту. Часто такими ставали маєткові садиби: "Штаб полку облаштований комфортабельно в панському маєтку, шикарний будинок, столи, стільці, ліжка, дивани тощо" [3, с. 197]. Про подібне пише й Д. Оськін: "Живу в особняку... Зайнятий нами особняк доволі поруйновано. Близькість позиції дозволяє австрійським кулям долітати до нашого дому. Скло вибите у вікнах, які розташовані в сторону окопів. З обстановки збереглись лиш одерті меблі, найбільш цінні предмети розрабовані. В одній з великих кімнат – бібліотека, де я влаштувався зі своїм похідним ліжком" [5, с. 246].

Досліджуючи питання умов проживання на фронті за спогадами очевидців подій, знаходимо цікаву деталь. Як вояки на позиціях [6, с. 433–434], так і штабне військо керівництво [1, с. 105–110] значну увагу приділяли позиційному житлу супротивника, у цьому випадку – австро-угорських вояків. Ідеться про огляд захоплених ворожих позицій під час наступу російської армії на Південно-Західному фронті у 1916 р. Порівняння побаченого з власними умовами проживання є дуже контрастним, і не на користь російської армії.

Зазначені вище житлові умови формували доволі контрастний побутовий досвід у військовослужбовців. З одного боку – тіснява, мала кількість приватного простору, спільне проживання солдат і офіцерів робило їх однією великою родиною. У той же час це не руйнувало експектацій обох рангових груп щодо ставлення один до одного. Найголовніше, що фронтова домівка вояка формувала його побут і повсякденне життя, як на мікро- так і на макрорівні. Особливо це помітно на санітарно-гігієнічному стані військових російської армії. Так, проживання великої кількості солдат у тісних житлових умовах сприяло більшому поширенню інфекційних хвороб і, водночас, ускладнювало боротьбу з ними.

Отже, проаналізувавши ряд джерел про житло вояків у зоні бойових дій на Південно-Західному фронті, можна констатувати таке. По-перше, житлові умови відрізнялись залежно від роду військ (піхота, кавалерія, артилерія) і рангу вояків (солдати, офіцери). Навіть коли вояки різних родів зброї/рангів перебували в максимальній близькості на позиціях, усе одно фахова та рангова приналежність давалась визнаки. По-друге, солдатське житло могло будуватись власне вояками (бліндажі, окопи) або ж у використанні йшов житловий фонд прифронтових міст, містечок і сіл. По-третє, вояцькі умови проживання на фронті в російській армії загалом важко назвати задовільними, що накладало великий відбиток на побут і моральний стан

військовослужбовців. Це зокрема простежується в порадах бувалих солдатів новобранцям по можливості уникати потрапляння на бойові позиції [1, с. 526–553]. По-четверте, як ми показали в цій статті, навіть у межах одного фронту особливості місцевості можуть дуже відрізнитися, що у свою чергу впливає на житло вояків. Через це, досліджуючи даний аспект військового повсякдення, важливо встановлювати чітку локалізацію.

Також потрібно відзначити високу цінність мемуарної й епістолярної спадщини учасників подій. Завдяки їхньому зафіксованому досвіду ми в деталях можемо розглядати різні аспекти побутового життя такого великого та складного організму, як армія на війні.

Список використаних джерел:

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У 2-х кн. – К. : Кліо, 2015. – Кн. 2.
2. Адаменко Д. В. Гарнізони австро-венгерських озброєних сил в началі ХХ століття і до Першої світової війни [Електронний ресурс] / Д. В. Адаменко – Режим доступу: <http://ah.milua.org/garrisons-of-the-austro-hungarian-armed-forces-in-the-early-xx-century-until-the-first-world-war>
3. Первая мировая: взгляд из окопа. – М. ; СПб. : Нестор-История, 2014.
4. Валяев Я. Фронтовой быт военнослужащих российской армии в годы Первой мировой войны : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Я. В. Валяев; Белгородский национальный исследовательский университет. – Белгород, 2012.
5. Откровенные рассказы. Сборник. – М.: Воениздат, 1998.
6. Письма с войны 1914–1917 / Сост. А. Б. Асташов, П. А. Симмонс. – М. : Новый Хронограф, 2015.
7. Сенявская Е. Окопный быт первой мировой войны: очерк фронтальной повседневности / Е. С. Сенявская // Историческая психология и социология истории. – 2014. – Т. 7. – № 1. – С. 192–219.

8. Степун Ф. А. Из писем прапорщика-артиллериста / Ф. А. Степун. – Томск : Водолей, 2000.

9. Kogutowicz K. Zsebatlasz: Naptárral és statisztikai adatokkal az 1914 évre / K. Kogutowicz, G. Hermann. – Budapest : Magyar Földrajzi Intézet R.T., 1913.

References:

1. Reient O. et al (eds.) (2015) *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. Vol. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen* [Great War of 1914–1918 and Ukraine. Vol. 2: Documents and Evidences]. – K. : Klio. [In Ukrainian]
2. Adamenko D. (2013) *Garnizony avstro-vengerskix vooruzhennykh sil v nachale XX veka i do Pervoj mirovoj vojny* / D. Adamenko [Garrisons of the Austrian-Hungarian Army from the Start of 20th Century to World War I] [Online]. Available from: <http://ah.milua.org/garrisons-of-the-austro-hungarian-armed-forces-in-the-early-xx-century-until-the-first-world-war>. [In Russian]
3. Paxalyuk K. A. (ed.) (2014) *Pervaja mirovaja: vzglyad iz okopa* / K. A. Paxalyuk [The World WAR I: a Look from the Trench]. – M. ; Saint Petersburg : Nestor-Istoriya. [In Russian]
4. Valyaev Ya. (2012) *Frontovoj byt voennosluzhashhix rossijskoj armii f gody Pervoj mirovoj vojny* / Ya. Valyaev [Russian Army Soldiers' Way of Life on the frontline during the World War I]. Abstract of unpublished thesis (PhD in History). – Belgorod State University. [In Russian]
5. Maslovskij S. D. (1998) *Otkrovennye rasskazy* / S. D. Maslovskij. *Sbornik*. – M. : Voenizdat. [In Russian]
6. Astashov A. B. (eds.) (2015) *Pisma s vojny 1914–1917* / A. B. Astashov, P. A. Simmons [The Letters from War of 1914–1917]. – M. : Novyj Xronograf.
7. Senyavskaya Ye. (2014) *Okopnyi byt Pervoj mirovoj vojny: ocherk frontovoj povsednevnosti* / Ye. Senyavskaya [Living in the Trenches during the World War I: Essay on the Daily Life on the Frontline]. *Istoricheskaya psichologiya i sociologiya istorii*. Vol. 7. – No. 1. – P. 192–219. [In Russian]
8. Stepun F. A. (2000) *Iz pisem praporshhika-artilleryman* / F. A. Stepun [From the Letters of Ensign Artilleryman]. – Tomsk : Vodolej. [In Russian]
9. Kogutowicz K. (1913) *Zsebatlasz: Naptárral és statisztikai adatokkal az 1914 évre* / K. Kogutowicz, G. Hermann. – Budapest : Magyar Földrajzi Intézet R.T.

Надійшла до редколегії 23.05.18

I. Stychynskyi, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LIVING CONDITIONS OF RUSSIAN ARMY SOLDIERS ON THE FRONT-LINE DURING WORLD WAR I BASED ON THE TESTIMONIALS OF THE WITNESSES

This article analyses the living conditions of the Russian Imperial Army soldiers in the front-line during the World War I. The main aspects of living conditions of the soldiers on the South – Western front-line are illustrated on the basis of testimonials of the participants during said period. The importance of the sources (such as memorandums, epistolary heritage, etc.) and the clear geographical limits are underlined during the studying of this topic. The subject importance of soldiers' living in front-line conditions is shown as one of the most important elements in the whole subject studying of military daily life during the conflict.

Key words: World War I, Russian army, soldiers, housing, front-line, way of life, daily life.

УДК 94(100):327
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.09>

В. Ціватий, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТА ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1917–1920): ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРСИ

Проаналізовано основні напрями зовнішньої політики й особливості формування моделей української державної та дипломатичної служб в період національного піднесення (1917–1920). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку, здобуткам, проблемам і перспективам державної та дипломатичної служб у контексті загальноєвропейського розвитку досліджуваного періоду. Її дипломатія відрізнялася активністю, наполегливістю, цілеспрямованістю, займала дієві позиції з актуальних регіональних і міжнародних проблем. Автор показує, що аналіз основних питань еволюції головних напрямів зовнішньої політики й дипломатичної діяльності України дає можливість глибше зрозуміти загальні для більшості сучасних держав процеси формування зовнішньої політики, дипломатії та вироблення зовнішньополітичних й інституціональних рішень у цій сфері.

Питання розвитку та становлення держав пострадянського простору в ХХІ ст. потребує вивчення й узагальнення набутого ними досвіду. У більшості пострадянських держав демократизація передувала дуже складним історичним і драматичним процесам раціонально-бюрократичної модернізації держави й національної консолідації. Перспективним напрямом вирішення численних суперечностей і парадоксів може бути застосування теорії історичного інституціоналізму, що акцентує увагу на часовій послідовності трансформацій і регіонально-інституційних наслідках відповідного розходження соціально-політичних траєкторій розвитку.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політичний розвиток, Європа, Україна.

Міжнародні відносини, зовнішня політика й дипломатія провідних держав Європи початку ХХ ст. уособлювалися в образі та діях їхніх державних діячів та усталеної європейської практики державного будівництва, оскільки підходи, принципи, переконання, рішення та практичні

державотворчі й дипломатичні дії багато в чому визначали й загальний поступ державотворення й дипломатії зазначеного періоду, і окреслили її подальший розвиток під впливом національних особливостей та інституціональних процесів протягом ХХ–ХХІ ст.

Постановка проблеми. Компаративний аналіз і порівняння конкретних державотворчих моделей, зовнішньополітичних доктрин і моделей дипломатії в історичній ретроспективі ставить передусім головною й обов'язковою умовою певний рівень абстрагування від історичного та політико-інституціонального контексту розвитку подій й окремих чинників політико-правових процесів у міжнародно-політичних регіонах. Тобто, головний акцент робиться на контекстний і фактологічний дискурс, що формується історичною або політичною наукою, а також наукою державного управління. Адже державотворення, зовнішньополітичні доктрини й моделі дипломатії формують поряд із науковцями та практиками і політичні фактори, які діють цілеспрямовано й усвідомлено, добре орієнтуючись у європейській та світовій державотворчій практиці, політико-дипломатичній та інституціональній системах координат [14, с. 268–274].

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін в історичних, політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем, систем державного управління та систем міжнародних відносин упродовж певного історичного періоду.

Поняття "інституціоналізація" активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів дотепер. Історики та фахівці у сфері державотворення, урахувавши його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання.

Державотворчій та історичній аспекти дослідження інституціоналізації державного будівництва, зовнішньої політики й дипломатії передбачають виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворюють процес самої трансформації, а не зосереджують увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток державотворчих процесів, і похідних від них процесів розвитку та становлення дипломатичних служб європейських держав, зокрема й на теренах українських земель початку ХХ ст.

Постановка проблеми інституціоналізації державотворення й зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики й дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом із певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади й іншими ознаками організації (правила державного управління, правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій державотворчої й зовнішньополітичної діяльності держав і їхній дипломатичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, а й показати перетворення систем державного управління, зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на

організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів державотворчих процесів і зовнішньої політики держав Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії інституціональні проблеми українського державотворення початку ХХ ст. у контексті їхньої актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. М. Гончар, І. К. Патриляк, Г. В. Папакін, В. П. Капелюшний, С. В. Віднянський, М. В. Кірсенко, А. І. Кудряченко, П. П. Гай-Нижник, Ю. С. Фігурний, С. С. Троян, О. П. Машевський, І. Б. Матяш, В. М. Матвієнко, В. Г. Ціватий, В. М. Лободаєв та ін. Суттєву увагу до проблем державотворення, міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії досліджуваного періоду у своїх наукових розробках приділяють представники європейської, російської та англо-американської історіографічних шкіл.

Спеціальні фундаментальні дослідження із зазначеної тематики відсутні. Загалом, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав та інституціоналізації державного управління, проблем їхнього доктринального забезпечення, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду під впливом реформаційних і модернізаційних процесів, тобто вказати на всі суттєві події та факти – не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методи пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін, а також модернізаційних процесів державотворення в різні історичні епохи.

Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення й формування інститутів держави, інституціональних основ і розвиток дипломатичних і консульських служб провідних європейських держав.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цієї статті є спроба зробити аналіз державотворчих і політико-дипломатичних процесів на українських теренах у добу визвольних змагань (1917–1920), зокрема – історичних передумов та інституційних етапів формування державної й дипломатичної служб. *Об'єкт дослідження* – специфіка і значення державотворення, зовнішньої політики і дипломатії, як духовно орієнтованої соціальної організації українського та європейського суспільств початку ХХ ст. *Предмет дослідження* – інституціональні традиції та процеси державного й політико-дипломатичного будівництва в українському соціумі в період національного піднесення 1917–1920 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У період національно-визвольних звершень 1917–1920 рр. в Україні була інституціоналізована власна державна та дипломатична служба [6; 11; 15].

Велику роль у становленні та інституціоналізації державної служби й державно-службових відносин відігравав попередній досвід правового регулювання цих відносин у Російській та Австро-Угорській імперіях.

Відповідним чином у Росії діяв звід статутів про цивільну службу від 1832 р. Він містив у собі чотири документи: Статут про службу за визначенням від уряду; Положення про особливі переваги цивільної служби в певних місцевостях, губерніях західних і царства польського;

Статут емеритальних кас цивільного відомства; Статут про пенсії та одноразові виплати. Крім того, із 1864 р. були засновані земські самоврядні органи, які також мали власний адміністративний апарат управління на губернському та повітовому рівнях. Із 1870 р. було поновлено на українських землях міське самоврядування, яке також мало відповідний склад посадових осіб (виборних і призначуваних) міської думи й управи.

Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 р. За кілька днів представники найголовніших установ і організацій міста утворили Виконавчий комітет, що мав утримувати порядок і діяти від імені Тимчасового уряду. 17 березня була створена Центральна Рада [6; 10].

В умовах загальнонаціонального піднесення й безпорадності Тимчасового уряду, 23 червня Центральна Рада видала І Універсал, який репрезентував Центральну Раду, а з формуванням Генерального секретаріату й канцелярії в усіх секретаріатах діловодство почало здійснюватися українською мовою з публікацією законодавчих документів паралельно російською, єврейською і польською мовами; упроваджено зразки оформлення розпорядчих документів; затверджено порядок офіційного опублікування і набуття чинності нормативно-правовими актами; створено Секретаріат генерального писаря; запроваджено посаду розпорядника справами уряду, який з 18 січня 1918 р. став іменуватися Радою народних міністрів.

3 листопада 1917 р. уряд Центральної Ради у своїй декларації "Від Генерального Секретаріату України" ультимативно підпорядкував собі всі державні й адміністративні служби, фактично оголосивши себе єдиною і вищою виконавчою владою на теренах колишньої підросійської України. 7 листопада Центральна Рада ІІІ Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки як федеративної складової частини демократичної республіки Росія. Фактично ж за умов невизнання Центральною Радою новостановленої влади більшовиків у Петрограді це поклало початок нового етапу в історії України – руху до створення незалежної держави.

22 листопада 1917 р. уряд ухвалив законопроект про державні й дипломатичні інституції в УНР.

Водночас, згідно з рішенням Генерального секретаріату, урядовим службовцям, за винятком генеральних секретарів, заборонялося "одночасно бути і членами Центральної Ради", а також було визнано "принципіально небажаним, щоб генеральні секретарі і служачі Генерального секретаріату займали одночасно посади в інших державних та громадських інституціях, одержуючи платню на обох посадах" [1; 2].

25 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила Закон "Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР", у якому, зокрема, зазначалося, що до часу, поки не буде сформовано Федеративної Російської Республіки і створено її Конституцію, виключне і неподільне право видавати закони для УНР належатиме Центральній Раді.

Проте за цим законом залишалися чинними всі попередні закони та постанови, які мали силу на території УНР, також діяли всі державні установи, які були в Україні до 7 листопада. А всі особи, які займали посади на державній службі до 7 листопада, залишалися на своїх місцях. Для підвищення ефективності власної діяльності уряд делегував частину повноважень виділенім із його складу профільним комісіям (Малому секретаріату, Фінансовій комісії, Комісії з охорони ладу тощо). У наново сформованих у березні 1917 р. міністерствах кожний товариш народного міністра мав власну канцелярію.

Проблему матеріально-технічного забезпечення секретарств уряд намагався вирішувати централізовано, удаючись іноді й до реквізицій потрібних засобів. Рада народних міністрів у березні 1918 р. розпочала підготовку адміністративної реформи, яка передбачала уточнення повноважень міністрів: скасування посади генерального писаря, позбавлення генерального контролера статусу політичної посади, перерозподіл компетенції між міністерствами торгівлі і промисловості та продовольчих справ.

Правове регулювання діяльності вищого органу виконавчої влади УНР здійснювалося на підставі ІІІ і ІV Універсалів Центральної Ради та затверджених нею урядових декларацій.

Однак ці документи містили багато загального й чітко не визначали принципів формування, структури, юридичного статусу та компетенції українського уряду. Навіть більше того, до останнього дня існування "першої" УНР Центральна Рада не спромоглася прийняти жодного нормативно-правового акта, що чітко окреслював би повноваження та взаємодію між вищою законодавчою (Центральною Радою) і вищою виконавчою (Генеральним секретаріатом, а потім – Радою народних міністрів) владою. Звісно, це ускладнювало роботу уряду, призводило до протистояння різних гілок влади.

Крім того, Центральна Рада не прийняла жодного нормативно-правового документа, який унормував би статус державної служби та державно-службових відносин в Україні протягом 1917–1918 рр.

29 квітня 1918 р. була проголошена Українська Держава, яка змінила Українську Народну Республіку. Період Української Держави 1918 р., особливо з позицій державного управління, є маловивченим.

Кардинально новим у цій добі було становлення абсолютної протилежної моделі державного управління та моделі дипломатії, яка сформувалася за Центральної Ради (перехід від парламентської до президентської республіки). Главою держави та виконавчої влади був Гетьман Павло Петрович Скоропадський (1873–1945).

Проект Конституції УНР, що гарячково обговорювався Малою радою 29 квітня 1918 р. і не був ніколи офіційно прийнятий, з об'єктивних причин не міг бути такою основою.

Під час партійних нарад початку травня 1918 р. навіть найсміливіші соціалісти не наполягали на ньому, як, власне, і на продовженні політичного існування Центральної Ради. Вони висловлювалися за розроблення нової конституції, яка б передбачала досить плутану та компромісну структуру влади: президента, обраного Установчою радою; гетьмана як військового керівника; останній мав призначати міністрів, а його самого – обирати Державна рада з представників політичних партій, спілок, союзів торговців і промисловців; верховним органом у державі мали бути Всенародні збори [1].

Проте цей наспіх зліплений документ, який самі автори переглядали кілька разів, лишився мертвонародженим, а адаптовані гетьманом старі закони, не заважаючи справжньому реформаторству, відіграли свою роль у перехідний період.

Навряд чи гетьман, перебираючи на себе найвищу державну владу, мав готовий рецепт порятунку країни. Проте він уже бачив, чого не варто робити й усвідомлював, що його попередники-соціалісти повністю скомпрометували себе в очах громадськості.

Державні та дипломатичні інституціональні зміни 29 квітня 1918 р. і відновлення старовинної національної форми правління – гетьманату, на чолі з нащадком гетьманського роду П. Скоропадським, стали єдиним шляхом подолання системної суспільної кризи [9; 15].

Проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. не викликало спротиву суспільства, за винятком мітингово-анархічних заходів, спровокованих українськими есерами. Навколо гетьмана об'єдналися практично всі політичні рухи, правіші за соціалістів: самостійники, хлібороби-демократи, представники російських політичних партій і союзів, польські громадські сили, впливові ділові кола, а також широкі непартійні маси землевласницького населення.

Він користувався також зовнішньою підтримкою та в дипломатичних колах, причому як центральних держав, так і таємних представників Антанти.

Такий широкий спектр політичної підтримки, крім безперечного позитиву, ніс велику небезпеку. Адже жодна із цих сил вважала Павла Скоропадського своїм творінням або, за крилатим висловом німецького посла барона Мумма фон Шварценштайна, "лялькою в... руках" [7, с. 142]. Дещо подібне могли б заявити також керівники Протофісу чи Союзу земельних власників.

Проте гетьман від першого дня свого правління повів себе настільки гідно й гнучко, що будь-які спроби справа чи зліва диктувати йому напрями внутрішньої та зовнішньої політики ставали марними.

Згадаємо: генерал В. Гренер – головний аранжувальник німецької політики в Україні – хотів, щоби перший кабінет Української Держави складався з представників поміркованих лівих сил. Із цих причин він провів переговори з лідерами соціал-демократів, соціалістів-федералістів та іншими, які навіть настоювали на такому посередництві.

І хоча згодом, намагаючись виправдатися хоча би перед собою, активний учасник цих подій С. Єфремов писав у щоденнику про вимушеність переговорів і своє скептичне до них ставлення [4], насправді обидві сторони дуже серйозно обговорювали умови участі соціалістів у новому уряді, розробили кілька політичних проєктів, у тому числі й стосовно функцій самого гетьмана – як тимчасового президента, військового керівника тощо [2; 3].

У добу Української Держави 1918 р. було зроблено чимало для державного будівництва. За різними оцінками, було прийнято близько 400 нормативно-правових актів, різних за статусом, для врегулювання нових суспільних відносин. Щодо цього в історії несправедливо забуто прогресивний внесок Української Держави в загальний процес державотворення та створення власної дипломатичної й консульської служби. Щодо визначення статусу, місця й ролі державної та дипломатичної служби в ті часи, потрібно зазначити, що ці питання вирішувалися досить системно та професійно. Був визначений реєстр державних посад, зв'язок службовця з державою, порядок призначення та звільнення, започаткування та ведення службово-посадових реєстрів, а також спеціальний орган, який був відповідальний за організацію та супроводження державної служби в Українській Державі. Варто зауважити, що такого змісту систематизація та впорядкованість інституту державної й дипломатичної служби України відбулась лише в добу гетьманату П. Скоропадського.

Не можна залишити поза увагою питання кадрового забезпечення виконавчих структур. Згідно з розпорядженням Гетьмана, яке викладено у "Грамоті", були звільнені з посад, що є абсолютно логічним, тільки міністри та їхні заступники.

Усі інші співробітники апаратів міністерств, при їхньому бажанні, залишалися на своїх робочих місцях. Безумовно, варто зазначити, що Гетьман, Голова Ради Міністрів і міністри намагалися залучати (здебільшого це їм вдалося) професіоналів і спеціалістів зі значним життєвим та управлінським досвідом. Більше того, самі вищі

урядовці на той час становили своєрідну управлінську еліту, приміром: Ф.А. Лизогуб, О.Ф. Рогоза, М.П. Василенко, Б.А. Бутенко, С.В. Завадський, Г.О. Афанасьєв, А.К. Ржепецький та ін.

На виконання рішення Малої Ради Міністрів для впорядкування штатної структури та уніфікації Гетьман П. Скоропадський 25 червня 1918 р. підписав за поданням Ради Міністрів Закон "Про нормальний розпис, утримання Рад Міністрів в центральних урядових установах цивільних відомств". Усі державні службовці поділялись на класи за посадою і пенсійним забезпеченням.

Проаналізувавши штатний розпис посад державних службовців у вищих і центральних органах державної влади Української Держави 1918 р., варто зазначити, що, по-перше, старші фахівці та фахівці мали дуже високі класи посад та оклади. До речі, їх було в кожному міністерстві від 2 до 5 осіб. Вони були справді професіоналами й тією аналітичною групою, яка розробляла законопроекти та внутрішньонормативні документи міністерств і відомств.

По-друге, урядовці з особливих доручень, які здебільшого виконували специфічні доручення міністра або директорів департаментів, теж мали високий статус. Однак в основному на них було покладено здійснення ревізійних та контролюючих функцій щодо територіальних підрозділів міністерств.

По-третє, урядовці 1-го – 3-го рангів (їх ще називали канцелярськими урядовцями) разом із практикантами були найнижчою та найбільш численною ланкою в центральному апараті, виконували всю повсякденну та рутинну роботу. І останнє, на наш погляд, дуже позитивним є закріплення таких посад державних службовців, як бухгалтери. Головний бухгалтер міністерства в ієрархічній сходиці займав V клас (клас посади віце-директора департаменту), що свідчило про відокремлення фінансового (бухгалтерського) обліку від покладених на відомство основних завдань і про самостійність та вагомість цього напрямку.

З огляду на це доцільним було б, на наш погляд, запровадження в сучасному переліку посад державних службовців України з ранжуванням за категоріями бухгалтерів, які виконують особливо специфічні функції державного управління.

Так само, як і в наш час, державні службовці повинні були скласти урочисту обітницю, яка була затверджена окремим законом 30 травня 1918 р. До речі, сам текст цієї обітниці дуже лаконічний і схожий на нашу присягу державного службовця.

Урочиста обітниця урядовців 1918 р.

1. Урядовці, що на державній службі цивільних відомств Української Держави, а також ті особи, що знов мають вступити на цю службу, повинні дати таку обітницю на вірність Українській Державі: "Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут".

2. Коли особи, як зазначено в 1-му артикулі цієї постанови, відмовляться від урочистої обітниці, то їх не приймається на службу, а ті, що вже мають на службі, звільняються від неї.

Закон Української Держави про урочисту обітницю урядовців і суддів і присягу військових на вірність Українській Державі 30 травня 1918 р. ухвалений Радою міністрів і затверджений гетьманом Павлом Скоропадським.

Відповідно до закону від 24 липня 1918 р. "Про порядок призначення осіб на урядову службу" на державні посади I та II класу призначав лише Гетьман (Голова

Ради Міністрів, міністри, Державний секретар і Державний контролер).

На посади, що відповідають III класу, призначали згідно з наказом, підписаним Гетьманом і відповідним міністром, скріпленим підписом Державного секретаря.

Посади IV класу обіймали згідно з наказом Гетьмана, скріпленим підписом відповідного міністра (директори департаментів, окремих управлінь, головних управлінь, старші фахівці).

На засіданні Ради Міністрів кандидатури на державні посади III та IV класів в обов'язковому порядку мали пройти атестацію й узгодження. Лише після ухвали Урядом кандидати затверджувалися на посадах із прийняттям на державну службу.

Державні службовці V класу (віце-директори департаментів, головних управлінь, урядовці з особливих доручень, головні бухгалтери, старші фахівці) призначалися згідно з наказом відповідного міністра після затвердження Гетьманом поданих списків кандидатур зі службовими характеристиками й рекомендаціями.

Службовців VI класу (начальники відділів, урядовці з особливих доручень, фахівці, старші бухгалтери) міністр призначав власноручно, без погодження з вищими інстанціями.

Заміщення на посади VII класу й нижче регламентувалися порядком, установленим у кожному окремому відомстві особисто міністром.

Звільнення з посад усіх класів здійснюється в тому самому порядку, що й призначення. Започаткування та ведення службово-посадових реєстрів, накази про призначення і звільнення державних службовців усіх класів передавалися до Державної канцелярії для ведення службово-посадових реєстрів із подальшим опублікуванням у "Державному віснику".

У місцевих офіційних друкованих органах публікувалися призначення на посади до місцевих органів виконавчої влади. Спеціально уповноважений та відповідальний орган [8].

Забезпечення та проведення державної політики з питань державної служби здійснював департамент загальних справ Державної канцелярії (розміщувався по вул. Хрещатик, 38). Напрямами його діяльності було: оформлення та оголошення наказів про призначення на посаду, ведення службово-посадових реєстрів, ведення формулярних списків державних службовців центральних і місцевих державних установ, ведення реєстру всіх державних органів з обов'язковим розписом компетенції та повноважень, затверджених у їх статутах (положеннях у сучасному трактуванні).

Після зречення П. Скоропадського на українських землях з 14 грудня 1918 р. поновлюється Українська Народна Республіка. Її ще називають "другою" УНР [12].

Верховним органом управління стала Директорія на чолі з В. Винниченком. Період Директорії УНР характеризується значною нестабільністю та втратою контролюваної української території.

Що стосується питання розвитку державної служби та державно-службових відносин, то 13 жовтня 1919 р. Радою Народних Міністрів був ухвалений "Закон про урочисту обітницю Директорії, міністрів, урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Народній Республіці".

На зміну та доповнення попередніх законів було прийнято рішення встановити такі форми урочистої обітниці на вірність Українській Народній Республіці (форми присяги):

I. Урочиста обітниця директорії: *Ми, Директорія Української Народньої Республіки, даємо цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно будемо служити Народові*

України і утвореній ним Українській Народній Республіці, волю синів її, національну, релігійну та горожанську, не впинно боронитимемо, всі сили свої обіцяємо покласти, аби закріпити народно-республіканський устрій України основним законом, організовано виявленій волі народу будемо коритися; у державному управлінню будемо керуватися тільки волею народу на його добробут і благо Республіки, стоятимом на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стояти будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо всіма виконувались і правда ні в чому не порушувалась.

II. Урочиста обітниця міністрів: *Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно служитиму Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці та її Верховній Владі. В державному управлінню буду керуватися тільки благом Народу й Республіки, обов'язки свої виконуватиму чесно й сумлінно, пильнуватиму, аби встановлені Директорією закони всіма неодмінно виконувались і правда ні в чому не порушувалась; урядові тайни берегтиму і всіма силами стоятиму на сторожі інтересів Народу та скарбів Української Народної Республіки.*

III. Урочиста обітниця урядовців: *Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі; покладені на мене правительством, обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно, керуючись лише благом Народу й Республіки та законами її, не жаліючи життя для своєї Батьківщини; всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, державне майно оберегатиму і на свою користь нічого проти служби й обітниці не робитиму.*

У січні 1919 р. Директорія УНР затвердила закон "Про службу в державних установах урядовців чужоземних підданців", що було абсолютною інституціональною новачкою було для того часу.

18 жовтня 1918 р. українська парламентарна репрезентація скликала у Львові збори всіх українських послів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, представників політичних партій, духовництва та студентства Галичини й Буковини. Збори обрали Українську Національну Раду як політичного представника українського народу в Австро-Угорщині, її головою (президентом) став Є. Петрушевич.

Тоді ж був прийнятий і статут новоствореної Української Національної Ради, який постановив взяти владу у свої руки. 9 листопада на засіданні Української Національної Ради було визначено назву держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Вона охоплювала близько 70 тис. км² території з 6 млн населення (71 % українців, 14 % поляків, 13 % євреїв). Правда, невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття – Чехословаччина. Усе це відбулося зі згоди й санкції Антанти.

Таким чином, фактично ЗУНР охоплювала лише територію Східної Галичини з населенням 4 млн осіб. У той самий день – 9 листопада – Українська Національна Рада сформувала уряд – Державний Секретаріат (або Рада Державних Секретарів), який складався з 14 державних секретарств (міністерств): Міністерства внутрішніх справ (Льонгін Цегельський), Міністерства зовнішніх справ (Василь Панейко), Міністерства фінансів (тимчасово Кость Левицький), Міністерства військових справ (Дмитро Вітовський), Міністерства судових справ (Сидір Голубович), Міністерства торгівлі і промислу (Ярослав Литвинович), Міністерства земельних справ (Степан Баран), Міністерства шляхів (Іван Мирон), Міністерства пошт і телеграфу (Олександр Пісецький), Міністерства праці і суспільної опіки (Антін Чернецький), Міністерства

суспільного здоров'я (Іван Куровець), Міністерства освіти (мав бути Степан Смаль-Стоцький, тимчасово – О. Барвінський), Міністерства віросповідання (Олександр Барвінський) і Міністерства публічних робіт (Іван Макух). Головою (прем'єр-міністром) було обрано К. Левицького (у грудні його замінив С. Голубович). Крім того, був створений харчовий виділ, прирівняний до секретаріату, який очолив Степан Федак.

12 листопада 1918 р. була оприлюднена присяга державного секретаря ЗУНР: **форма присяги (приречення) державного секретаря ЗУНР: Я (ім'я і назвище), іменованій державний секретар справ ... Західно-Української Держави, прирікаю, що мої з тим урядом получені обов'язки сповнятиму по моему найкращому знанню і згідно з моєю совістю, усі мої сили присвячу для добра моєї Держави та її інтересів берегтиму у всяких відносинах.** 12 листопада 1918 р., Львів (Повідомлення газети "Діло" про складання присяги членами Державного секретаріату ЗУНР) [6].

16 листопада 1918 р. видано "Тимчасовий закон про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки". Відповідно до нього, залишалось чинним колишнє, австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і цілям держави. Докладно регламентувалися порядок утворення, структура та функції місцевих органів влади й управління.

На відміну від попереднього розпорядження встановлювалось, що повітових комісарів повинен був призначати державний секретар внутрішніх справ, а вони мали призначати міських і громадських комісарів. Відповідно до закону там, де населення вже обрало комісарів, ці особи підлягають затвердженню вищими державними органами. Далі в законі зазначалося, що в усіх повітах належало загальними виборами обрати повітові національні ради, а в громадах та містах – громадські й міські ради.

Цього ж дня Державний секретаріат на виконання згаданого закону видав розпорядження "Про державну адміністрацію". Таким чином, уже в перші місяці існування ЗУНР на її території були сформовані центральні та місцеві органи державного управління. Головне ж полягає в тому, що ЗУНР була демократичною, народною державою з пануванням Права, Справедливості, Порядку.

Найвищою ж її заслугою, досягненням було об'єднання в січні 1919 р. з Українською Народною Республікою в єдину соборну Українську державу. Таким чином, незважаючи на складний та суперечливий етап національного піднесення, а особливо в добу Української Держави 1918 р., був започаткований процес формування та становлення інституту вітчизняної державної та дипломатичної служби в Україні.

Незважаючи на складності, керівництво Української Держави визначило, що без врегулювання цих важливих відносин будувати державу вкрай важко. Досвід попередників ніколи не повинен бути призабутий, а ретельно вивчений і впроваджений у практику. Попри всі здобутки і прорахунки П. Скоропадського як чільного вітчизняного державотворця, ми переконані, що його ім'я навіки залишиться на скрижальх Книги Буття українського народу [5; 13, с. 96–109; 15].

Отже, цілком заслугоує на подальші дослідження поставлене питання про інституціональну історію, традиції та практичний досвід українського державотворення, етапи становлення й розвитку дипломатії України початку ХХ ст.: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину інституціонального, соціокультурного й політико-дипломатичного розвитку українських традицій і національних

особливостей унікального європейського явища початку ХХ ст. – національної боротьби за самоутвердження як інституційного кластеру політики, дипломатії й культури тогочасної Європи.

Список використаних джерел:

1. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ ІР), ф. 226, №5, арк. 8-10.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 112.
3. Дорошенко Д. І. Історія України: 1917–1923 : У 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1930. – Т. 2.
4. Єфремов С. Щоденники: 1923–1929 / С. Єфремов. – К. : Рада, 1997.
5. Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017.
6. Капелюшний В. П. Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років: Історіографічний нарис : монографія / В. П. Капелюшний, О. Ф. Коваль. – К. : Інтерсервіс, 2018.
7. Крах германской оккупации на Украине: По документам оккупантов; под ред. М. Горького и др. – М. : ОГИЗ, 1936.
8. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів : Каменяр, 1994.
9. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : Держ. ком. архівів, 2003.
10. Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. І. Сергійчук. – Л. : Свічадо, 2002.
11. Слабченко Є. Дипломатична історія України / Є. Слабченко. – К. : Кліо, 2016.
12. Стрельський Г. В. Українська дипломатія національно-державного відродження 1917–1920 рр. в особах; за ред. Л. С. Тупчієнка, В. Г. Ціватого. – К. : ДЕМІД, 2000.
13. Фігурний Ю. С. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі / Ю. С. Фігурний. – К. : НДІН, 2008.
14. Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
15. Checalenko L. D. Foreign policy of Ukraine / Ed. by Tsivatyi V.H. – K. : LAT&K, 2016.

References:

1. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, Instytut rypokysu (NBUV IR) [Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of Manuscripts], fond 226, No. 5, arkushi 8–10.
2. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine], fond 1115, opys 1, sprava 1, arkush 112.
3. Doroshenko D. I. (1930) *Istoriia Ukrainy: 1917-1923: u 2 t. Tom 2. Ukrainka hetmanska derzhava 1918 r.* / D. I. Doroshenko [History of Ukraine: 1917–1923. In 2 volumes. Vol. 2. – Uzhhorod : Svoboda. [In Ukrainian]
4. Yefremov S. (1997) *Shchodennyky: 1923-1929* / S. Yefremov [Diaries: 1923–1929]. – K. : Rada. [In Ukrainian]
5. Kalakura Ya. S. et al. (2017) *Mentalnyi vymir ukraïnskoi tsyvilizatsii* / Ya. S. Kalakura et al. [Mental Dimension of Ukrainian Civilization]. – K. : Henesa. [In Ukrainian]
6. Kapeliushnyi V. P. (2018) *Nezlamna i neskorena: natsionalna elita v Ukrainiïi revoliutsii 1917-1921 rokiv: Istoriohrafichnyi narys: Monohrafiia* / V. P. Kapeliushnyi, O. F. Koval [Unbreakable and Undefeated: National Elites in Ukrainian Revolution of 1917–1921: Historiographical Essay. A Monograph]. – K. : Intersevis. [In Ukrainian]
7. Gor'kij, M. et al., eds. (1936) *Krax germanskoj okkupacii na Ukraine: Po dokumentam okkupantov* / M. Gor'kij, et al., eds. [The Collapse of the German Occupation of Ukraine: On the Occupants' Sources]. – M. : OGIZ. [In Ukrainian]
8. Mlynovetskyi R. (1994) *Narysy z istorii ukraïnskykh vyzvolnykh zmahani. 1917-1918* / R. Mlynovetskyi [Essays on the History of the Ukrainian Liberation Contests. 1917–1918]. – L. : Kameniar. [In Ukrainian]
9. Papakin H. V. (2003) *Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna: Istoryko-arkhivni narysy* / H. V. Papakin [Pavlo Skoropadskyi: Patriot, Statesman, Man. Historical and Archival Essays]. – K. : Derzh. kom. arkhiv. [In Ukrainian]
10. Serhiichuk V. I. (2002) *Neusvidomlennia Ukrainy. Stavlennia svitu do ukraïnskoi derzhavnosti: pohliad u 1917-1921 roky z analizom siohodennia* / V. I. Serhiichuk [Unawareness of Ukraine. World Attitude to Ukrainian Statehood: The View on 1917–1921 with the Analysis of Modernity]. – L. : Svichado. [In Ukrainian]
11. Slabchenko Ye. (2016) *Dyplomatychna istoriia Ukrainy* / Ye. Slabchenko [Diplomatic History of Ukraine]. – K. : Klio. [In Ukrainian]
12. Strelskyi H. V. (2000) *Ukrainska dyplomatiia natsionalno-derzhavnogo vidrodzhennia 1917-1920 rr. v osobakh* / H. V. Strelskyi [The Ukrainian Diplomacy of the National and State Revival of 1917–1920: Personalities]. – K. : DEMID. [In Ukrainian]
13. Fihurnyi Yu. S. (2008) *Derzhavotvorcha ta etnonatsiietvorcha diialnist ukraïnskoho hetmana Pavla Skoropadskoho v ukraïnoznavchomu vymiri* / Yu. S. Fihurnyi [State-building and Nation-building Activity of the

Ukrainian Hetman Pavlo Skoropadskyi in the Ukrainian Studies Dimension]. – К. : NDIN. [In Ukrainian]

14. Tsviatyi V. H. (2000) *Yevropeiska zovnishnia polityka doby rannioho Novoho i Novoho chasu: problemy instytutsionalizatsii (teoretyko-metodolohichniy aspekt) / V. H. Tsviatyi* [European Foreign Policy of the Early Modern and Modern Times: The Problems of Institutionalization (Theory and

Methodology)]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 4. – P. 268–274. [In Ukrainian]

15. Chekalenko L. D. (2016) *Foreign policy of Ukraine / L. D. Chekalenko*. – К. : LAT&K.

Надійшла до редколегії 29.05.18

V. Tsviatyi, PhD in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN PUBLIC AND DIPLOMATIC SERVICES INSTITUTIONALIZATION IN THE PERIOD OF THE NATIONAL ASCENSION (1917-1920): THE DISCOURSE OF DIPLOMACY AND EXTERNAL POLITICS

The main directions of foreign policy and the peculiarities of the formation of models of Ukrainian state and diplomatic services during the period of national ascension (1917-1920) are analyzed in the article. Particular attention is paid to the institutional development, achievements, problems and prospects of the state and diplomatic services in the context of the European development of the studied period. Its diplomacy was different of active, perseverance, dedication, held effective positions on important regional and international issues. The author shows that the analysis of the main issues of the evolution of the main directions of foreign policy and diplomatic activity of Ukraine enables a deeper understanding common to most the formation of foreign policy, diplomacy and making foreign policy decisions in this area.

The development and establishment of the states in the XX century requires studying and generalizing the acquired experience. In most states, democratization was followed by very difficult and dramatic processes of rational and bureaucratic modernization of the state and consolidation of the nation. An effective way to solve the numerous contradictions and paradoxes might be the application of the theory of historical institutionalism, which focuses on the chronological sequence of transformations, as well as on the regional and institutional consequences of differences in social and political ways of development.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political development, Europe, Ukraine.

УДК 94(477):341.76"1922"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.10>

В. Шевченко, асп., мол. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,
Національний музей історії України, Київ, Україна

ЛИСТ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА СИМОНА ПЕТЛЮРИ ДО ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА МИКОЛИ ЮНАКІВА

Публікація має на меті відкрити для широкого загалу документальне та епістолярне джерело до історії діяльності українського уряду в екзилі на ниві дипломатії та міжнародного співробітництва. Симон Петлюра, як голова Директорії УНР у своєму листі до Миколи Юнаківа, датованому 28 серпня 1922 р., розкриває загальну геополітичну ситуацію в Європі, Передній Азії та на Кавказі. Усі важливі, описані в листі події з цих регіонів він зводить до україноцентричного знаменника, намагаючись знайти позитивний вихід для "українського питання" серед міжнародної спільноти та з допомогою ряду факторів, які склалися на той час у навколишніх з Україною землях. Голова Директорії інформує військового міністра про закулісну гру під час Генуезької та Гаазької конференцій, висловлює свої припущення стосовно можливостей відкриття антибільшовицького фронту в Кавказькому регіоні та в Середній Азії.

Ключові слова: дипломатія, УНР, міжнародні конференції, Симон Петлюра, більшовики, Мустафа Кемаль, Енвер-паша.

Період української революції та визвольних змагань 1917–1921 рр. є достатньо коротким у хронологічному розрізі для загальноісторичного процесу, але з іншого боку – дуже складним, зважаючи на багатогранність, заплутаність і неоднозначність великої кількості подій і процесів. Джерельну базу означеного періоду становить колосальний масив уже опублікованих матеріалів. Додатковим "живленням" для продовження наукових пошуків є віднайдення та введення до академічного дискурсу нових документів, спогадів, епістолярної спадщини. Ця публікація цінного джерела також покликана доповнити певні лакуни у відомих широкому загалу подіях. Епістолярна спадщина Симона Петлюри вражає своєю об'ємністю. Насамперед – це багатотомне видання "Петлюра Симон. Статті, листи, документи" [7–10], окремі збірки [6, 12], а також ряд публікацій окремих листів.

Оприлюднений ще 2009 р. на офіційному веб-сайті Служби зовнішньої розвідки України, уперше публікується лист Головного отамана Дієвої армії УНР Симона Петлюри до військового міністра Уряду УНР в екзилі генерала-поручника Миколи Юнаківа. Написаний власноручно Петлюрою й датований 28 серпня 1922 р. Основну частину змісту листа становить бачення отаманом геополітичної ситуації у Європі та у Передній Азії, що могла би вплинути на хід відновлення активної боротьби проти більшовиків за українські землі. Петлюра написав цього листа у Варшаві. У цей час Головний отаман фактично переховувався в польській столиці. Адже за умовами пункту 5 Ризького мирного договору Петлюра позбавлявся

права притулку у Польщі [2, с. 623–624]. За спогадами Генрика Юзевського, колишнього віце-міністра внутрішніх справ в уряді УНР і довіреної особи Пілсудського, невдовзі після підписання мирного договору, разом зі Станіславом Стемповським його викликав міністр закордонних справ Константи Скірмунт і повідомив, що наступного дня до Тарнова виїздить змішана польсько-більшовицька комісія для встановлення місця перебування Петлюри [16, с. 20]. Юзевський зіграв на випередження і разом з двома довіреними охоронцями таємно вивіз Отамана до Варшави. Він розмістив Петлюру у своєму помешканні – палаці Рачинських. Через місяць очільника УНР перевезли до Станіслава Чекановського в містечко Космін. Там він перебував ще два місяці і потім повернувся до свого останнього, перед від'їздом до Парижу 31 грудня 1923 р., осідку у Варшаві – квартири Володимира Редліха, близького друга Юзевського, на вул. Мокотовській, 5 [16, с. 22]. Лист адресований до Тарнова – основного місця дислокації міністерств УНР в екзилі, де зокрема розмістилась ставка військового міністра Юнаківа. Основні ж частини Дієвої армії від 1921 р. знаходились у таборах для інтернованих, насамперед у Каліші, Ланцуті та Вадовицях [14, с. 193].

Дипломатичні кола польської столиці й українські політики в означений період стежили за умовним протистоянням Великої Британії та Франції за можливі економічні дивіденди від офіційного визнання Радянської влади та відкриття останньою власних ринків для вільної торгівлі. Зокрема, Петлюра вбачає таке приховане протистояння

в ході двох останніх конференцій із урегулювання економічних і фінансових питань у післявоєнній Східній Європі у Генуї та Гаазі. За власним твердженням, він послуговався згодуками присутніх на конференціях журналістів, які вбачали закулісну боротьбу Британії-Франції за шкуру невбитого ведмедя – нафтові поля Закавказзя, Баку і туркестанську бововну. Дані міркування цілком могли б мати логічне обґрунтування, зважаючи на те, що на останній, Гаазькій, конференції представники західних держав пропонували делегації РСФРР міжнародне визнання, списання боргів імперського й тимчасового урядів починаючи з 1914 р. і збитків від націоналізації підприємств в обмін на допуск західних власників до роботи їхніх націоналізованих підприємств на території, контрольовані радянською владою на правах концесії. Однак жодних конкретних економічних домовленостей за результатами Генуезької та Гаазької конференцій досягнуто не було. Утім, сам автор листа зазначає, що вищезначені плани з переділу економічних інтересів не здійснились завдяки втручанню США, але конкуренція між Францією та Великою Британією на цьому економічному підґрунті продовжує розвиватися. Відомо, що Головний отаман достатньо пильно спостерігав за обома конференціями. Зокрема, на першу з них, Генуезьку, уряд УНР відправив свою делегацію на чолі з Олександром Шульгіним зі спеціальною інструкцією, затвердженою Радою Міністрів. Основне завдання українських дипломатів полягало у піднесенні національно-державного українського питання у межах "Великої України" та відстоюванні повної самостійності [11, с. 379–380]. Спроби зацікавити Генуезьку конференцію "українським питанням" виявилися марними [5, с. 430]. Реалізація цих завдань була абсолютно неможливою в тих реаліях, що підтверджується, зокрема, тим фактом, що делегація УНР навіть не отримала статусу офіційного учасника конференції.

У окремий значний геополітичний чинник у Закавказькому регіоні Симон Васильович виділяє "Ангорський уряд" (уряд у Анкарі на чолі із Мустафою Кемалем). Основною політики Кемалю в той час було міжнародне юридичне визнання його влади та відміна абсолютне неприйнятної для Туреччини Севрського мирного договору, підписаного ще у 1920 р. за результатами Першої світової війни. Відвоюючи території в Малій Азії у греків, які окупували їх саме за положеннями Севрського договору, очільник незвизнаного уряду Туреччини неодноразово послуговувався "щедрістю" урядів РСФРР [2, с. 597–604] та УСРР [3, с. 9–14] у вигляді зброї, військової амуніції й навіть золота у зливках. Основою для такого співробітництва двох незвизнаних сил був ряд договорів і конвенцій, про які згадує Петлюра у своєму листі. Він також проінформований про справи у Середній Азії, "Туркестані" мовою оригіналу, що і відображено в тексті. Юнаків отримав інформацію про одіозного Енвер-пашу, котрий став на чолі руху басмачів і підняв повстання проти більшовицької влади. Однак Петлюра помилково пов'язав заключення договору між кемалістами та більшовиками і візитом Енвер-паші до Москви, як жесту закріплення цієї домовленості. Насправді ж тодішній керівник басмачів не мав жодних стосунків із Кемалем, окрім спроби підняти проти нього повстання. Таким чином, більшовики відігравали одразу дві карти в турецькій грі, тобто одночасно підтримували політичних опонентів – Кемалю та Енвер-пашу. Із метою вирішення проблеми басмачів, Енвер-паша був направлений до Середньої Азії більшовиками як авторитетну в мусульманському світі постать, але пізніше зухвало вийшов із підпорядкування, очолив антибільшовицький рух і невдовзі загинув

[1, с. 65]. Подальший виклад можливих варіантів розвитку подій на Закавказзі в частині відкриття Кемалем протибільшовицького фронту здається достатньо ефемерним і позбавленим передумов.

Колишній грузинський прем'єр-міністр Ной Рамішвілі згадується в контексті підготовки до повстання на території Грузії з допомогою Франції, як гаранта невтручання або допомоги з боку кемалістів. Грузин на еміграції справді виношував подібні плани антибільшовицького руху, але вони зазнали повного фіаско в наступному, 1923 р. У ході цих розмірковувань, Головний отаман підводить думку до того, що кемалісти не в змозі будуть самостійно здолати більшовицькі сили "без одночасного утворення інших фронтів". Очевидно, що в такій, завуальованій, формі він вбачав вдалий момент відновлення активної боротьби за Україну на території УСРР.

В останньому абзаці Симон Петлюра наказує зміст листа довести до відома прем'єрові та міністру закордонних справ, Андрію Лівичкому та Яну Токаржевському-Каращевичу, відповідно. Офіційна посада Токаржевського-Каращевича – віце-міністр закордонних справ, керівник міністерства [4, с. 116], Лівичкого – Голова ради народних міністрів. Із метою уникнення переобтяжувальних форм, Петлюра вживає скорочені версії їхніх регалій.

Загальну, достатньо однобічну й ідеалізовану думку про Петлюру-дипломата подає перший міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгін у посмертному збірнику пам'яті очільника Директорії. Він відзначає, що "закордонна політика, ..., його [Петлюри – В. Ш.] заповіт ... є синтез політики 1919 і 1920 рр.: ведучи боротьбу за самостійну Україну, шукати зближення з нашими західними сусідами, і через них, ідучи далі, знайти для України надійну базу в світовій міжнародній opinio". У заслугу Симону Петлюрі він також ставить "одностайність й твердість нашої [української – В. Ш.] лінії за кордоном, завдяки одноцільності, логічності нашої акції, завдяки систематичній праці українських політичних чинників узагалі за кордоном, починають у світі українську проблему розуміти і ми сподіваємося, що в час рішучий, коли, як в 1919 р., знову будемо потребувати допомогу, Європа не буде вже дивитися на нас такими сонними, байдужими, а то й ворожими очима" [15, с. 176]. Цей, актуальний і донині текст, було написано 1930 р.

Оригінал документа був переданий із архіву Служби зовнішньої розвідки України до відділу "Музей Української революції 1917–1921 рр." НМІУ у 2013 р. Розміщений у постійній експозиції. Яким чином він потрапив до архіву радянських спецслужб – встановити не вдалось. Веб-сайт Служби зовнішньої розвідки подає інформацію, що корпус листів Петлюри, датованих травнем, серпнем і вереснем 1922 р. потрапив до рук ДПУ у тому ж 1922 р. [13]. Документ має вигляд трьох аркушів паперу розміром 27×20 см. У правій верхній частині кожен аркуш пронумерований стандартним друкованим шрифтом номерами 76, 77 і 78, відповідно. Окремі речення підкреслено олівцем синього кольору й таким самим позначено номери аркушів архівної справи. Ліві краї всіх аркушів мають численні наскрізні отвори, що свідчать про підшивання їх до окремої справи чи комплексу документів. Папір зберігся в задовільному стані, текст читабельний. Виправлені згини на аркушах свідчать, що раніше вони були складені вчетверо. Лист написаний олівцем, має гриф "таємно". У верхній частині першого аркуша надпис/резолуція адресата листа генерала-поручника Миколи Юнаківа про перенаправлення його Голові ради народних міністрів (Андрію Лівичкому), як і зазначено автором листа. Резолуція датована 1 вересня 1922 р. і підписана Юнаківим.

П. Голові ради народних міністрів УНР

М. Л. Юнаків

1/IX 1922

п. Військовому Міністру
Ген.-Пор. Юнакову

таємно

п. Генерале

В тутешніх військових, високо-відповідальних, кругах з найбільшим напруженням стежуть за вислідом політичної боротьби між Англією та Францією, результати якої можуть кардинально змінити дотеперішню ситуацію. З хода переговорів і дискусій на Генуезській¹ і Гаазській² конференціях можна було вже бачити таємничість та неясність мотивів, що спонукували згадані конференції устряти на мертвих точках нежиттєвих ухвал. Лише під кінець обох конференцій вилізло шило з мішків і преса протилежних таборів вивела на чисту воду темні моменти тої боротьби, що мала місце на конференціях та й тепер ще не закінчилась. Оскільки Англія, разом з Італією, змагались допровадити до порозуміння з Совітською Уладою, оскільки Франція-Бельгія саботували це порозуміння. "Кісткою" незгоди була суперечка про Бакинську та Закавказьку нафту і Туркестанську бавовну. Англія готова була взяти на себе відбудову залізниць Петроград-Москва-Петровськ-Баку, щоби таким чином мати у своїх руках дорогу для вивоза нафти і підсунути ближче до дороги Красноводськ-Ташкент, в цілях посідання тамошньою бавовною. – Ці плани, завдяки таємній допомозі Америки для Франції-Бельгії, не здійснились. Боротьба між конкурентами провадиться далі. На підставі деяких, ще не перевірених даних, актуальним чинником цієї боротьби є Туреччина, зглядно уряд Кемалья-Паші³, бажаючи за всяку ціну добитись одміни Севрського Трактату⁴, Ангорський уряд⁵, як Нам відомо, провадив боротьбу з Греками і вступив в дружні договори з Совітськими Урядами Росії та України, підписавши навіть ніби військові конвенції з ними. Ще в початку цього року відомий Енвер-Паша⁶ маніфестував цю дружбу персональним перебуванням в Москві⁷.

Нині Енвер-Паша опинився в ролі головнокомандуючого протибольшовицькими силами Середньої Азії і на чолі мусульманського руху тамошнього. Згідно з отриманими мною інформаціями – неперевіреними – справа дальшого ходу подій має виглядати так. Після опановання Енвер-Пашою цілого Туркестану мало б наступити опановання військами Кемалья-Паші Закавказзя і районів з нафтовими джерелами – Баку-Грозне. Що до останнього – то воно може здійснитись або – а) дорогою місцевого повстання б) або одвертого зірвання Ангорського уряду з Москвою і утворення фронту на Кавказі. В останньому разі Кемаль-Паша сподівається шляхом мобілізації магометан на Кавказі здобути для своєї армії не менше 500,000 людей придатних для боєвих завдань. – Але треба мати на увазі, що вся ця комбінація матиме реальні шанси на здійснення тільки тоді, коли Кемаль-Паша отримає гарантії (од Франції) в постачанню зброї, якої йому бракує. У разі позитивному на Кавказі має бути оголошений "Хазават" – "свята війна". Так виглядають інформації, отримані мною. – Оскільки вони певні – сьогодні не можу сказати. Деякі – дотичні посередньо цієї можливості – данні находять підтвердження своє в підготовчій організаційній праці проти большевиків в Грузії. Під час моїх

¹ **Генуезька конференція** (10 квітня – 19 травня 1922 р.) – міжнародна фінансово-економічна конференція в м. Генуя (Італія). Участь у конференції брали 29 держав. Офіційним представником від УСРР був народний комісар закордонних справ Х. Раковський, який працював у єдиній делегації РСФРР. Уряд УНР в екзилі також спробував офіційно взяти участь у конференції. Однак українську місію на чолі з Олександром Шульгіним не прийняли у статусі учасника. Тому вони провадили "закулісну роботу" шляхом неофіційних переговорів і зустрічей. Головним питанням конференції було визнання більшовиками боргів Російської імперії перед західними кредитором. Жодне з питань по суті не було вирішене.

² **Гаазька конференція** (15 червня – 29 липня 1922 р.) – міжнародна фінансово-економічна конференція, скликана постановою Генуезької конференції в Гаазі (Нідерланди). Участь делегації Радянської Росії на конференції вважалась фактичним визнанням "західними" державами.

³ **Мустафа Кемаль Ататюрк** (19 травня 1881 – 10 листопада 1938) – турецький державний і військовий діяч, лідер боротьби за незалежність і проти поділу колишньої Турецької імперії. Перший президент Туреччини. Кадровий військовий. Із 1919 р. очолив війну проти країн Антанти, що призвело до проголошення Турецької республіки. У 1920 р. створив тимчасовий уряд у новій Турецькій столиці – Анкарі. Уклав договори з РСФРР (16 березня 1921) і Закавказькими радянськими республіками (13 жовтня 1921). Ініціатор переговорів між Туреччиною та УСРР, які завершилися підписанням договору про дружбу і братерство 2 січня 1922 р. Відомий своїми реформами у післявоєнній Туреччині, спрямованими на "європеїзацію" країни.

⁴ **Севрський мирний договір** (10 серпня 1920 р.) – договір за результатами Першої світової війни між урядом Османської імперії та державами-переможцями. Позбавляв Туреччину більшої частини її володінь, зокрема в Африці, Аравії, на Близькому Сході та в Європі. Умови договору були пом'якшені на Лозанській конференції (1922–1923 рр.). Туреччина повернула Східну Фракію, місто Ізмір і частковий контроль над чорноморськими протоками.

⁵ **Ангорський уряд** – орган виконавчої влади в Туреччині. Створений Мустафою Кемалем у 1920 р. на протипагу султанської владі та для протистояння військам Антанти. 7 червня 1920 р. Ангорський уряд визнав недійсними всі договори Османської імперії, перш за все – Севрський. 29 жовтня 1923 р. проголошена Турецька республіка на чолі з Мустафою Кемалем як президента.

⁶ **Ізмаїл Енвер** (Енвер-паша) (1881–1922) – османський військовий і політичний діяч, один із лідерів руху басмачів, ідеолог пантюркізму. Народився 22 листопада 1881 р. у родині залізничника у Стамбулі. Кадровий військовий. Учасник Молодотурецької революції. У 1913 р. здійснив державний переворот проти уряду Кяміля-паші, встановив військову диктатуру разом із Талаат-пашею та Джемаль-пашею. Протягом Першої світової війни займав вищий військовий пост заступника головнокомандуючого (головнокомандуючим формально був султан). У листопаді 1914 р. провів зустрічався із представниками Головної української ради і СВУ М. Меленевським, Л. Цегельським і С. Бараном. Один із організаторів геноцидів вірменів, греків та ассирійців. Після поразки у ПСВ утік до Німеччини. На початку 1920 р. прибуває до Москви та працює у Товаристві Єдності Революції з Ісламом. В'їзд до Туреччини був заборонений урядом Мустафи Кемалья. Один із лідерів руху басмачів у Туркестані проти радянської влади. Убитий у перестрілці.

⁷ Візит Енвер-паші до Москви не пов'язувався із закріпленням дружніх відносин між РСФРР та урядом Мустафи Кемалья в Туреччині. Більшовицький уряд одночасно підтримував дружні стосунки з антагоністичними силами Туреччини – Енвер-пашею та Ангорським урядом кемалістів.

і п. прем'єра розмов з грузинським міністром Ремішвілі⁸ розмов'я вяснилось, що протибольшовицьке повстання грузини можуть підняти тільки тоді, коли матимуть належне заповнення од Франції, що Кемалісти їм не зашкодять – В кінечному разі справа конфлікту Сов. Росії з Туреччиною на Кавказському ґрунті розглядається, як справа можлива. – Для мене ясно, що утворення Кавказського фронту не може дати гарантій за перемогу турками Совітської Росії без одночасного утворення інших фронтів в цілях одтягнення большевицьких сил, які тоді будуть кинені виключно проти турків. – будуть приняті засоби для перевірки отриманих інформацій.

Прошу довести про це до відома п. Прем'єра⁹ і Міністра Закордонних Справ¹⁰, останньому запропонуйте вяснити у наших Царьгородських представників¹¹, як виглядає сучасний стан фронту між Кемалістами і Греками а також і які там маються інформації в поданій вище справі.

28/VIII 1922 р.б.

Підпис
(Петлюра)

Список використаної літератури:

1. Агабеков Г. ЧК за работой. – М.: Ассоциация "Книга. Просвещение. Милосердие", 1992.
2. Документы внешней политики СССР: В 21 т. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 3.
3. Документы внешней политики СССР: В 21 т. – М.: Политиздат, 1961. – Т. 5.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10.
5. Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; за ред. В. А. Смоляк. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001.
6. Петлюра С. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борця за самостійну Україну / Упоряд. В. І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001.
7. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / Редкол. Т. Гунчак та ін. – Нью-Йорк, 1956.
8. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2.
9. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. – Т. 3.
10. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – К.: 2006. – Т. 4.
11. Сергійчук В. І. Симон Петлюра / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2004.
12. Симон Петлюра про українську зовнішню та внутрішню політику: з епістолярної спадщини (1919–1922 роки) / Упоряд. Л. Рябошапка, А. Луцький. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016.
13. Служба зовнішньої розвідки України оприлюднює розсекречені документи стосовно Симона Петлюри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=5422.html. – Назва з екрану. – Дата звернення. – 23.01.2017.
14. Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри. 1920–1923 роки / І. Срібняк // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. 36. матеріалів про

відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри / Упоряд.: Д. Михальчук, Д. Степовик. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – С. 187–199.

15. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 172–176.

16. Юзевський Г. Слово про Петлюру / Г. Юзевський. – Kolo Podkowy; Podkova Lesna: Aula, 1998.

References:

1. Agabeko V G. (1992) *ChK za rabotaj* / V G. Agabeko [Cheka at work]. – М.: Ассоциация "Книга. Просveshhenie. Miloserdie".
2. Belov G. (1959) *Dokumenty vneshnej politiki SSSR*. Vol. 3 / G. Belov, E. Garmash, S. Mairov [Documents of the Foreign Policy of USSR]. – М.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury.
3. Belov G. (1961) *Dokumenty vneshnej politiki SSSR*. Vol. 5 / G. Belov, E. Garmash, S. Mairov [Documents of the Foreign Policy of USSR]. – М.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury.
4. Smolii V. (ed.) (2013) *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 10 / V. Smolii [Encyclopedia of the History of Ukraine]. – К.: Naukova dumka.
5. Halenko O. (2001) *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy* / O. Halenko, Ye. Kaminskyi, M. Kirsenko [Essays on the History of Ukraine's Diplomacy]. – К.: Alternatyvy.
6. Serhiichuk V. (2001) *Symon Petliura. Nevidomi lysty z Paryzha yak politychnyi zapovit bortsia za samostiinu Ukrainu* / V. Serhiichuk [Symon Petliura. Unknnown Letters from Paris as a Political Testament of Ukrainian Freedom Fighter]. – К.: Ukrainska Vydavnycha Spilka.
7. Hunchak T. (1956) *Petliura Symon. Statii, lysty, dokumenty* / T. Hunchak [Petliura Symon. Articles, Letters, Documents]. – New York: [s.n.]
8. Hunchak T. (1979) *Petliura Symon. Statii, lysty, dokumenty*. Vol. 2. / T. Hunchak [Petliura Symon. Articles, Letters, Documents]. – New York: [s.n.]

⁸ **Рамішвілі Ной Віссаріонович** (5 квітня 1881 – 7 грудня 1930) – державний діяч Російської імперії та Грузинської Демократичної Республіки. 1902 р. вступив до РСДРП. Член ЦК РСДРП після лондонського з'їзду, меншовик. Керував бойовою організацією у Тифлісі. Арештований, утік із заслання за кордон. Із початком Лютневої революції повертається до Росії. Обирається депутатом Всеросійських установчих зборів від Закавказького округу. 3 квітня 1918 р. на посаді міністра внутрішніх справ Закавказької Демократичної Федеративної республіки. У складі підготовчої комісії з проголошення незалежності Грузії. 26 травня 1918 р., після проголошення незалежності, очолює перший уряд Грузинської Демократичної республіки. Стояв біля витоків організації грузинської армії. На посаді прем'єр-міністра до 24 червня 1918 р., після цього – міністр закордонних справ в уряді Ное Жордані. Після окупації Грузії Червоною армією емігрував. На еміграції безуспішно готував повстання проти більшовиків. Застрелений Палмені Чануквадзе в Парижі 7 грудня 1930 р.

⁹ На той час обов'язки прем'єр-міністра уряду УНР в екзилі виконував **Андрій Лівіцький** (9 квітня 1879 – 17 січня 1954) – український державний і політичний діяч, президент УНР в екзилі (1926–1954). Навчався на математичному та юридичному факультетах Київського університету. До революції 1917 р. служив у судовій системі. Один із засновників РУП, із 1905 – член УСДРП. Під час революції 1905 р. був головою "Лубенської республіки". Кілька разів відбував ув'язнення. При УЦР займав цивільні посади у Полтавській губернії. Входить до складу делегації УНР на переговорах у Брест-Литовську. Брав участь в організації Трудового конгресу 1919 р. У жовтні 1919 р. – голова дипломатичної місії УНР у Польщі. 22 квітня 1920 р. підписав союзний договір із Польщею. Протягом 1920–1921 рр. – в.о. голови уряду, у 1922–1926 – очільник уряду УНР в екзилі. Після вбивства С. Петлюри – голова Державного Центру УНР в екзилі (1926–1954).

¹⁰ Міністром закордонних справ Уряду УНР в екзилі на той час був князь **Ян Токаржевський-Карашевич** (24 червня 1885 – 18 листопада 1954) – український політичний діяч, дипломат, історик-геральдист. Почесний лицар Мальтійського ордену. У 1910 р. здобув ступінь доктора філософії в університеті м. Фрібур (Швейцарія). 1910–1918 рр. – займався власними маєтками в Подільській губернії. 11 червня 1918 р. затверджений гетьманом Павлом Скоропадським на посаді радника посольства Української держави у Відні. Із літа 1919 до 1921 р. перебував на посаді радника, потім Надзвичайного посла УНР в Османській імперії. Із 12 січня 1922 р. – міністр закордонних справ Уряду УНР в екзилі. На посаді залишався до 3 вересня 1924 р. Після відставки жодної урядової посади не займав. Упродовж 1924–1936 рр. проживав у Франції, займався публіцистикою та видавничою діяльністю. У Парижі деякий час очолював раду Міжнародного геральдичного інституту. Із 1936 р. проживав в Італії. Із 1948 р. проживав у Великій Британії. Останні роки життя провів у Лондоні. Продовжував публіцистичну та громадську діяльність. Похований 27 листопада 1954 р. у Лондоні. Перепохований 7 липня 1978 р. в українському пантеоні у Баунд-Бруку (Нью-Йорк).

¹¹ Мається на увазі дипломатичне представництво УНР у Стамбулі на чолі із **Василем Мурським** (1888–1935). Український дипломат, журналіст. До початку Першої світової війни працював учителем. У 1917–1918 рр. разом з Іваном Липою видавав часопис "Українське слово" в Одесі. Керівник департаменту преси і пропаганди УНР. Радник посольства УНР у Стамбулі з 1918 р. У 1920–1921 рр. редактор журналу "Воля". Одночасно працював при апараті Міністерства закордонних справ УНР. Із 1921 – представник екзильного Уряду УНР у Туреччині. Мав зв'язки зі структурами української розвідки в Туреччині. Помер і похований у Стамбулі.

9. Serhijchuk V. (ed.) (1999) *Petliura Symon. Statti, lysty, dokumenty*. Vol.3. / V. Serhijchuk [Petliura Symon. Articles, Letters, Documents]. – K. : Vydavnytstvo im. O. Telihy.

10. (2006) *Petliura Symon. Statti, lysty, dokumenty*. Vol.4. [Petliura Symon. Articles, Letters, Documents]. – K. : [s.n.]

11. Serhiichuk V. (2004) *Symon Petliura* / V. Serhiichuk. – K. : Ukrayina.

12. Riaboshapko L. (2016) *Symon Petliura pro ukrainsku zovnishniu ta vnutrishniu polityku: z epistolyarnoi spadshchyny (1919–1922)* / L. Riaboshapko, A. Lutskyi [Symon Petliura about the Ukrainian Foreign and Domestic Politics: Epistolar Heritage (1919–1922)]. – Ivano-Frankivsk : Symfoniia forte.

13. (2016) *Sluzhba zovnishnoi rozvidky Ukrainy opryliudniuie rozsekrecheni dokumenty stosovno Symona Petliury* [Security Service of

Ukraine Publishes Declassified Documents about Symon Petliura] [Online]. Available from: http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=5422.html

14. Sribnyak I. (1997) Polska doba Symona Petliury. 1920-1923 roky / I. Sribnyak [Polish Period of Symon Petliura]. In: Mykhalchuk, D., Stepovyk, D., eds. *U 70-richchya paryzkoi trahedii 1926-1996. Zbirka materialiv pro vidznachennia 70-richchia zahybeli Symona Petliury*. – K. : Vydavnytstvo im. O. Telihy. [In Ukrainian]

15. Shulhyn O. (1930) *Symon Petliura ta ukrainska zakordonna polityka. Zbirnyk pamiaty Symona Petliury (1879-1926)* / O. Shulhyn [Symon Petliura and Ukrainian Foreign Policy. Anthology in Memory of Symon Petliura 1879–1926]. – Praha : [s.n.] [In Ukrainian]

16. Yuzevs'kyi H. (1998) *Slovo pro Petliuru* / H. Yuzevs'kyi [A Word about Petliura]. – Kolo Podkowy ; Podkowa Lesna : Aula. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 29.03.18

V. Shevchenko, PhD student, Junior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SYMON PETLIURA'S LETTER TO MINISTER OF DEFENCE MYKOLA YUNAKIV

The publication aims to open to the public epistolary and documentary source for the history of the Ukrainian government in exile in the field of diplomacy and international cooperation. Symon Petliura as Chairman of the Directory of the UNR in his letter to Mykola Yunakiv dated August 28, 1922, reveals the general geopolitical situation in Europe, the Near East and the Caucasus. All important events are described in a letter from these regions he brings to the Ukrainian centered denominator, trying to find a positive exit to "Ukrainian question" among the international community and with the help of a number of factors that have developed at that time in the surrounding lands to Ukraine. Head of the Directory informs the Minister of War on December about the backstage game during the Genoa and Hague conferences expressed himself assumptions about the opportunities opening anti-Bolshevik front in the Caucasus and Central Asia.

Key words: *diplomacy, Ukrainian National Republik, internationals conferences, Symon Petliura, Bolsheviks, Mustafa Kemal, Ismail Enver Pasha.*

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.11>

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НА НЕВИДИМОМУ ФРОНТІ.

РЕЦЕНЗІЯ НА РУКОПИС МОНОГРАФІЇ:

Антонюк Я. Служба Безпеки: діяльність спецпідрозділів УВО, ОУН та УПА (1921–1991). – Б. м. : б.в. – 469 с.

Минулого 2017 р. Інститут історії Національної академії наук України спільно з Національною академією Служби безпеки України розпочав видання п'ятитомної наукової праці "Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення", присвячене 25-й річниці створення Служби безпеки України. До квітня поточного року побачили світ уже три книги з цієї серії¹², а рецензований нами рукопис монографії Ярослава Антонюка є проектом четвертого тому видання.

Цілком очевидно, що, за рівнем суспільного сприйняття, контраверсійність досліджуваної в рецензованій монографії теми залишає далеко позаду проблематику розвідувальних і контррозвідувальних структур доби середньовіччя, козацьких війн чи Перших визвольних змагань. Так уже влаштована людина: що ближчим до нашого часу є об'єкт історичного дослідження, то більш емоційними є його оцінки, а це, у свою чергу, суттєво ускладнює роботу історика, який змушений у своїх висновках та узагальненнях маневрувати, ризикуючи отримати з різних боків закиди у "глюрифікації", "очорненні", "нерозумінні" тощо. Відтак, мусимо констатувати, що Ярослав Антонюк, який уже не перший рік плідно працює над вивченням історії Служби безпеки ОУН, написав чергову книгу, яка не залишиться непоміченою в суспільстві, черговий раз активізує публічні дискусії різного фахового рівня в періодиці та обговорення на наукових і медіа майданчиках.

У передмові до своєї книги, як і годиться в науковому виданні, дослідник зробив надзвичайно глибокий огляд історіографії проблеми й охарактеризував її джерельну базу (с. 2–20). Зібрана в посиланнях автором бібліографія, на нашу думку, є такою вичерпною, що могла би стати основою до окремого бібліографічного видання з історії оунівської Служби безпеки (СБ ОУН).

Окремо хотілося б наголосити на тому, що в передмові Я. Антонюк, поряд з історіографією та джерелами, дав невеличкий огляд документальних і художньо-документальних фільмів, які присвячені проблематиці СБ ОУН (с. 20–22), що, за бажання, допоможе непідготованому читачеві "зануритися" в історичну проблему за допомогою історичного кіно.

Одразу ж після передмови автор монографії вмістив розділ "Виникнення (1921–1939)", у якому послідовно виклав історію розвідувальних і контррозвідувальних підрозділів Української військової організації та Організації українських націоналістів у період між світовими війнами (с. 22–36). По суті, розділ є широким історичним "оглядом", за допомогою якого автор вводить читача в курс справи, демонструючи різні етапи зародження й розвитку спеціальних підрозділів українського визвольного руху, пошуки ними зовнішньої допомоги, характеризує проблеми, які поставали у процесі становлення перших

бездержавних спецслужб, створених націоналістами. Посилують оповідь підготовані дослідником біографічні довідки діячів визвольного руху, розміщені в примітках на кожній сторінці, які дозволяють читачеві краще зрозуміти складну епоху та долю її сучасників.

Формуванню й розбудові структури Служби безпеки ОУН у 1940–1942 рр. присвячено наступний розділ рецензованої монографії (с. 36–78). Автор розглядає ситуацію, у якій опинилося українське націоналістичне підпілля після розгрому Другої Речі Посполитої та окупації більшої частини західноукраїнських земель радянськими військами. Внутрішні конфлікти, спроба здобути союзника в особі Німеччини, масштабні радянські репресії, ідея підготовки збройного повстання – це були ті основні фактори, які визначали заходи з будівництва есбістських структур і їхні завдання. Варто підкреслити, що Я. Антонюк достатньо повно та всебічно висвітлює головні вектори діяльності СБ ОУН у 1940–1942 рр., прослідкував роль Служби безпеки в підготовці антирадянського повстання в першій половині 1941 р., формуванні Української народної міліції (липень – серпень 1941 р.), а згодом – у протистоянні з нацистською окупаційною владою (кінець 1941 – 1942 рр.).

Черговий розділ рецензованої монографії "У складі УПА (1943)" присвячений аналізу подій, пов'язаних із розгортанням і становленням структур лісової армії. Дослідник ретельно висвітлює внутрішні та зовнішні чинники, що підштовхнули Головний провід ОУН на те, аби погодитися з ідеєю формування підпільної армії партизанського типу до проведення "повстання мільйонів" (с. 78–82), розкриває роль СБ у підготовці дезертирства української допоміжної поліції з німецької служби в березні 1943 р. (с. 83). Окрему увагу автор книги зосереджує на ролі СБ у роботі підпілля в Галичині у 1943 р. (с. 84–85).

Чимало уваги дослідник приділяє участі СБ у процесі об'єднання навколо бандерівської УПА розрізних українських партизанських груп на Волині та Поліссі, а також на питаннях протидії оунівській спецслужби німецьким поліційним органам і антинімецьким диверсіям (с. 88–90).

Безумовно, Я. Антонюк не міг оминати увагою і контррозвідувальну роботу СБ у лавах УПА, яка відіграла неабияку роль у процесі формування перших великих повстанських відділів (с. 91).

Механізм розгортання українсько-польського конфлікту на Волині та Поліссі і місце СБ ОУН в цьому кривавому протистоянні висвітлюються на сторінках 93–101. Слід наголосити на тому, що автор книги, спираючись на широку документальну базу, доволі переконливо доводить, що зародження масштабної трагедії почалося з проблеми тісної співпраці частини польського населення Волині та Полісся з німецькими окупантами й червоними

¹² Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів до сьогодення: У 5-ти томах. – К. : Прометей, 2017. – Т. 1–2; Сідак В. С. Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. –

К. : Прометей, 2017. – Т. 3; Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В. Спецслужба військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі. – К. : Прометей, 2018.

партизанами. СБ ОУН і підрозділи УПА, які весною 1943 р. застосовували індивідуальні покарання людям, звинуваченим у свідомій шкідницькій діяльності проти українського визвольного руху, поступово переходять до застосування збірної відповідальності в тих селах, які особливо "відзначилися" антиукраїнською активністю.

Чималу увагу дослідник приділив становленню територіальної структури СБ у системі Запілля УПА та її розвідувальної і контррозвідувальної діяльності влітку–восени 1943 р. (с. 102–110), дисциплінарним заходам оунівської спецслужби в межах повстанських відділів (с. 110–113), вишкільній роботі серед співробітників СБ, підготовці до переходу фронту тощо (с. 114–131).

Мабуть, двом найскладнішим періодам у діяльності СБ ОУН присвячено такі два розділи: "Прифронтовий період (1944)" (с. 131–183) і "На вістрі реорганізації (1945)" (с. 184–237). Прихід фронту на західний берег Дніпра наприкінці 1943 р. і його невпинне просування до базових областей діяльності УПА на заході України призводив до колосального наводнення регіону фронтовими військами Вермахту, Червоної Армії, Гонведи, військами охорони тилу, червоними партизанами й німецькими антипартизанськими підрозділами, урешті-решт найрізноманітнішими тилловими установами. Контроль над територіями, які стали безпосередніми тилами воюючих армій, контроль над дорогами і залізницями, районними містечками й обласними центрами посилювався багатократно. Рух повстанських сил суттєво ускладнився, мобілізації на роботі з будівництва фортифікаційних споруд, облави на потенційних остарбайтерів, втечі тисяч інтелігентів перед наступаючими більшовиками, суцільна мобілізація чоловічого населення до лав Червоної Армії, вивезення на відбудову Донбасу та інші подібні заходи жорстко понищили організаційну мережу підпілля ОУН. Особливо болісних втрат зазнали мешканці тих районів, які опинилися на межі двох воюючих армій у період т. зв. фронтового застою весною–літом 1944 р., коли від Ковеля на півночі і до Коломиї на півдні фронт завмер майже на півроку.

Подіям переходу фронту, відновленню структури підпілля та мережі СБ, чисткам у лавах організації та серед цивільного населення, спровокованій радянськими органами держбезпеки "шпигуноманії" присвячено вказані вище розділи рецензованої монографії. Слід відзначити, що авторів книги вдалося доволі рельєфно показати події 1944–1945 рр., забезпечити розуміння структурних змін у СБ ОУН, які в цей час були постійним супутником підпільної боротьби, розкрити механізми розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, продемонструвати, що, після фактичного розформування УПА на Волині та Поліссі, кісткою збройного опору стали бойові підрозділи СБ.

Зі складними перипетіями боротьби СБ ОУН з радянською владою та її органами держбезпеки у перші повоєнні роки знайомить читача розділ "Проти радянізації (1946–1947)" (с. 238–288). Уже на його початку автор книги зазначає, що "Велика блокада", яку радянські сили структури провели проти УПА і підпілля ОУН упродовж періоду з 11 січня по 10 квітня 1946 р., суттєво підірвала сили опору, котрі втратили, за різними оцінками, 40–60 % свого складу. Цілковито нові геополітичні реалії, протистояння тоталітарному режимові, який намагався контролювати не лише кожен населений пункт, але й кожного свого громадянина, неможливість поновлювати постійні великі втрати підпілля і повстанських підрозділів змушували керівництво визвольного руху кардинально змінювати тактику боротьби. Як зазначає дослідник, сили опору змушені були відмовитися від над-

міру активної збройної боротьби (особливо від масштабних бойових акцій великими силами), зосередитися на відновленні структури та підготовці нових революційних кадрів, які були б здатні роками працювати в умовах глибокої конспірації. Перед оунівською СБ, за свідченнями, які цитує дослідник, як головні завдання, поставала боротьба з ворожою агентурою в лавах підпілля, вишкіл і контроль низових кадрів, комплектація та правильне використання боївок СБ, слідча робота і технічний супровід діяльності підпілля. Також оунівська спецслужба, намагаючись перехопити ініціативу в радянських органах держбезпеки, у цей період особливо активно розбудовувала мережу власних інформаторів у селах і містечках, яка б дозволила проводити ефективні розвідувальні та контррозвідувальні заходи. До арсеналу методів Служби безпеки, поряд зі збиранням та аналізом свідчень власної агентури, проведенням слідства, виконанням вироків, індивідуальним терором проти представників влади, входили також саботажні й невеликі за масштабом бойові акції.

Велику увагу дослідник у зазначеному вище розділі приділив також питанням контактів підпілля ОУН загалом і СБ зокрема з розвідувальними органами США та Великої Британії, які в момент зародження "холодної війни" починають цікавитися українським визвольним рухом як потенційним партнером у протистоянні з комуністичним блоком.

Великою проблемою для СБ ОУН, як і для всього підпільного руху, у 1946–1947 рр. залишалася втрата провідних кадрів. Цим фрагментам, пов'язаним із загибеллю знакових для СБ фігур і проблемою їхньої заміни, Я. Антонюк цілком виправдано приділяє чимало сторінок свого дослідження.

"Згорання діяльності (1948–1951)" – так називається черговий розділ рецензованої монографії (с. 288–312). Поступове знекровлення визвольного руху, в тому від боротьби, несприятливі геополітичні умови, відсутність будь-якої суттєвої зовнішньої допомоги чи підтримки, неспівмірні ресурси влади й підпілля призводили до загального затухання опору. Автор рецензованого рукопису монографії цілком логічно пише також і про зменшення бойової діяльності СБ, яка щоразу частіше зводиться до антиколгоспних акцій (с. 288). Хоча есбісти в цей період відмовилися від масштабних каральних операцій проти агентури і прихильників радянської влади, усе ж показові втрати голів колгоспів, керівників сілрад, директорів МТС, знакових постатей радянського режиму (таких, як Ярослав Галан) залишилися в арсеналі СБ.

Одночасно, як пише дослідник, "Незважаючи на нерівність сил, СБ вдалося проводити складні контррозвідувальні операції" (с. 298). Завдяки повторному вербуванню раніше завербованих МДБ агентів, есбістам вдалося очищати від радянської агентури цілі райони, що створювало суттєві проблеми для роботи органів радянської держбезпеки, особливо на низовому рівні.

Значну увагу автор рецензованого рукопису приділяє також питанням виховання молоді, яким займалися структури СБ на зламі 1940–1950-х рр. Підготовка зміни, втягнення підлітків і юнаків до революційного підпілля, вербування в їхньому середовищі агентури, яка, живучи на легальному становищі, інформуватиме підпілля про настрої людей, діяльність влади, важливі військові та господарські об'єкти – усе це входило в коло роботи СБ ОУН останні роки діяльності на території України.

Окремо дослідник звертає увагу на найбільш вдалі операції радянських спецслужб проти СБ ОУН. Через вербування власної агентури в рядах підпілля, застосування хімічних препаратів, вибухових пристроїв, сигналізацій тощо, МДБ зуміли настільки виснажити мережу СБ, що наприкінці 1951 р. керівник визвольного руху Василь

Кук змушений був перевести вцілілих есбістів до територіальної мережі ОУН (с. 307). Лише окремі, дуже часто ізольовані структури СБ, проіснували в Галичині до середини 1950-х рр., але, як вірно відзначає Я. Антонюк, назва СБ використовувалася ними скоріше символічно, бо реальної мережі спеціальної служби вже не існувало.

Слід також відзначити, що в названому вище розділі автор також дає коротеньку інформацію про діяльність СБ у таборах ГУЛАГу, висвітлює їхню роль у табірних повстаннях і загалом у табірних структурах українського підпілля (с. 308–309), а також намагається показати окремі факти, які вказують на зв'язок колишніх есбістів зі спробами відродити оунівське підпілля наприкінці 1950–1970-х рр. (с. 310–311).

Далеко не всі дослідники оунівської СБ звертають увагу на її діяльність за межами України та СРСР у повоєнні роки. У цьому сенсі Ярослав Антонюк у рукописі рецензованої монографії є одним із небагатьох учених, що намагаються, спираючись на різноманітну джерельну палітру, відтворити мозаїку діяльності СБ Закордонних частин ОУН. Зокрема, у розділі "Становлення на еміграції (1945–1960)" (с. 312–377) автор книги поетапно реконструює процес виникнення власної спецслужби в середовищі оунівців-емігрантів.

Дослідник цілком правильно підкреслює, що в середовищі 750 тисяч українських емігрантів оунівці були найбільш дисципліновані й активні (с. 312). Підсилені тисячами новоприбулих з України або визволеними з тюрем і таборів кадрами, націоналісти (порівняно з іншими групами емігрантів) мали найкращий "людський матеріал" для створення власної дієвої спеціальної служби (с. 313).

Чимало уваги в рецензованому дослідженні приділено становленню Закордонного Центру (ЗЦ) бандерівської ОУН і його першочерговим завданням – формуванню мережі в еміграції та налагодженню зв'язків із підпіллям у краї. Одним із першочергових завдань, як пише автор рукопису, для ЗЦ ОУН був також пошук і активізація контактів із західними альянтами, зокрема з їхніми спеціальними службами (с. 313–315). Надзвичайно висока активність радянських розвідувальних органів у Європі (зокрема в середовищі нової повоєнної еміграції), змушували ЗЦ ОУН думати про заходи власної безпеки, про роботу, яка б блокувала проникнення ворожої агентури у створювану на Заході мережу організації. Саме з цією метою в жовтні 1945 р. ЗЦ ОУН створив окрему СБ Закордонних частин (ЗЧ) бандерівської ОУН (с. 316).

Ярослав Антонюк, спираючись на спогади учасників СБ, документальні джерела і дослідження Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, реконструює структуру есбістської референтури ЗЧ, характеризує її кадри, окреслює основні напрями роботи (с. 317–322). Окремими пунктирами в рецензованому тексті вчений окреслює питання співпраці оунівської спецслужби з американськими, британськими, французькими, бельгійськими розвідувальними організаціями у перші повоєнні роки (с. 323–324), заходи з підготовки бойових підрозділів для участі в гіпотетичній війні західних держав проти СРСР (с. 325), боротьбу з радянською агентурою (с. 326–327) тощо.

У рецензованій монографії автор подає доволі докладну інформацію про причини та хід розколу в еміграційному оунівському середовищі й відхід від Закордонних частин ОУН Закордонного проводу Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) (с. 328–331).

Окремою сторінкою в діяльності СБ ЗЧ ОУН, виписано в монографії, є питання протидії радянським заходам із так званої репатріації, які були розгорнуті в Європі у 1945–1947 рр. (с. 331–335). Варто підкреслити, що досліднику вдалося продемонструвати як масштаб так і ефективність контрзаходів оунівської спецслужби.

Новим викликом, із яким зіштовхнулися ЗЧ ОУН, було розселення українців із таборів Ді-Пі в різних країнах світу впродовж 1946–1948 рр. Разом із цим великим "ісходом з Європи" в Канаді, США, Аргентині й інших державах опинилися тисячі членів ОУН, яких СБ намагалась облікувати для утримання в подальшому організаційних зав'язків (с. 336–340).

Питанням відправки розвідників СБ на територію України, підтримці кур'єрних ліній зв'язків, внутрішній боротьбі в еміграційному середовищі, заходам з охорони керівників націоналістичного руху, присвячено решту тексту, вміщеного в розділі "Становлення на еміграції" (с. 341–376), що дозволяє читачеві сформулювати доволі повне уявлення про діяльність бандерівської спецслужби в західному світі впродовж перших повоєнних десятиліть.

Останній розділ рецензованої монографії "В часи "холодної війни" (1961–1991)" (с. 377–443) окреслює масштабну діяльність СБ ЗЧ ОУН в середовищі української еміграції, основні напрями співпраці із західними спеціальними службами, протидію радянській агентурі в українських політичних середовищах, інформування західної громадськості про події в Україні пов'язані з репресіями, русифікацією, дисидентським рухом тощо.

Слід підкреслити, що, спираючись на архівні документи, які зберігаються в Галузевому Державному архіві СБУ, нечисленні наукові розвідки та спогади, Ярослав Антонюк створив чи не перший узагальнюючий огляд діяльності оунівської спецслужби за кордоном в останні три десятиліття перед розвалом СРСР. З усього видно, що радянський КДБ бачив у особі СБ ЗЧ ОУН доволі серйозного противника і не легковажив потенційними загрозами радянському режимові, які виходили від української еміграційної спецслужби. Зі сторінок останнього розділу чітко видно, що бандерівська СБ у цей період зробила чималий внесок у боротьбу за незалежність України, усіляко розхитуючи радянську державну систему, підтримуючи її авторитет на міжнародній арені, допомагаючи українському опору на батьківщині.

У післямові до монографії автор слушно зауважує, що сімдесятирічна діяльність спецпідрозділів УВО, ОУН та УПА "стала містком, який з'єднав українські державницькі органи розвідки та контррозвідки періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. із сучасністю" (с. 443). По суті, есбісти виконали своє стратегічне завдання – боротися до появи незалежної української держави. Інша справа, чи новопостала українська держава розгорнула будівництво своїх спеціальних органів на базі їхньої (національної) чи ворожої до українства колишньої комуністично-чекістської традиції. На жаль, свого часу було вибрано шлях тягlostі не від українських спеціальних служб, а від радянських. Нині вся Україна (в тому числі й спецслужби) платять високу ціну за той, на наше переконання, хибний вибір. Проте, поява таких праць, як рецензована книга Ярослава Антонюка, очевидно є свідченням того, що українські органи державної безпеки, поступово розривають свою "чекістську пуповину" й перетворюються на повноцінну спецслужбу повноцінної держави.

Проте, наша рецензія не була би повною, якби ми, поряд із загальною позитивною характеристикою праці, не висловили б декілька критичних міркувань і побажань.

Насамперед, варто вказати на структуру роботи. На наш погляд, не доцільно розбивати її аж на таку велику кількість розділів. Наприклад, розділи "Прифронтний період" і "На вістрі реорганізації" можна було б цілком об'єднати в один, адже, значною мірою, події переходу фронтів, насиченості західноукраїнських земель фронтними і тиловыми військами, призводили до втрат у мережі СБ, до формування інших умов боротьби, що

тягло за собою реорганізацію структури оунівської спецслужби. Також "просяється" для об'єднання два останні розділи, присвячені діяльності СБ ЗЧ ОУН. Їхній розподіл виглядає доволі штучним, він породжує зайві запитання. Наприклад, чому про "холодну війну" автор пише лише з 1961 р., тоді як цей термін з'явився у політичній думці ще в 1945 р., як характеристика американо-радянського протистояння?

Досліднику варто було б у передмові або в якийсь інший спосіб зазначити, що він використовує сучасний адміністративний поділ, коли пише про події першої половини ХХ ст. Інакше виникають курйози на кшталт того, що в 1934 р. відділи ОУН діяли в містах Закарпатської області (с. 28), або, що Зенон Коссак у 1907 р. народився в м. Дрогобич Львівської області (с. 29) тощо.

Трапляються епізоди, коли автор доволі некритично ставиться до джерел. Скажімо, посилаючись на документи, вилучені у вбитого Д. Клячківського, дослідник повторює розповсюджену у вітчизняній історіографії думку про те, що на вересень 1944 р. в УПА-Північ і Південь із 6900 осіб залишилося лише 2600 осіб. Проте, із чернеткових записів, знайдених у вбитого командира УПА-Північ, складно зрозуміти, чи завжди йдеться про втрачених людей, а чи про тих, хто відійшов до інших структур, тобто вийшов на той час із-під його командування. Наприклад, уся група "Богун" (2640 багнетів), за документами Д. Клячківського, "відійшла".

Це зовсім не означає, що всі ці люди загинули, чи передислокувались в іншу місцевість, вони просто на деякий час "відійшли" під інше командування або "відійшли" від зав'язку з Д. Клячківським. Тому й чисельність підрозділів УПА в регіоні Волинь – Полісся на вересень 1944 р., очевидно, слід розраховувати на приблизно 5 тисяч, а не на 2600 бійців.

Також, нерідко виглядає так, що повсякденна робота з радянськими документами в ГДА СБУ виробила в автора монографії схильність довіряти їм безапеляційно, не враховуючи того, що ряд цих документів формувалася з неточних розвідувальних даних, що люди, які їх писали, були ідейно ненависними до українського визвольного руху тощо.

Проте, незважаючи на висловлені вище окремі критичні міркування, монографія Ярослава Антонюка, на наше переконання, є важливою книгою на етапі нашого розуміння узагальненої картини діяльності найпотужнішої в історії України бездержавної спецслужби. У випадку публікації, вона відкриє перед зацікавленим читачем мозаїку раніше невідомих або маловідомих фактів, дозволить по-новому подивитися на чимало аспектів вітчизняної історії ХХ ст. і стане логічним продовженням започаткованої наукової серії "Спеціальні служби України від найдавніших часів до сьогодення".

Надійшла до редколегії 18.07.18

I. Patryliak, Doctor of Science (History), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**AT INVISIBLE FRONTLINE. REVIEW OF THE MONOGRAPH MANUSCRIPT:
ANTONIUK, YA. SECURITY SERVICE: ACTIVITY OF SPECIAL UNITS OF UVO,
OUN AND UPA (1921–1991)**

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(137)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,1. Наклад 300. Зам. № 218-8772.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-2.
Підписано до друку 21.09.18

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02